

**Національна академія наук України
ДУ «Інститут економіки та прогнозування НАН України»**

**СОЦІАЛЬНО-КЛАСОВІ ТРАНСФОРМАЦІЇ
І ФОРМУВАННЯ НОВОЇ ЯКОСТІ ОСВІТИ
ЯК СКЛАДОВІ РЕКОНСТРУКТИВНОГО РОЗВИТКУ
ЕКОНОМІКИ УКРАЇНИ**

Монографічний збірник

За редакцією академіка НАН України В.М. Гейця,
члена-кореспондента НАН України А.А. Гриценка

Київ – 2019

Автори: акад. НАН України Геєць В.М.; чл.-кор. НАН України Гриценко А.А.; д.е.н. Артёмова Т.І., Небрат В.В., Яненко І.Г., Яременко О.Л.; к.е.н. Близнюк В.В., Гук Л.П., Князєв С.І., Кузнєцова Л.І., Лебеда Т.Б.; к.соціол.н Балакірєва О.М., Дмитрук Д.А., Тітар І.О., к.г.н. Січкаренко К.О.

Рецензенти:

д-р екон. наук **П.С. Єщенко** (Інститут соціології НАН України – Київ)

д-р екон. наук **Ю.В. Кіндзерський** (ДУ «Інститут економіки та прогнозування НАН України» – Київ)

Затверджено до друку Постановою Вченої ради №102 від 11.12.18р.

Соціально-класові трансформації і формування нової якості освіти як складові реконструктивного розвитку економіки України : монографічний збірник / за ред. акад. Геєця В.М., чл.-кор. Гриценка А.А. ; НАН України, ДУ «Ін-т екон. та прогнозув. НАН України». – Електрон. дані. – К., 2019. – 388 с. : табл., рис. – Режим доступу : <http://ief.org.ua/docs/scc/11.pdf>

ISBN 978-966-02-8846-1 (електронне видання)

Монографічний збірник присвячено обґрунтуванню необхідних змін у соціально-класовому структуруванні суспільства та системі економічної освіти з метою приведення їх у відповідність до вимог реконструктивного розвитку економіки.

Авторами запропоновано та обґрунтовано шляхи і напрями розв'язання найактуальніших проблем соціально-економічного розвитку, зокрема, недостатньої ефективності системи державного управління та браку інституційної спроможності системи соціального розвитку України; невідповідності між новими вимогами до економічного мислення і сучасною економічною освітою; відсутності в Україні механізмів формування цифрових компетенцій. Розкрито особливості впливу взаємозв'язку економічних і політичних трансформацій на соціальну якість розвитку. Запропоновано основні напрями формування нової якості економічної освіти та цифрових компетенцій громадян України.

Монографічний збірник буде корисним як фахівцям у сфері економіки і політики, так і широкому колу читачів, які цікавляться соціально-економічними та інституціональними проблемами розвитку.

ISBN 978-966-02-8846-1 (електронне видання)

УДК 316.422+[37.014.6:005.6]:330.34.014(477)

© Національна академія наук України, 2019

© ДУ «Інститут економіки та прогнозування» НАН України, 2019

ЗМІСТ

Розділ 1. СТАНОВЛЕННЯ МЕДІУМ-КЛАСУ В ПРОЦЕСІ СОЦІАЛЬНОГО РОЗВИТКУ ТА ПОДОЛАННЯ СУПЕРЕЧНОСТЕЙ МІЖ ЕКОНОМІЧНОЮ ЕФЕКТИВНІСТЮ І СОЦІАЛЬНОЮ СПРАВЕДЛИВІСТЮ.....5

- 1.1. Гриценко А.А.** Об’єктивні передумови та імперативи становлення медіум-класу в контексті подолання суперечностей між ефективністю і справедливістю6
- 1.2. Яременко О.Л.** Становлення медіум-класу як нова тенденція структурування суспільства в умовах невизначеності соціально-економічного розвитку..... 26
- 1.3. Артьомова Т.І.** Трансформація соціальної структури суспільства: на шляху до нової нормальності 46
- 1.4. Гук Л.П.** Вплив процесів становлення медіум-класу на зайнятість та розвиток бізнесу..... 78

Розділ 2. ФОРМУВАННЯ НОВОЇ ЯКОСТІ ЕКОНОМІЧНОЇ ОСВІТИ ЯК СКЛАДОВА РЕКОНСТРУКТИВНОГО РОЗВИТКУ 109

- 2.1. Гриценко А.А.** Економічна теорія як спосіб освоєння та інструмент практичного перетворення дійсності..... 110
- 2.2. Небрат В.В.** Історико-економічна складова фахової підготовки економістів як чинник переходу до реконструктивного економічного розвитку 144
- 2.3. Яременко О.Л.** Основні напрями формування нової якості економічної освіти 158
- 2.4. Близнюк В.В.** Нова якість економічної освіти в контексті ефективного ринку праці 178
- 2.5. Балакірєва О.М., Дмитрук Д.А., Титар І.О.** Самооцінка економічних знань населення як чинник формування соціально-економічних настроїв 196

2.6. Яненко І.Г., Князєв С.І. Формування нової якості освіти у процесі цифровізації економіки.....	218
2.7. Лебеда Т.Б. Формування нової якості освіти як важливого чинника ендогенізації економічного зростання в Україні.....	236
2.8. Кузнєцова Л.І. Дисбаланси в інвестиційній сфері та розвиток людського капіталу в Україні	249

Розділ 3. ЦИФРОВІ КОМПЕТЕНЦІЇ У ФОРМУВАННІ СОЦІАЛЬНОЇ ЯКОСТІ В УКРАЇНІ..... 266

3.1. Геєць В.М. Держава у забезпеченні соціальної якості в транзитивному суспільстві та економіці.....	267
3.2. Грищенко А.А. Вплив реконструктивного розвитку на формування цифрових компетенцій та соціальну якість	306
3.3. Яременко О.Л. Дихотомія ідентичності та ефективності у контексті формування цифрових компетенцій населення	327
3.4. Близнюк В.В. Виклики цифрової економіки: праця плюс соціальна справедливість.....	340
3.5. Яненко І.Г. Зміст цифрових компетенцій громадян України в контексті підвищення соціальної якості.....	358
3.6. Січкаренко К.О. Шляхи та механізми поширення цифрових компетенцій у суспільстві	372

Розділ 1

СТАНОВЛЕННЯ МЕДІУМ-КЛАСУ В ПРОЦЕСІ СОЦІАЛЬНОГО РОЗВИТКУ ТА ПОДОЛАННЯ СУПЕРЕЧНОСТЕЙ МІЖ ЕКОНОМІЧНОЮ ЕФЕКТИВНІСТЮ І СОЦІАЛЬНОЮ СПРАВЕДЛИВІСТЮ

Гриценко А.А.,

доктор економічних наук,

член-кореспондент НАН України

заступник директора

ДУ «Інститут економіки

та прогнозування НАН України»

ОБ'ЄКТИВНІ ПЕРЕДУМОВИ ТА ІМПЕРАТИВИ СТАНОВЛЕННЯ МЕДІУМ-КЛАСУ В КОНТЕКСТІ ПОДОЛАННЯ СУПЕРЕЧНОСТЕЙ МІЖ ЕФЕКТИВНІСТЮ І СПРАВЕДЛИВІСТЮ¹

Показано, що уявлення про економічну ефективність і справедливість змінюються відповідно до історичних перетворень соціальної структури суспільства. Обґрунтовано, що логіка соціально-економічного розвитку, пов'язана зі становленням інформаційно-мережевої економіки, матиме неодмінним наслідком фрагментацію і розширення суспільства, яке загострить соціальні суперечності, посилить нестабільність і глобальні ризики. Узагальнено трактування поняття «середній клас» і висвітлено його функції. Показано, що формування медіум-класу стане соціальним імперативом, здатним забезпечити комплементарність між економічною ефективністю та соціальною справедливістю та ігнорування якого матиме негативні наслідки.

¹ Статтю підготовлено в рамках наукового проекту «Становлення медіум-класу в процесі соціального розвитку та подолання суперечностей між економічною ефективністю і соціальною справедливістю» (№ держреєстрації 0118U004682) відповідно до результатів конкурсу наукових проектів у рамках цільової комплексної програми наукових досліджень НАН України «Економічна ефективність vs соціальна справедливість: пріоритети розвитку України на етапі подолання кризи».

Ключові слова: медіум-клас, економічна ефективність, соціальна справедливість, інформаційно-мережева економіка, прекаріат, соціально-класова динаміка.

Сучасне суспільство перебуває у процесі трансформації, який розвивається на різних рівнях, багатолінійно і в різних формах. Це стосується усіх без винятку елементів і складових, у тому числі й ефективності, справедливості та соціально-класової динаміки. Глибина та інтенсивність трансформаційних процесів ставить на порядок денний проблему співвідношення стійких і мінливих характеристик. Зміни можуть стосуватися найбільш істотних характеристик об'єкта, і тоді ми матимемо справу з іншим за своєю суттю предметом, а можуть стосуватися зовнішніх форм, в яких проявляється та сама суть. Абсолютно ясно, що теоретичні підходи і засновані на них практичні рішення в цих двох випадках принципово відрізнятимуться.

Уся складність трансформаційних перетворень, природно, також знаходить відображення в різних поглядах на ефективність, справедливість та соціально-класову динаміку, включаючи протилежні методологічні підходи та оцінки. Тому важливо правильно визначити основоположні засади наукового розгляду цієї проблематики.

Щодня відбуваються мільярди подій, які впливають на розвиток ситуації у світі та в кожному локальному просторі. І може здатися, що історія є зміною у часі подій, які випадково становлять певну конфігурацію. Однак це було би тільки віддзеркаленням зовнішніх зв'язків, за якими ховаються внутрішні закономірності, що для розкриття своєї суті потребують більш глибокого аналізу. В основі всієї соціально-економічної системи лежать соціально-трудові відносини, які стосуються усіх людей, є незіставними за своєю багатоплановістю і глибиною з іншими², тому їх дослідження має пріоритетний

² Колот А.М., Герасименко О.О. Новітні глобальні тенденції у сфері зайнятості і доходів та їх вплив на соціальну нерівність. *Соціально-трудові відносини: теорія та практика*: зб. наук. праць. 2018. № 1 (15). С. 3–26.

характер. Саме у цій площині необхідно шукати відповіді на проблеми співвідношення ефективності та справедливості.

Історичний розвиток суспільства та його економіки, як доведено теорією і практикою, бере свій початок у сумісно-розділеній праці, що, породжує з боку роздільності людину, а з боку сумісності – суспільство як два різних, але органічно поєднаних елементи, що не існують один без одного³. Розвиток сумісно-розділених відносин з боку роздільності здійснюється через розподіл праці та формування ринкової економіки, а з боку сумісності – через процеси усупільнення та утворення держави як представника загальних інтересів суспільства. В сучасних умовах ринок і держава є комплементарними інститутами, кожний з яких виконує свою власну функцію (ринок погоджує інтереси приватних виробників і споживачів, а держава представляє інтереси суспільства як цілого). Ці функції є незамінними і комплементарними: ринок не може забезпечити реалізації економічних інтересів суспільства як цілого, а держава не повинна представляти приватні інтереси, інакше вона стає корумпованою. Одночасно функції ринку і держави є взаємодоповнюючими. Таке розуміння співвідношення функцій ринку і держави націлює на одночасне збільшення ролі держави і ринку у виконанні своїх власних функцій, а дискусія стосовно того, скільки держави повинно бути в економіці, втрачає сенс.

В основі цього історичного руху лежить зміна форм єдності відносин сумісності та роздільності. На початку розвитку суспільства основоположне значення мали відносини сумісності, спільності, а роздільність була внутрішнім, залежним моментом. Якщо, наприклад, члена первісної общини вигнали за якусь провину, то це для нього означало смерть, бо він один не міг протистояти силам природи. Сумісність, спільність з іншими членами общини була для нього питанням життя. Його власне індивідуальне існування залежало від його включеності у спільноту. Інклюзивність, яка у найширшому сенсі

³ Гриценко А. Институциональная политическая экономия: предмет, методология, содержание. Saarbrücken / Deutschland: LAP LAMBERT Academic Publishing. 2014. С. 263–269.

означає саме включеність окремого в загальне і наразі є дуже модним та уживаним поняттям⁴, була в той час іще більш актуальною. Різниця полягає в тому, що раніше вона цей термін означав безпосередню включеність, а нині ця включеність реалізується через роздільність, що розвинулась у процесі історичного розвитку.

У міру розвитку продуктивних сил і розподілу праці провідна роль від відносин сумісності переходить до відносин роздільності. В ринковій економіці переважне значення має розподіл праці, види економічної діяльності, професії, а ринок виконує роль забезпечення їх поєднання, сумісності й у цьому сенсі є залежним від них. Подальший історичний розвиток пов'язаний із відновленням панування відносин сумісності, але на основі їх синтезу з відносинами роздільності, що знаходить своє втілення у глобалізації та формуванні всезагальних відносин. Це є результатом становлення інформаційно-мережевої економіки, у якій інформація перетворюється у головний продукт і ресурс економічного розвитку. Інформація як мережеве благо на відміну від ординарних благ може бути об'єктом привласнення і використання всього суспільства і кожного її члена, одночасно індивідуальною і суспільною власністю, або (що є тим самим, але представленим з іншого боку) відносини власності на інформацію перестають відігравати основоположну роль у розподілі ресурсів і результатів виробництва. Обмежуючу роль у розвитку цих відносин відіграє ринок, який вимагає еквівалентності обміну, тоді як інформація за своєю природою зумовлює необхідність реципрокних зв'язків, дарообміну тощо.

На кожному історичному етапі існувала відповідна форма багатства, що відігравала роль ключового ресурсу і була об'єктом і метою накопичення. На перших сходинках суспільного розвитку накопичувався досвід і матеріальні

⁴ The Growth Report. Strategies for Sustained Growth and Inclusive Development / Commission on growth and development / The International Bank for Reconstruction and Development; The World Bank. Washington, 2008; Доклад о росте. Стратегии устойчивого роста и инклюзивного развития / Комиссия по росту и развитию; Всемирный банк. Москва: Издательство «Весь Мир», 2009; Левенков А. Инклюзивный рост: понятие, индикаторы, международный опыт. URL: <https://www.nbrb.by/bv/articles/10208.pdf>

блага. Перехід до ринкової організації господарства визначив головним об'єктом накопичення капітал. А сучасні трансформації висувають на роль головного ресурсу, на який спрямоване накопичення, інформацію.

Сучасні тенденції змін можна зрозуміти лише як логічний результат усієї попередньої історії соціально-економічного розвитку. В найбільш загальному вигляді в цій історії на основі врахування єдності пануючого виду ресурсу-продукту і відповідної йому суспільної форми господарської діяльності можна виділити три найбільш загальні типи економічних систем: натурально-господарські, індустріально-ринкові та інформаційно-мережеві (рис.1)⁵.

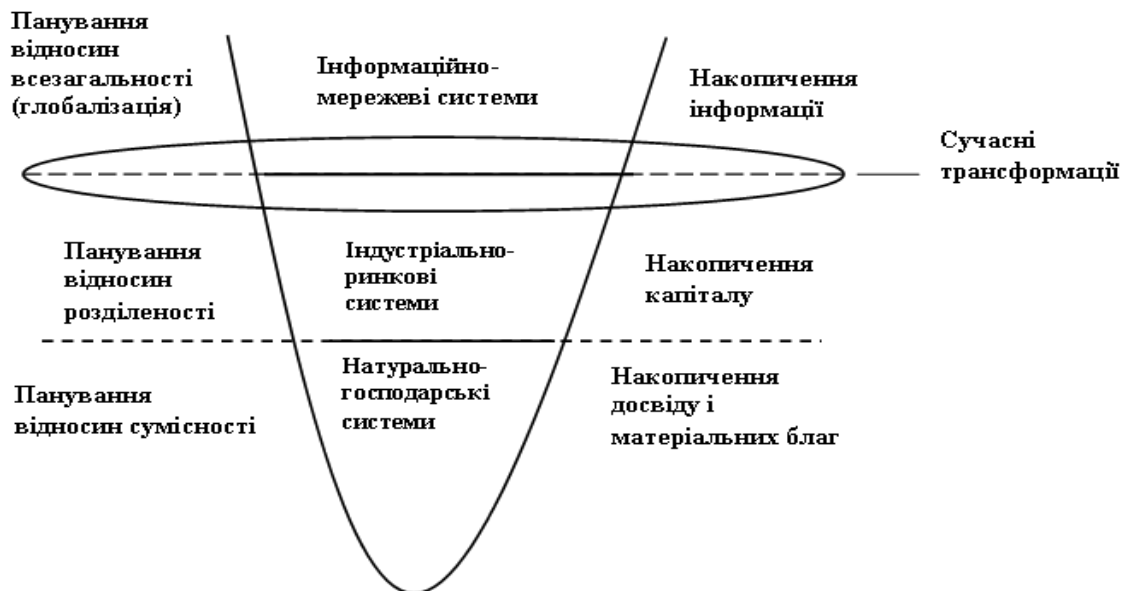

Рис. 1. Основні рівні розвитку систем господарювання

Джерело: побудовано автором.

Сумісно-розділена праця є геном, що перебуває у клітині, якою в економіці є продукт праці. Ген разом з усією спадковою генетичною

⁵ Гриценко А.А. Реконструктивний економічний розвиток – нова парадигма для України. *Реконструктивний економічний розвиток: основні напрями, ефективність і соціальна справедливість*: монографічний збірник / за ред. акад. НАН України Гейця В.М., чл.-кор. НАН України Гриценка А.А.; НАН України, ДУ «Ін-т екон. та прогноз. НАН України». Київ, 2016. 240 с. URL: <http://ief.org.ua/docs/scc/2.pdf>

інформацією утворює генóm⁶. В економіці генóm утворює інформація про умови, процес і результат виробництва. В економічній системі таким генóмом є: сумісно-розділене привласнення – сумісно-розділена праця – сумісно-розділений розподіл, який перетворює продукт знову в умову виробництва і забезпечує його постійне відтворення. Історично генóm розгортається у базові структурні характеристики систем господарювання. В індустріально-ринковій системі сумісно-розділене привласнення втілюється у співвідношенні приватної і державної власності (приватна власність є основою ринкової економіки, а державна власність – основою регулюючого впливу держави через податкову систему, грошово-кредитну політику тощо); сумісно-розділена праця виступає у формі співвідношення абстрактної і конкретної праці (перша втілює суспільний, а друга – приватний характер трудової діяльності); нарешті, сумісно-розділений розподіл відбувається за вартістю і за капіталом.

На наступному ступені соціально-економічного розвитку – у інформаційно-мережевій системі – сумісно-розділене привласнення втілюється у всезагальній власності (пануючим продуктом стає інформація, яка одночасно може перебувати у власності всіх і кожного); сумісно-розділена праця набуває форми всезагальної праці (прикладом може слугувати праця вченого, яку він здійснює один, осібно від інших, але у своїй діяльності звертається до наукових здобутків минулого і сучасності, його праця за своєю суттю є скооперованою не тільки з сучасниками, а і з попередниками); сумісно-розділений розподіл набуває форми реципрокності (взаємності, забезпечення на безеквівалентній основі, наприклад, безумовний дохід).

Історичні ступені розвитку ресурсу-продукту розкриваються через пануючі засоби виробництва, які через процеси праці та привласнення втілюються у суспільній формі продукту, що постійно відтворюється на власній технологічній основі. В натурально-господарській системі пануючим засобом виробництва з відповідною обумовленістю технологій є земля. Техніко-

⁶ Генóm. URL: http://esu.com.ua/search_articles.php?id=29086

технологічну основу індустріально-ринкового господарства утворює промисловість. В інформаційно-мережевій економіці на зміну промислового виробництва приходить техноміка, яка заміщує суспільну працю і виробництво суто технічним процесом. Це базується на таких співвідношеннях.

Праця має у своїй структурі два основоположні елементи: 1) цілепокладання і 2) роботу. Цілепокладання реалізується через такі його складові, як цілепошук, цілеутворення та цілеспрямовання, а робота перекладається на механізми, автомати і роботи (механізація, автоматизація та роботизація). Цілепокладання і робота перетворюються у два пов'язані, але відносно обособлені процеси. Цілепокладання залишається за людиною, але виходить за межі власне виробництва, а робота займає місце трудового процесу і перетворюється на техноміку, яка нині формується на основі цифровізації.

Якщо весь цей історичний шлях коротко зобразити у русі пануючих форм ресурсу-продукту і генóму, то він виглядатиме так.

Натурально-господарська система: земля – сумісно-розділене привласнення – сумісно-розділена праця – натуральний продукт;

Індустріально-ринкова система: промисловість – приватна власність – приватна праця – товар;

Інформаційно-мережева система: техноміка – усезагальна власність – усезагальна праця – реципротне благо.

Відповідно еволюціонує і соціальна структура. Земля як спільний (сумісно-розділений у своїй основі) простір життєдіяльності, сумісно-розділене привласнення і сумісно-розділена праця обумовлюють рівночасний і рівнозабезпечений соціальний статус людини як члена общини. Розвиток розподілу праці, приватної власності та форм обміну результатами праці викликає відповідні зміни у соціальній структурі. Общинну форму змінює соціальна структура, що базується на класах, соціальних станах, стратах і прошарках. Вождь і одноплемінник, раб і рабовласник, феодал і кріпак, король і підданий, робітник і хазяїн, капіталіст і робочий, селянин і ремісник, воїн і цивільний, менеджер і власник, влада й електорат, зайнятий і безробітний,

багатий і бідний тощо – все це різноманітні окремі приклади характеристики складної соціальної структури суспільства, що змінюється разом із економічним розвитком.

Відповідно до цих історичних перетворень змінюються й уявлення про економічну ефективність і справедливість. У доіндустріально-ринкових системах ефективність мала імпліцитний характер (не була особливою проблемою, не вимірювалась, не була метою діяльності) і була пов'язана з відтворенням існуючих господарських характеристик. Справедливість як «поняття про належне, що містить у собі вимогу відповідності діяння і відплати: зокрема, відповідності прав і обов'язків, праці та винагороди, заслуг і їх визнання, злочину і покарання, відповідності ролі різних соціальних шарів, груп та індивідів у житті суспільства та їх соціального становища в ньому»⁷ є певною мірою соціальним еквівалентом економічної ефективності. Ефективність має своєю суттю співвідношення результатів і витрат. Соціальна справедливість є мірою відповідності суспільного діяння людини і зворотної реакції суспільства. Тут, як і в ефективності, результати діяльності співвідносяться із нею самою. Але в економіці це набуває форми кількісно-вартісного виміру співвідношення результатів і витрат, а в соціальній сфері це означає якісно-ціннісний вимір відповідності людський діянь суті людського буття.

В індустріально-ринковій системі економічна ефективність і соціальна справедливість перебувають у складній взаємодії. Є соціально-економічний простір, в якому підвищення ефективності означає і зростання соціальної справедливості. А є простір, де одні проблеми вирішуються за рахунок інших: підвищення ефективності за рахунок зниження рівня справедливості (наприклад, зниження реальної зарплати) і, навпаки, досягнення більшої справедливості за рахунок зниження ефективності (наприклад, перерозподіл

⁷ Справедливість / Вікіпедія. URL: <https://ru.wikipedia.org/wiki/%D0%A1%D0%BF%D1%80%D0%B0%D0%B2%D0%B5%D0%B4%D0%BB%D0%B8%D0%B2%D0%BE%D1%81%D1%82%D1%8C>

доходів на користь бідних верств). Суспільство намагається знайти шляхи руху в просторі, де ефективність і справедливість перебувають у комплементарному зв'язку.

Співвідношення ефективності та справедливості має суб'єктний вимір. Безумовно, ця проблема може бути розглянута для кожного окремого суб'єкта, але в суспільстві існують класи, які мають піклуватися про ефективність чи справедливість відповідно до свого соціального статусу. В капіталістичному суспільстві про ефективність виробництва згідно зі своїм статусом піклуються капіталісти, а про соціальну справедливість – робочий клас. Відносини між ними за своєю суттю мають суперечливий характер, і інколи набувають гострих конфліктних форм. Таким чином, боротьба між капіталістами і робочими за досягнення своїх цілей є необхідною умовою балансу між економічною ефективністю і соціальною справедливістю. Але в такій формі цей баланс є завжди поточним, таким, який не має усталеного підґрунтя і характеристик стабільності. Тільки в тому випадку, коли б цей баланс забезпечував один суб'єкт, який би представляв більшість населення, можна було б досягти стабільного перебування суспільства в зоні одночасного досягнення цілей ефективності й справедливості. Таке завдання історично вирішувалось формуванням середнього класу.

Проблема середнього класу була поставлена ще у працях давньогрецького філософа Арістотеля⁸, драматурга Евріпіда⁹, які наголошували на серединному стані цієї соціальної групи та її значенні для стабільності суспільства. Арістотель у своїх творах зазначав: «Держава, що складається з середніх людей, матиме і найкращий державний лад ... Вони не прагнуть до чужого добра, як бідняки, а інші не зазіхають на те, що цим належить, подібно до того як бідняки прагнуть до майна багатих»¹⁰. Проблема середнього класу жваво обговорювалася упродовж усієї історії, але в умовах капіталістичного

⁸ Арістотель. Політика. *Сочинения*: в 4-х т. Т. 4. Москва: Мысль, 1983. С. 376–644.

⁹ Еврипид. Трагедии: в 2-х т. Т. 1. *Литературные памятники*. Москва, Наука, Ладомир, 1999.

¹⁰ Арістотель. Політика. *Сочинения*: в 4-х т. Т. 4. Москва: Мысль, 1983. С. 508.

суспільства, коли класовий поділ набув найбільш виразних характеристик і став втілювати основну соціальну суперечність, дослідження соціально-класової динаміки набули значно більшої практичної актуальності.

У науковій літературі існують різні визначення середнього класу. «У сучасних суспільних науках, у соціологічній, економічній та політологічній літературі немає загальновизнаних підходів до виокремлення середнього класу. Той чи інший підхід до аналізу середнього класу завжди впливав з особливостей розвитку суспільства на тому чи іншому етапі, прямо відображаючи еволюцію самого середнього класу протягом переходу від однієї епохи до іншої (ранньоіндустріальна епоха – індустріальна – пізньоіндустріальна – постіндустріальна)»¹¹.

Поширеним є підхід, згідно з яким «середній клас – соціальна група людей, яка має стійкі доходи, достатні для задоволення широкого кола матеріальних і соціальних потреб. Добробут, що є в розпорядженні середнього класу, достатній для забезпечення «гідної» якості життя. Через це середній клас відрізняється більш високою соціальною стійкістю»¹². Середній клас може мати в суспільстві різну питому вагу. Але ще Арістотель наголошував, що «найкращий державний устрій – такий, який досягається за допомогою середніх, і ті держави мають хороший лад, де середні представлені більше, де вони – в кращому випадку – сильніші за обидві крайності або принаймні кожен з них окремо»¹³.

Критерії віднесення до середнього класу змінюються у просторі та часі. У різний час у різних країнах конкретні параметри середнього класу можуть відрізнятися, але це не відмінняє загального підходу до нього з точки зору

¹¹ Середній клас в Україні: уявлення і реалії. Київ: Видавництво “Заповіт”. 258 с.; Тихонова Н.Е., Мареева С.В. Средний класс: история и реальность. Москва: Альфа-М., 2009. 320 с.; Кризисный социум. Наше общество в трех измерениях / Институт философии РАН. 1994. URL: http://iph.ras.ru/elib/Krizisny_socium.html; Grusky D. The past, present, and future of social inequality. – <http://homepage.ntu.edu.tw/~khsu/mobile/sup2.pdf>

¹² Зубец А.Н., Сазанакowa А.С.. Оценка численности среднего класса в России по итогам 2013 года. *Финансы*. 2014. № 7. С. 72–73.

¹³ Аристотель. Политика. Сочинения: в 4-х т. Т. 4. Москва: Мысль, 1983. С. 508.

серединного значення. «Якщо узагальнити існуючі визначення, середнім класом можна назвати соціальну групу, що має набір визначених характеристик: певний рівень доходів; володіння нерухомістю, наявність своєї справи; високу професійну освіту і кваліфікацію; відносну задоволеність статусом; помірний політичний консерватизм, зацікавленість у підтримці соціального порядку і стійкості; суб'єктивна ідентифікація себе із середнім класом.

Функціями середнього класу вважаються привнесення інновацій та відтворення кваліфікованих кадрів, а також підтримання стабільності в суспільстві»¹⁴.

Є і більш узагальнені критерії: «Достаток, соціальний статус і самоідентифікація – ось три головні відмітні ознаки середнього класу»¹⁵. Як критерії в розвинених країнах використовуються і такі економічні вимоги до середнього класу, як «щомісячний дохід у 2–2,5 тис. дол., житло від 40 кв. м загальної площі та 2–3 автомобілі на сім'ю»¹⁶.

За оцінкою Credit Suisse, мінімальний дохід для віднесення до середнього класу в Швейцарії становить «73 тис. дол. США в рік, у США – 50 тис. дол., у Китаї та Бразилії – 28 тис. дол., у Польщі та Мексиці – близько 25 тис. дол., у Росії й Таїланді – 18 тис. дол., в Індії – 13,7 тис. дол., а в Україні – 11,25 тис. дол. США. За такої класифікації найбільша численність середнього класу зафіксована у Китаї – 109 млн осіб (майже 8% населення) і США – 92 млн осіб (28% населення). Якщо класифікувати за впливом на політику держави, то тут лідирує Австралія, де до середнього класу належить 66% населення, далі йдуть Італія, Британія та Японія – понад 55%»¹⁷.

¹⁴ Климова А.А., Говорова А.Д. Средний класс: Россия и Америка. URL: <https://sworld.com.ua/konfer27/500.pdf>

¹⁵ Богатеи или нищелюбы: третьего не дано? URL: <http://www.banki.ru/news/daytheme/?id=10224196>

¹⁶ Там само.

¹⁷ Средний класс Украины: восстановит утраченное. URL: <https://www.unian.net/society/2131969-sredniy-klass-ukrainyi-vosstanovit-uteryannoe.html>

Проблема середнього класу активно досліджується як за кордоном¹⁸, так і в Україні¹⁹. Відповідно до різних критеріїв по-різному оцінюється і частка середнього класу в загальній чисельності населення. Ґрунтовний огляд різних критеріїв і оцінки частки середнього класу представлено в роботі «Середній клас в Україні: уявлення і реалії»²⁰. Автори цієї роботи на основі узагальнення численних досліджень середнього класу дійшли таких висновків:

- певною проблемою наразі є умовність самого поняття «середній клас». Деякі дослідники вважають його ідеологічним конструктом і навіть міфом, або аналітичною категорією, або поняттям, яке можна розглядати і як соціальний факт, і як соціальний конструкт, і як термінологічну умовність, і як результат соціологічних фантазій, і як строгий термін, і як епістеміологічну метафору;
- з позицій західної соціології в Україні «класичного» середнього класу або немає, або його масштаби невеликі;
- існують різні критерії виокремлення середнього класу, серед яких найважливіші – дохід, власність, високий рівень освіти і професіоналізму;
- головна проблема – формування середнього класу як представника постіндустріального суспільства, з українських середніх прошарків, використання їх інноваційного потенціалу;
- інша проблема – фактичне ототожнювання середнього класу і середніх верств/прошарків, поєднання цих понять. Ідея такого підходу може полягати в розгляді середніх верств як певного «матеріалу» для середнього класу, виявлення «претендентів» або «кандидатів» для середнього класу, передумов та умов формування цього процесу²¹.

¹⁸ Kenny C. Where is the Virtue in the Middle Class? / Center for Global Development. November 2011. URL: http://www.cgdev.org/files/1425646_file_Kenny_middle_class_FINAL.pdf;

¹⁹ Середній клас в Україні: уявлення і реалії. Київ: Видавництво «Заповіт». 258 с.; Середній клас – передумова демократичної перспективи України. *Національна безпека і оборона*. 2008. № 7. URL: http://razumkov.org.ua/ukr/files/category_journal/NSD101_ukr_1.pdf

²⁰ Середній клас в Україні: уявлення і реалії. Київ: Видавництво «Заповіт». С. 15–30.

²¹ Там само.

Щодо частки середнього класу в українському суспільстві, то соціолог В. Паніотто вважає, що «після 2008 року світовим стандартам відповідають не більше 5% населення України. Такий середній клас не відновлюється і не зростає»²². Дослідники Центру Разумкова за результатами опитування дійшли висновку, що середній клас в Україні становить 14,2%, периферія середнього класу – 34,8%, вищий клас – 1,3%, нижчий – 30,7%, не визначилися – 19,1%. Є також оцінки частки середнього класу на рівні 25%²³ та інші.

Проблема середнього класу тісно пов'язана з проблемою нерівності. Чим численнішим є середній клас, тим менше значення має нерівність. І навпаки. Наразі проблема нерівності загострилася у зв'язку зі світовою економічною динамікою. В «Доповіді про нерівність у світі 2018» показано, що «в останні десятиліття нерівність у доходах зростала практично в усіх регіонах світу, але різними темпами. Значне розходження у рівні нерівності між країнами, навіть коли вони схожі за рівнем розвитку, підкреслює ту важливу роль, яку відіграють в еволюції нерівності національна політика та інститути»²⁴. Наведені дані свідчать про те, що «у 2016 році частка національного доходу, яка припадає на 10% осіб із найвищими заробітками (верхній дециль за рівнем доходів), становив 37% у Європі, 41% – у Китаї, 46% – у Росії, 47% у США і Канаді та близько 55% в Африці на південь від Сахари, Бразилії та Індії. На Близькому Сході, що, за оцінками, є регіоном із найвищим рівнем нерівності, верхній дециль отримувва 61% національного доходу»²⁵. Результати економічного зростання розподілялися таким чином, що нерівність зростала. За 1980–2016 рр. «на 1% осіб, які отримують найвищі доходи, припала вдвічі більша частка цього зростання, ніж на 50% найбідніших»²⁶ (рис. 2).

²² Средний класс Украины: восстановит утерянное. URL: <https://www.unian.net/society/2131969-sredniy-klass-ukrainyi-vosstanovit-uteryannoe.html>

²³ Средний класс в Украине: какой он. URL: <https://www.segodnya.ua/economics/enews/kto-v-ukraine-sredniy-klass-1148979.html>

²⁴ Доклад о неравенстве в мире 2018. С. 5. URL: <https://wir2018.wid.world/files/download/wir2018-summary-russian.pdf>

²⁵ Там само.

²⁶ Там само. С. 9. <https://wir2018.wid.world/files/download/wir2018-summary-russian.pdf>

Частка верхнього 1% та нижніх 50% в національному доході в США та Європі, 1980-2016:
Різні траєкторії нерівності в доходах.

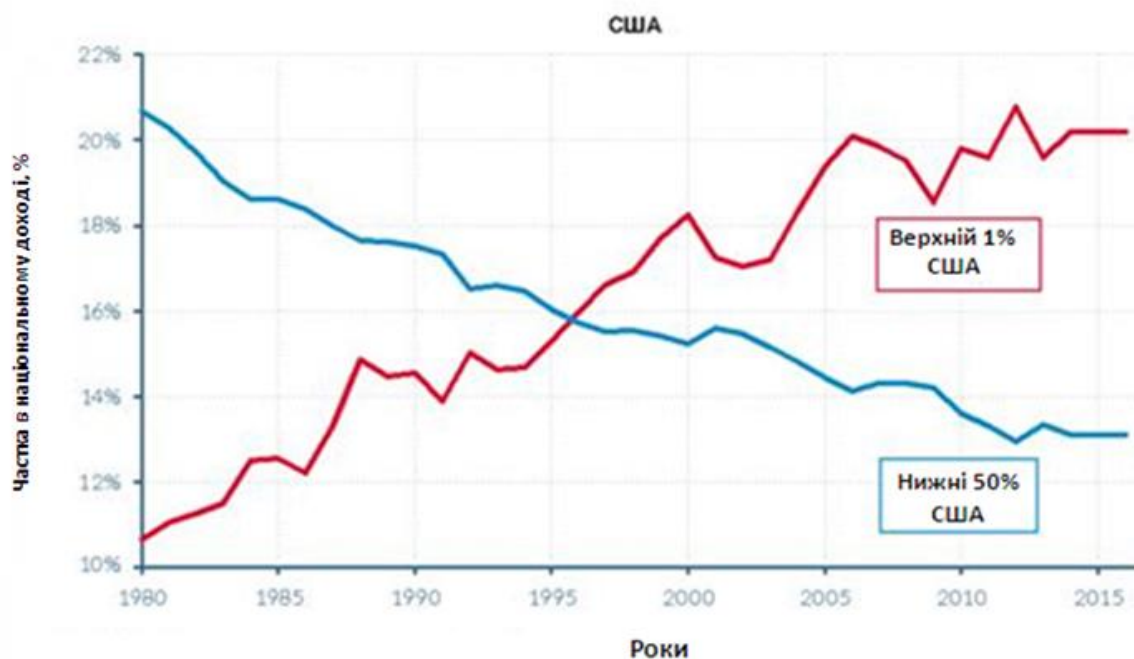

Рис. 2. Динаміка нерівності у США у 1980–2016 рр.

Джерело: Доповідь про світову нерівність – 2018. URL:
<http://wir2018.wid.world/files/download/wir2018-summary-russian.pdf>

Дещо інша ситуація в Європі. Ця тенденція виражена значно слабше (рис. 3).

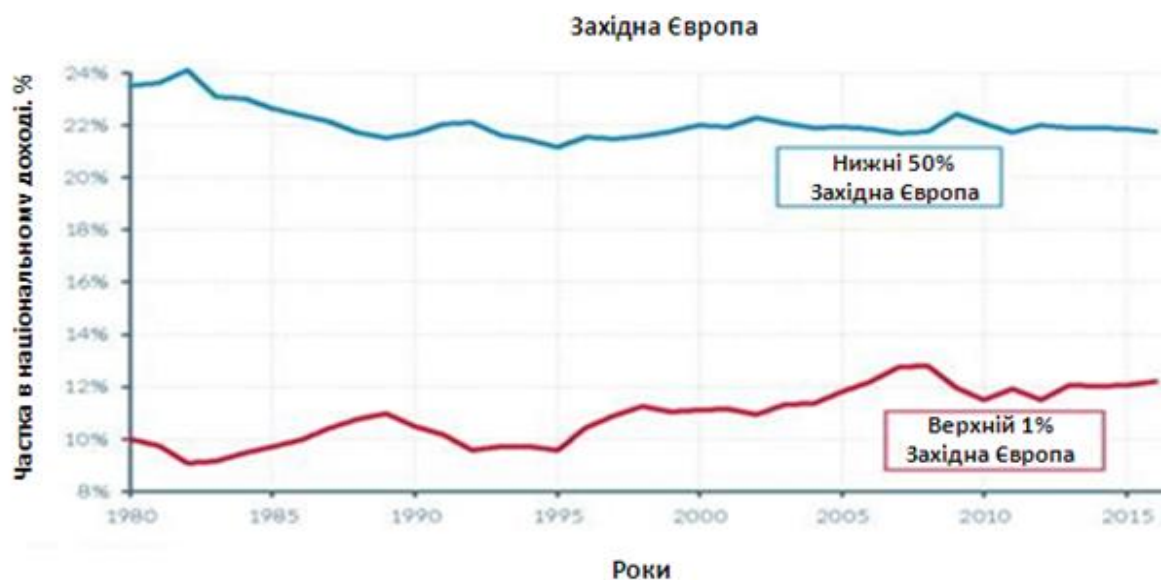

Рис. 3. Динаміка нерівності у Європі у 1980–2016 рр.

Джерело: Доповідь про світову нерівність – 2018. URL:
<http://wir2018.wid.world/files/download/wir2018-summary-russian.pdf>

В 2016 році в Західній Європі на верхній центиль припадало 12 % національного доходу, порівняно з 20% в Сполучених Штатах. В 1980 році в Західній Європі на верхній центиль припадало на 10% національного доходу, порівняно 11% в Сполучених Штатах. В 2016 році в Західній Європі на нижні 50% припадало 22% національного доходу.

Динаміка зміни нерівності, представлена як зміна доходу середньостатистичного індивіда у ста групах населення з 1980 р. по 2016 р., мала хвилеподібний характер (рис. 4).

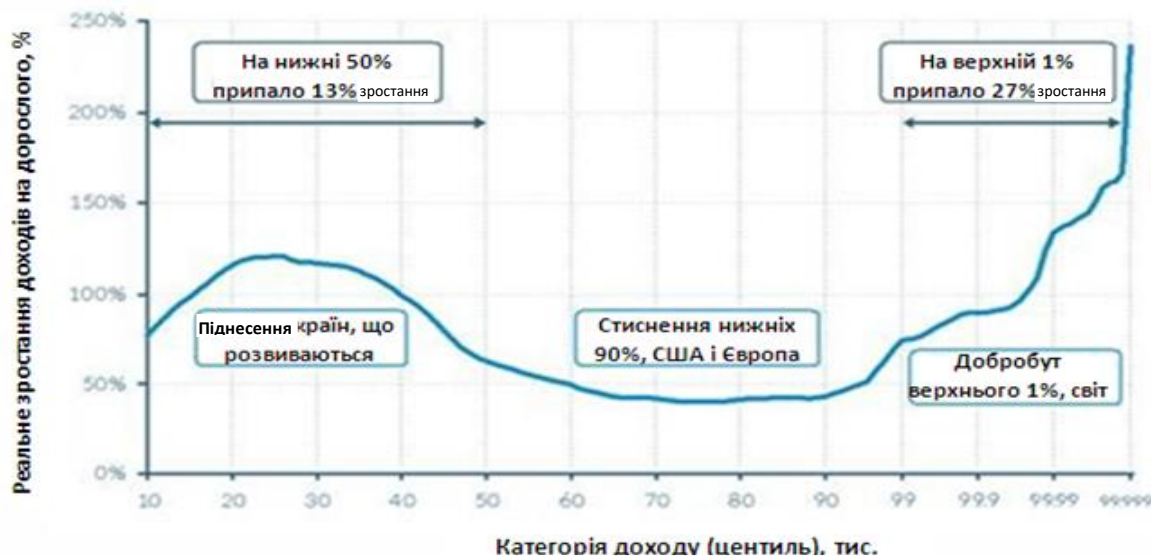

Рис. 4. Зміна рівня доходу середньостатистичного індивіда по ста групах населення протягом 1980–2016 рр.

Джерело: Доповідь про світову нерівність – 2018. URL: <http://wir2018.wid.world/files/download/wir2018-summary-russian.pdf>

На осі абсцис світове населення поділено на сто рівних груп, розподілених в зростаючому порядку зліва направо у відповідності з рівнем доходу. Верхній центиль розділений на 10 груп, найбагатша з них також розділена на 10 груп, найвища з яких також розділена на 10 груп. Вісь ординат показує загальне зростання доходів середньостатистичного індивіда в кожній групі в період з 1980 до 2016 року. Для частки 99–99,1%; (найбідніші 10% з найбагатшого центиля) зростання становило 74% в період з 1980 до 2016 року. Сукупно 1% осіб з найвищими доходами в світі отримав 27% від усього

зростання. Оцінки доходів враховують різницю у вартості життя між країнами. Значення очищені від інфляції.

Проблема нерівності є надзвичайно актуальною для України. Вона активно досліджується²⁷. У 2017 р. проблеми нових нерівностей стали основною темою обговорення на III конгресі Соціологічної асоціації України²⁸. За твердженням академіка НАН України Є. Лібанової «Є всі підстави вважати, що сучасне українське суспільство є не просто глибоко розшарованим, а навіть поляризованим. На одному кінці шкали сконцентровано відносно нечисленну (не більш як 5–7%) групу заможного населення, а на другому – щонайменше чверть населення на межі виживання. Походження сучасної нерівності, принаймні в суспільній свідомості, пов'язане в основному з недотриманням законодавства та тіньовою діяльністю. У поєднанні з болісністю самого переходу від егалітарного до глибоко розшарованого суспільства це значною мірою пояснює неприйняття сучасного ступеня нерівності широкими верствами населення»²⁹. Зростання нерівності сприймається як соціальна несправедливість.

Разом із тим, на наш погляд, в усіх цих оцінках необхідно враховувати сучасні техніко-технологічні, соціально-економічні та світоглядні трансформації, що відбуваються в сучасному суспільстві. Світ перебуває в процесі переходу від індустріально-ринкової до інформаційно-мережевої системи господарювання. Цей перехід змінює не тільки форми, а й сутність соціально-економічних відносин, надає вже відомим соціальним утворенням принципово нові характеристики. Індустріально-ринкова та інформаційно-мережева економіки засновані на різних економічних законах і механізмах їх

²⁷ Нерівність в Україні: масштаби та можливості впливу / за ред. Е.М. Лібанової. Київ: Інститут демографії та соціальних досліджень імені М.В. Птухи НАН України, 2012. 404 с.; Лібанова Е.М. Нерівність в українському суспільстві: витоки та сучасність. *Економіка України*. 2014. № 3 (628).

²⁸ Нові нерівності – нові конфлікти: шляхи подолання: тези доповідей і виступів учасників III конгресу Соціологічної асоціації України. Харків, 2017. 518 с.

²⁹ Лібанова Е.М. Нерівність в українському суспільстві: витоки та сучасність. *Економіка України*. 2014. № 3 (628). С. 18.

дії. Закони власності, праці, попиту та пропозиції, розподілу та обміну, вартості та ціноутворення не просто відрізняються, а і є іншими. Наприклад, інформація як основний ресурс і продукт інформаційно-мережевої економіки, на відміну від звичайних матеріальних благ, може одночасно присвоюватися усіма і кожним. Адекватною їй є загальна, а не приватна власність. Крива попиту на мережеві блага є висхідною, а не спадною, як у випадку зі звичайними благами і т.ін.

В інформаційно-мережевому суспільстві усі його складові набувають мережевого характеру. Сім'я, фірма, держава, громадянське суспільство, соціальні групи тощо набувають мережевих форм реалізації та існування. Якщо, наприклад, підприємство користується мережевими способами пошуку найманих робітників і їх працевлаштування (а сьогодні це вже певною мірою так і відбувається), то людина поза мережею взагалі не може реалізувати себе як найманий робітник. Вона існує лише як мережевий суб'єкт, а поза мережею вона для роботодавця не існує.

Такий підхід є адекватним сучасній реальності, і його необхідно застосувати до оцінки соціально-класової динаміки. Мережеві метаморфози стосуються всіх соціальних груп і класів. У сучасній літературі представлена думка про те, що робітничий клас у світовому масштабі зростає і посилюється за рахунок індустріалізації країн, що розвиваються, та дії інших чинників³⁰. Це дійсно так, якщо судити за класичними критеріями. Однак сила робочого класу забезпечувалася концентрацією на великих підприємствах, тісними контактами у трудовій кооперації і заснованій на ній організації. Така щільність трудової кооперації розмивається сучасними інформаційно-мережевими технологіями, а мережеві взаємозв'язки зміцнюються як на роботі, так і поза нею. Це позначається і на силі профспілок, значення яких зменшується. І робітничий клас, хоча і стає глобальним, проте не заявляє про себе так, як можна було б очікувати, зважаючи на оцінку його ролі за класичними критеріями. В

³⁰ Рабочий класс современной Украины / под ред. А.Г. Арсеев. Киев: Институт социологии НАН Украины, 2017. 318 с.

мережевому суспільстві робітничий клас може перетворитися з класу в собі в клас для себе, тільки набуваючи мережових характеристик.

Якщо в первісному суспільстві соціальна структура ґрунтувалася на родоплемінних зв'язках, а наступний великий ступінь суспільного розвитку мав станово-класову соціальну структуру, то в інформаційно-мережевому суспільстві як основна соціальна структура виступає мережа соціальних мереж у найширшому сенсі (професійних, трудових, споживчих, освітніх, національних, гендерних та інших). І робітничий клас тут утворює таку ж соціальну мережу. Ці мережі можуть бути ієрархізовані з точки зору вирішення різних завдань. А оскільки мережі за самою своєю суттю фрагментують суспільство і створюють фундаментальну невизначеність у його розвитку, остільки найважливішого значення набуває визначення соціальних мереж з точки зору забезпечення стійкості функціонування і розвитку системи. Саме за цим критерієм у сучасному дискурсі виділено клас, який Гай Стендінг назвав прекаріатом і який характеризується нестійкістю свого економічного і соціального становища³¹. З прекаріатом логічно та історично співвідноситься клас зі стійким соціально-економічним становищем. Зазвичай такий клас визначається як середній. Він сформувався в три післявоєнні десятиліття, які Жак Фурастьє назвав «слабким тридцятиріччям» через зменшення соціальної нерівності. Однак в останні десятиліття середній клас у розвинених країнах розмивається, а в таких, як Україна, не формується, а соціальна нерівність зростає. У цих умовах виникає об'єктивна необхідність і потреба у формуванні соціального утворення, яке можна було б назвати медіум-класом, який би мав стаке економічне і соціальне становище за рахунок відтворення суспільно нормальних умов життєдіяльності і представляв би більшість населення при зростаючій нерівності між ним і преміум-класом, який володіє монопольним факторами виробництва як основою додаткового, за своєю суттю преміального, доходу. У цьому об'єктивно зацікавлені всі: сам медіум-клас (як у своєму

³¹ Стендінг Гай. Прекариат: новый опасный класс. URL: <https://garagemca.org/ru/publishing/the-precariat-the-new-dangerous-class-by-guy-standing>

розширеному відтворенні), прекаріат (як у своїй реальній перспективі), преміум-клас (як у необхідній умові збереження свого привілейованого становища). Таке соціальне структурування випливає з логіки формування в надрах індустріально-ринкової системи інформаційно-мережевої економіки, де мережевий характер реалізації інноваційних факторів неминуче призводитиме до соціальної фрагментації, диференціації доходів і статусів, а спроби зберегти стабільність і забезпечити справедливність – до пошуку форм забезпечення сталого економічного положення більшості населення. Прекаріат, медіум-клас і преміум-клас стануть у цих умовах основними мережевими утвореннями соціальної структури нового глобального суспільства, що формується.

Логіка соціально-економічного розвитку, пов'язана зі становленням інформаційно-мережевої економіки, її подальшою цифровізацією і фінансіалізацією, матиме своїм неодмінним наслідком фрагментацію і розшарування суспільства, що загострить соціальні суперечності, посилить нестабільність і глобальні ризики. В таких умовах формування медіум-класу стане соціальним імперативом, ігнорування якого матиме негативні наслідки для всіх. Таким чином, ідеться не про те, що медіум-клас сформується сам по собі, а про те, що боротьба між прекаріатом і преміум-класом змушуватиме вживати заходів, спрямовані на розширення і розвиток стабілізуючих соціальних сил, суб'єктом яких закономірно стає медіум-клас.

Медіум-клас від класичного середнього класу відрізняється:

- способом формування (класичний середній клас виникає внаслідок зменшення нерівності у суспільстві, а медіум-клас формується в умовах зростаючої нерівності);
- масштабною (класичний середній клас може бути малочисленим, а медіум-клас за своєю соціальною функцією і статусом повинен становити більшість суспільства);
- співвідношенням базових і доповнюючих критеріїв (для класичного середнього класу базовим критерієм є дохід, що дозволяє змогу задовольняти потреби на належному рівні і доповнюється іншими характеристиками, а для

медіум-класу базовим критерієм є спосіб життєдіяльності, що відповідає суті людського буття і забезпечується відповідними доходами та соціальною інклюзивністю).

Кількісні параметри життєдіяльності медіум-класу залежать від історичного рівня розвитку суспільства, з часом змінюються і відповідають критеріям раціональності, збалансованості та міри. Це стосується всього: харчування, житла, піклування про здоров'я, рівня забезпеченості матеріальними і соціальними благами. Медіум-клас є саме тим суб'єктом, який за своєю суттю і місцем у суспільстві покликаний розв'язати історичну суперечність між економічною ефективністю і соціальною справедливістю і забезпечити їх комплементарність.

Яременко О.Л.

*доктор економічних наук, завідувач сектору
інституційної економіки відділу економічної теорії
ДУ «Інститут економіки та прогнозування НАН України»*

СТАНОВЛЕННЯ МЕДІУМ-КЛАСУ ЯК НОВА ТЕНДЕНЦІЯ СТРУКТУРУВАННЯ СУСПІЛЬСТВА В УМОВАХ НЕВИЗНАЧЕНОСТІ СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНОГО РОЗВИТКУ³²

Показано, що однією з нових тенденцій структурування суспільства в умовах посилення невизначеності соціально-економічного розвитку є становлення медіум-класу на підставах нового суспільного усереднення доходів та життєвого рівня, що має обмежити небезпечне вимивання середнього класу і, одночасно, обмежуватиме соціальну, технологічну, фінансову та політичну владу нових елітних груп. Доведено, що однією з ознак переродження середнього класу в медіум-клас є його перетворення з чистого кредитора на чистого позичальника банківської системи. Поступове згасання інститутів соціальної держави під тиском жорстких фінансових обмежень, тенденція до зростання соціально-економічної ентропії, стійка «пастка ліквідності» в економіці, деградація багатьох ціннісно-інституційних обмежень, перетворення інновацій на самоціль економічного розвитку неминуче призводять до розмивання середнього класу як прихованого суб'єктного ядра, що зумовило найвищий рівень взаємної комплементарності економічної

³² Стаття підготовлена в рамках наукового проекту «Становлення медіум-класу в процесі соціального розвитку та подолання суперечностей між економічною ефективністю і справедливістю» (№ держреєстрації 0118U004682) відповідно до результатів конкурсу наукових проектів у рамках цільової комплексної програми наукових досліджень НАН України «Економічна ефективність vs соціальна справедливість: пріоритети розвитку України на етапі подолання кризи».

ефективності та соціальної справедливості. Показано, що належність до медіум-класу породжує для суб'єкта широкий простір альтернатив, але сьогодні для їх належного опрацювання може не вистачати інституційної компетентності, загальних знань та культури, професійних здібностей і можливостей. У перспективі медіум-клас заповнюватиме історичну нішу середнього класу як структурного стабілізатора соціально-економічного розвитку, але, водночас, дедалі більше виступатиме як відповідальний суб'єкт інших відносин, менш стійких, більш інноваційних та ризикованих.

Ключові слова: *середній клас, медіум-клас, опосередкована суб'єктність, соціальна ентропія, рефлексивність, автономія, суспільне усереднення, чистий позичальник, вектор розвитку.*

Не така вже і довга історія зародження, розвитку та згасання суб'єктності середнього класу в Україні демонструє сильний зв'язок між економічними та соціальними вимірами суспільної системи в умовах трансформаційних зрушень. Один з проміжних підсумків сьогоденного етапу глобалізаційних трансформацій полягає у такому: модель суспільства, заснована на ринковій конкуренції, правовій державі, політичній демократії та соціальній солідарності, що була забезпечена певним рівнем суспільної продуктивності та узгодженим розвитком інституційних підвалин економіки, сьогодні у світі вже не вважається «кінцем історії». Не лише віддалені, а й найближчі перспективи еволюції цивілізації видаються, м'яко кажучи, негарантованими.

Швидкість та спрямованість технологічних змін породжують тенденції до розмивання соціальних статусів, меж та критеріїв. За всієї їх недосконалості ці соціальні статуси та критерії забезпечували відтворення соціальної ідентичності людей та їх суспільств. Формування нових стійких статусів – процес довгий і пов'язаний зі значними соціальними ризиками. Тому вкрай важливим уявляється аналіз виникнення нових структур, що здатні забезпечити прийнятний рівень контролю соціально-економічних ризиків та невизначеності

в умовах фундаментальних структурно-технологічних та інституційних зрушень.

Метою статті є теоретичне дослідження нових тенденцій структурування суспільства шляхом оцінки потенціалу суб'єктності медіум-класу, що формується у процесі глобальних еволюційних та революційних змін.

У сучасній науковій літературі можна виділити декілька напрямів дослідження проблеми соціально-економічних та інституційних підстав довгострокових та поточних тенденцій в еволюції соціальної структури сучасного суспільства. По-перше, це аналіз макроекономічних чинників та наслідків змін у статусі та функціях середнього класу (А. Алічі, Дж. Острі, Т. Пикетті, Дж. Стігліц)³³. Головний висновок таких досліджень такий, що стагнація середнього класу об'єктивно зумовлена та не може розглядатися як економічно нейтральний процес. По-друге, слід виділити дослідження ціннісно-інституційних підстав еволюції статусу середнього класу в контексті суспільних оцінок бідності та багатства, що показало важливість урахування інституційної складової економіки в оцінці перспектив динаміки рівності та нерівності (А. Алезіна, Г. Гоцці, Н. Мантован, А. Колот, Е. Лібанова)³⁴. По-третє, останнім часом дедалі частіше вчені звертають увагу на неоднозначний вплив на історичну долю середнього класу процесів інформатизації та цифровізації економіки (Д. Асемоглу, А. Берг, Е. Баффі, Л. Занна, О. Кристофер, Д. Ротман)³⁵. На наш погляд, недостатньо оціненими з теоретичної

³³Див: Alichì A. Hollowing Out. *Finance & Development*. December 2016. Vol. 53, No. 3. P. 40–42; Ostry J.D., Berg A., and Tsangarides C. Redistribution, Inequality, and Growth. *IMF Staff Discussion Note*. 2014. № 14/02; Пикетти Т. Капитал в XXI веке. Москва: Ад Маргинем Пресс, 2015. 592 с. Стиглиц Дж. Великое разделение. Неравенство в обществе, или что делают оставшимся 99% населения. Москва: Эксмо. 2016. 480 с.; Стиглиц Дж. Цена неравенства. Чем расслоение общества грозит нашему будущему. Москва: Эксмо, 2015. 512 с.

³⁴ Alesina A., Cozzi G., and Mantovan N. The Evolution of Ideology, Fairness and Redistribution. *Economic Journal*. 2012. № 122. P. 1244–1261; Либанова Э. Украина: глубина неравенства. Зеркало недели. Украина. 2016. 1 октября.

³⁵ Acemoglu D. Technology and Inequality. *NBER Working Paper*. Winter 2003. URL: <http://www.nber.org/reporter/winter03/technologyandinequality.html>; Berg A., Buffie E., Luis-Felipe Zanna. Robots, Growth, and Inequality. *Finance & Development*. September 2016. Vol. 53, No. 3. P. 10–13; Rotman D. Technology and Inequality. URL:

та практичної точок зору сьогодні залишається процес прихованої внутрішньої реструктуризації соціуму, формування нових соціальних макроутворень, що можуть покласти початок кристалізації нових, більш-менш стійких соціальних структур.

Середній клас у традиційному розумінні сьогодні потерпає від процесів дифузії та стагнації. Сучасні механізми розподілу та обігу власності в суспільстві сприяють поступовій дезактуалізації традиційної особистої власності працівників та особистого довгострокового (накопиченого) внеску в загальне благо як безпосередньої підстави соціально-економічного статусу людини. Швидкі зміни технологічної основи суспільного виробництва нівелюють значення високої професійної кваліфікації. Відбуваються процеси вибіркового знецінення професійних активів середнього класу, що руйнує його унікальний суспільний статус. Під впливом зрушень професійної структури економіки здійснюється реструктуризація та нова поляризація всередині середнього класу: представники одних професій або груп втрачають позиції ієрархії, а інші – навпаки – наближаються до вершин влади³⁶. Економічна ефективність використання соціальної структури суспільства знижується, відносна цінність соціальної складової соціально-економічного розвитку нівелюється.

Як відзначають автори дослідження щодо впливу розвитку робототехніки на долю середнього класу³⁷: роботи не споживають, від них очікують не споживання, а тільки виробництва. Кількість товарів та послуг для людей постійно збільшується, але заробітні плати знижуються як у абсолютному, так і у відносному вимірах. Рівновага можлива в тому випадку, коли дедалі більша кількість вироблених товарів споживатиметься власниками капіталу. Це

<https://www.technologyreview.com/s/531726/technology-and-inequality/>; Christoffer O. Hernæs. Is technology contributing to increased inequality? / Crunch Network. URL: <https://techcrunch.com/2017/03/29/is-technology-contributing-to-increased-inequality/>

³⁶ Див.: Гульдбрансен Т. Элиты и профессионалы. *Мировая экономика и международные отношения*. 2016. № 11. С. 71–83. С. 73.

³⁷ Berg A., Buffie E., Luis-Felipe Z. Robots, Growth, and Inequality. *Finance & Development*. September 2016. Vol. 53, No. 3. P. 10–13. P.11.

неминуче означатиме подальшу поляризацію суспільства, вимивання у соціальній структурі її середини³⁸.

В умовах загострення міжнародних торговельних конфліктів корпорації розвинених країн ідуть шляхом зниження витрат, у тому числі й на заробітну плату, що призводить до стагнації або навіть зниження життєвого рівня основних груп середнього класу. Ефективний ринковий попит знижується, що змушує компенсувати його падіння зростанням боргового тягаря, який призводить до зниження відносної економічної влади середнього класу на користь корпорацій та банків. Індивіди, що за формальними ознаками належать до середнього класу, стають менш вільними і більш залежними.

У суспільстві та економіці зростає поляризація, що для економічного зростання вважається більш небезпечною, ніж нерівність як така. А. Алічі помітив дуже показовий момент: з 1970 р. поляризація у США зростає більш високими темпами, ніж нерівність. Якщо коефіцієнт Джині у США майже не змінився, то рівень поляризації доходів щодо медіанних значень суттєво зріс. На його думку, вимивання середнього класу – процес більш тривожний, аніж просте зростання нерівності у суспільстві³⁹. А. Колот та О. Герасименко прямо пов'язують процес поляризації суспільства із заміщенням людської праці машинами або з явищем аутсорсингу⁴⁰.

Як наслідок, рівень невизначеності та ризиків для різних груп населення, які традиційно об'єднуються поняттям середнього класу, неухильно зростає. Це означає, що ці люди вже не можуть пов'язувати своє особисте благополуччя з політичною та фінансовою стабільністю своєї держави. Вони змушені виходити у глобальній простір для пошуку більш сприятливих варіантів професійної кар'єри та облаштування свого особистого життя. Демократичні механізми відтворення системи політичного устрою та політичної влади не розглядаються

³⁸ Там само.

³⁹ Alichì F. Hollowing Out. *Finance & Development*. December 2016. Vol. 53, No. 3. P. 40–42. P.41.

⁴⁰ Колот А., Герасименко О. Соціальна нерівність доходів: глобальний вимір. *Економічна теорія*. 2017. № 4. С. 76–107. С. 95.

ними як сфера їхньої особистої свободи та відповідальності, що вже сьогодні породжує серйозні проблеми всередині інститутів політичної демократії та призводить до виникнення інституційних альтернатив.

Водночас уся сучасна система державного регулювання соціально-економічного розвитку будується на середньому класі як «вбудованому стабілізаторі». Його фактична дифузія призводить до того, що регуляторна політика має таку вхідну умову, яка поступово руйнується. Відповідно ефективність більшості заходів державної політики є більш низькою. Найбільша небезпека пов'язана з неможливістю країни мати адекватну стратегічну позицію як щодо нестабільного зовнішнього середовища, так і щодо внутрішніх соціальних розривів, структурно-технологічних та інституційних проблем. Неухильне загострення проблем нерівності обумовлює низьку інноваційну спроможність національної економіки України, звужує внутрішній ринок та породжує зони соціально-економічної деградації⁴¹.

Однак не можна говорити, що проблеми дифузії та стагнації середнього класу є виключно українськими. Ці проблеми, можливо, не так гостро, стоять на порядку денному в більшості розвинених країн, включаючи європейські країни та США. Це засвідчує загальний характер соціальних ризиків та обмежень в умовах інноваційного розвитку економіки. Якщо система не знайде відповіді на ці виклики, можуть сформуватися умови для негативної синергії соціально неприйнятних інновацій та несправедливого розподілу доходів та активів нової економіки. Вважати технологічний розвиток соціально нейтральним та виводити за дужки проблеми соціальної справедливості стає дедалі більш ризикованим підходом. Тому формування внутрішнього соціального потенціалу інноваційного розвитку, сприяння його зростанню та включенню у механізми забезпечення належної соціальної справедливості, є, як мінімум, бажаною альтернативою поступовому згасанню середнього класу.

⁴¹ Див.: Нерівність в Україні: масштаби та можливості впливу / за ред. Е.М. Лібанової. Київ: Інститут демографії та соціальних досліджень імені М.В. Птухи НАН України, 2012. 404 с.

Сьогодні реакції соціальної системи на швидкі технологічні та інституційні зрушення виглядають як хаотичні та випадкові. У розвинених країнах привертає увагу прекарізація ринку праці, виникнення прошарку працюючих фахівців, які взагалі не мають житла, обирають як життєвої стратегії життя в борг, висока частка випускників університетів, які працюють на робочих місцях, що не потребують вищої освіти. Наслідком таких процесів є втрата соціального капіталу суспільства, звуження соціальної бази інноваційного розвитку, посилення явищ соціального відчуження, що неминуче означає поступове зростання ймовірності глибоких соціальних конфліктів.

Водночас одночасно з великими соціальними проблемами інноваційний розвиток надає і певні можливості для «олюднення» новітніх технологій та інститутів і включення їх у механізми вирішення протиріч між ефективністю і соціальною справедливістю. До таких можливостей слід віднести широкий доступ до інформації і знань, створення нових механізмів і стимулів соціальної мобільності, доступ до мережевих технологій освіти і професійного навчання, можливість участі у професійних мережах різного рівня.

Уже сьогодні можна спостерігати процеси кристалізації значної соціальної групи, яка може знімати відчуження на новій інституційно-технологічній основі шляхом безпосереднього привласнення широкого кола технологічних та професійних активів, використовувати їх у процесі своєї діяльності та на цій основі формувати стійкі доходи. Ця соціальна група успадковує значну частину місії та функцій середнього класу, але водночас має і значні соціокультурні, професійні та технологічні відмінності.

Таку соціальну групу можна поки ще умовно назвати медіум-клас. Вона частково визріває в середовищі традиційного середнього класу, зберігаючи притаманні останньому високу лояльність до держави та політичної демократії, орієнтацію на довгострокові життєві стратегії, високу оцінку майбутніх доходів та схильність до їх збереження. При цьому медіум-клас більше орієнтований на зміни та мобільність у сфері професійної реалізації та професійного розвитку, а

лояльність до держави супроводжується готовністю використовувати можливості глобального ринку праці.

Медіум-клас у процесі свого формування демонструє характеристики інформаційно-мережевого (або «медійного») утворення, орієнтованого на мережеве спілкування. Завдяки саме цьому його становлення є інформаційним процесом самоототожнення. Невизначеність статусу та функцій знімається шляхом безпосереднього генерування та використання інформації щодо середовища, його оцінок та інтерпретацій, включаючи ресурси та загрози. На цій основі формуються так звані патерни, тобто ситуативні структури, в основу яких покладено типові норми поведінки та спілкування, що тяжіють до поведінки певних репрезентативних (медіанних) груп.

Водночас саме специфічна інформаційна складова природи медіум-класу перетворює його на джерело соціальної невизначеності особливого роду, що пов'язана з постійним поширенням та ускладненням життєво важливої інформації. Якщо середній клас мав більш-менш обмежене інформаційне середовище та стійкі механізми спілкування, то медіум-клас потребує для самовідтворення постійно зростаючі обсяги інформації. А це, у свою чергу, породжує глибокий розрив між інтерпретаційним потенціалом учасників інформаційно-мережевих структур, з одного боку, і складністю та обсягами інформації, що обов'язково має бути інтерпретована та використана, – з іншого. Таким чином, виникає новий тип невизначеності існування соціальних структур, який не можна подоланий шляхом використання існуючих ціннісно-інституційних механізмів життєдіяльності соціуму.

Можна припустити, що медіум-клас частково заповнюватиме історичну соціально-економічну нішу середнього класу як структурного стабілізатора соціально-економічного розвитку, але при тому більше виступатиме як відповідальний суб'єкт інших відносин – менш стійких, більш інноваційних та ризикованих. Потреба у соціальній справедливості отримуватиме нові виміри та акценти, які наповнюватимуть новим змістом комплементарність економічної ефективності та соціальної справедливості. Наявність тенденції

становлення медіум-класу уже сьогодні має враховуватися у соціально-економічній політиці держави. Перш за все, як нові межі та нові критерії ефективності та соціальної справедливості.

Суб'єктність покладено в основу формування та життєдіяльності соціальних систем високого рівня. Економічна система може розглядатися як така, що побудована на суб'єктному принципі, якщо її учасники можуть поводитися узгоджено в ситуаціях, коли вони пов'язані спільним ресурсним та ціннісним простором. Проявом суб'єктності у господарчій діяльності є наявність загальних або спільних очікувань, спроможність до збереження стабільного стану в нестабільному середовищі, наявність вектора відтворення ідентичності в умовах невизначеності.

Однією з первинних теоретичних форм виокремлення суб'єкта є поняття homo economicus класичної і неокласичної шкіл економічної науки. В рамках цієї парадигми суб'єкт отримав атрибут раціональної егоїстичної поведінки, що пов'язує його через ринкову конкуренцію з іншими суб'єктами та націлена на максимальну корисність використання доступних ресурсів. У марксистській економічній теорії суб'єктом вважається носій певної соціально-економічної якості системи, що детермінує класовий статус, форми та напрями його діяльності в сукупності соціально-економічних та ціннісно-інституційних обмежень. Інституційний напрям економічної науки розглядає суб'єкт як агента, що дотримується інституційних вимог та відповідно до них формує сукупність актуальних альтернатив раціонального вибору. На наш погляд, якщо брати розвиток економічної науки у широкому історичному контексті, то можна дійти висновку, що альтернативність цих трьох підходів є такою, яку можна подолати шляхом конкретизації завдань та умов моделювання економічної дійсності на підставах урахування системного змісту поняття «економічний суб'єкт».

Системні переваги виділення суб'єктної координати економіки перетворюються на можливості адаптації і саморозвитку в умовах постійно зростаючої невизначеності. Автономні, суверенні, незалежні суб'єкти не

потребують від системи прямого наділення ресурсами та інформацією, що необхідні для забезпечення їх життєдіяльності. Вони самі їх шукають і отримують через ринкові механізми на умовах повної свободи та відповідальності. Нестійкість зовнішніх умов для них проявляється як їх ризики, що змушує підвищувати рівень використання ресурсів, діяти в умовах дефіциту інформації та підвищувати свої професійні здатності щодо управління ризиками.

Рубіж руйнуючої невизначеності для такої системи є більш високим, ніж для систем із прямим контролем. Через трансформацію загальної невизначеності в ризики окремих суб'єктів непередбачені шоки загрожують суб'єктам, а не системі загалом. Хоча макросуб'єктність і є особливим випадком суб'єктності взагалі, їй теж притаманні означені виключні системні переваги, хоча і в особливій формі та масштабах.

Однією з таких переваг є стійкість системи щодо явищ ендогенної невизначеності, що генерується всередині системи. Ендогенна невизначеність породжує системні ризики і, одночасно, – ресурси для їх подолання шляхом технологічних, структурних зрушень та інституційних реформ. Висока здатність до реформування держави та економіки в умовах постіндустріального суспільства не в останню чергу була обумовлена прихованою суб'єктністю у вигляді середнього класу.

Системні переваги виділення суб'єктної координати економіки створюють можливості адаптації і саморозвитку в умовах постійно зростаючої невизначеності. Автономні, суверенні, незалежні суб'єкти не потребують від системи прямого наділення ресурсами та інформацією, що необхідні для забезпечення їх життєдіяльності. Вони їх самі шукають та через ринкові механізми отримують на умовах повної свободи та відповідальності. Нестійкість зовнішніх умов для них проявляється як їх ризики, що змушує підвищувати рівень використання ресурсів, діяти в умовах дефіциту інформації та підвищувати свої професійні здатності щодо управління ризиками.

Якщо система складається зі структурних елементів, серед яких є суб'єкти, то загалом вона більше пристосована до функціонування у невизначеному середовищі. Така система дає суб'єктам змогу самим обирати шляхи доступу до ресурсів, способи взаємодії та кооперації. Ускладнення доступу до ресурсів до певного рівня не становить проблему для системи. Вона здатна залишатися самою собою в умовах нестачі ресурсів та інформації на достатньо довгих інтервалах.

Свого часу відзначалося, що сума окремих невизначеностей може виявитися меншою від вихідної величини, тобто відбувається процес зі зниження ентропії. Відображенням цього є розподіл невизначеностей у часі: час існування суб'єктів менший за час існування системи в цілому. Суб'єкт отримує негативну визначеність – він обов'язково зникає. Зникнення окремих суб'єктів є законом відтворення складних органічних систем. Інституційні правила функціонування та відтворення суб'єктів не просто включають механізм самознищення, вони його також і допускають. Проявляється це як неповнота і недосконалість інститутів. Насправді ефективний інституційний механізм і повинен таким бути⁴².

Водночас суб'єктність системи є довгостроковим результатом її функціонування. Вона спочатку повинна створити суб'єкти через зняття своєї невизначеності шляхом структурування та інституціоналізації своєї активності. Система відчужує від себе свою сутність, ділячись нею зі своїм іншим суб'єктом. Суб'єкт – це елемент системи, який споконвічно не володіє стосовно неї цілісністю і повнотою. Пошук цього, рух до цього – активність суб'єкта, його доцільна діяльність, за якої він відновлює втрачену цілісність з системою і віднаходить внутрішню повноту⁴³.

Суб'єктність макроутворень відрізняється від суб'єктності на мікрорівні. Така суб'єктність є менш досяжною для зовнішнього спостерігача, тому про її

⁴² Див.: Яременко О.Л., Панкратова Е.Н. Институты и экономическая свобода хозяйствующих субъектов. *Экономическая теория*. 2007. № 3. С. 56–71. С. 61.

⁴³ Там само.

наявність можна судити за проявами, які не співпадають зі змістом внутрішніх процесів та структур.

Про наявність такої макросуб'єктності свідчить здатність до цілісних ринкових, фінансових, політичних реакцій на зміни середовища, що забезпечується відносно стійким рівнем доходів та часткою національного багатства, притаманними цьому макросуб'єкту, особливою структурою та особливою еластичністю ринкового попиту на товари та послуги, особливою структурою активів, особливими рисами інституційної компетентності. Це дає певній соціальній групі змогу зберігати відносно стійке місце у системах більш високого рівня, включаючи професійну структуру суспільства, території та райони переважного розселення.

Свідченням наявності суб'єктності макроутворення слугує також наявність рефлексивних механізмів у вигляді певної ментальності, ідеології, релігійних, соціокультурних та політичних уподобань і структур. Завдяки стабільному доступу до економічних та інформаційних ресурсів і здатності до саморефлексії макросуб'єкт упродовж достатньо довгого періоду самовідтворюється, використовуючи для цього механізми сім'ї, спадщини, освіти, мережевих структур спілкування. Цьому сприяють відносно чіткі внутрішні субінституційні норми (звичай, правила пристойності, ритуали), неформальні межі припустимих коливань у соціально значущій поведінці, включаючи ставлення до держави, а також до інших соціальних груп та міжнародного середовища.

Така суб'єктність може мати або негативний характер, встановлюючи межі для дій влади та інших макросуб'єктів, які здатні – прямо або опосередковано – негативно впливати на інтереси та ідентичність цієї соціальної групи, або позитивний характер, спрямований на досягнення цілей більш високого рівня у процесі самовідтворення та зміцнення ідентичності макросуб'єкта.

Соціально-економічна ідентичність середнього класу зародилася на вищій стадії індустріальної системи як результат зростання продуктивності,

розвитку нових форм організації власності та еволюції державних інститутів. Важливим рубежем у динаміці суб'єктності сьогодишнього середнього класу був період середини 60-х – початку 70-х років, який продемонстрував історичну обмеженість традиційних соціально-інституційних ієрархій у країнах з переважанням індустріального укладу (рух хіпі у США та Європі, червоний травень 1968 р. у Франції, Празька весна у Чехословаччині, спроби господарчої реформи у Радянському Союзі). Саме з молодіжного середовища хіпі та студентів-бунтарів вийшло покоління політичного істеблішменту, яке орієнтувалося на стійкі очікування щодо зростання життєвого рівня на шляхах розвитку держави добробуту. Це сприяло досягненню макроекономічної, фінансової та соціальної стабільності шляхом інституційних реформ кінця 70-х – початку 80-х років. Іззовні парадоксальне зростання Китаю переважно обумовлене саме моментом початку реформ, який припав на кінець 70-х років.

У СРСР формування радянського аналогу середнього класу стало результатом масового житлового будівництва, виробництва побутової техніки та розвитку автомобільної промисловості. Виникло буржуазне (або дрібнобуржуазне) явище побутової автономії, що прискорило глибинний процес розмивання соціалістичної ідеології. КППС була змушена брати цю нову реальність до уваги, що врешті завершилося перебудовою. Відносна безболісність розпаду радянської системи ще була обумовлена наявністю латентної суб'єктності середнього класу, який мав сподівання щодо покращення рівня життя у результаті перебудови.

Серед об'єктивних чинників, які сприяли виникненню нових підстав структурування соціуму, слід виділити: розрив між стійкими очікуваннями щодо рівня життя та нестійким (згасаючим) зростанням продуктивності, який спостерігається з 90-х років; глобалізацію, що поступово нівелює національно-державну структуру середнього класу та відповідні інструменти забезпечення його відтворення; масову міграцію як глобальне явище, що провокує ціннісно-інституційну невизначеність у світі.

Сьогодні відбуваються фундаментальні зрушення в суспільному розподілі праці, власності, доходів, у демографії та територіальній структурі розселення людей. Виникнення нових ресурсів та нових потреб прямо або непрямо породжує нові соціальні макроутворення, що або можуть мати більш-менш стійкий характер, або, навпаки, виникати та зникати випадковим чином.

Ці процеси розгортаються на тлі зростання загальної соціально-економічної невизначеності, до якої сьогодні середній клас виявився неготовим. Традиційно середній клас характеризувався стабільним місцем проживання, професією, стійким рівнем доходів та рівнем споживання, певною поколінно-демографічною структурою та сукупністю власних субструктур, що забезпечувало суспільству оптимальну різноманітність реакцій на внутрішні та зовнішні збурення. Закономірне зростання загальної соціальної та професійної мобільності під впливом технологічних, інституційних та соціально-культурних змін ставить під сумнів стійкість зазначених передумов середнього класу як відображення стаціонарного стану суспільства.

Статус середнього класу визначається його здатністю до виконання деяких виключних соціально-економічних функцій. Він є головним джерелом фінансових ресурсів держави як платник податків; його потреби є ядром споживчої структури ВВП; він є учасником більшості інституційних структур суспільства, економіки та держави; як вкладник він є чистим кредитором банківської системи; він відкритий до зовнішнього середовища, включаючи людські, культурні та економічні контакти.

Як відзначав А. Алічі, виключний статус середнього класу пов'язаний з необхідністю підтримання базових умов рівноваги в економіці. Стабільній економіці необхідні динамічне споживання та активні інвестиції. Але здатність для споживання домогосподарств з низькими доходами є обмеженою, як і їх здатність до заощаджень. Водночас домогосподарства з високими доходами зберігають достатньо, але вживають занадто мало порівняно з масштабами їх фінансового потенціалу. Тому А. Алічі робить висновок: належний баланс споживання та інвестицій може бути забезпечений лише домогосподарствами з

середніми доходами⁴⁴. Саме з цієї причини процеси вимивання середнього класу та загострення проблем з макроекономічною та фінансовою стабільністю в останні десятиліття відбуваються одночасно.

Тією мірою, якою середній клас поступово перетворюється на чистого позичальника банківської системи, він починає перероджуватися через згасання або суттєву модифікацію його деяких виключних функцій. Для держави посилюється значення альтернативних джерел фінансових ресурсів, а саме боргових – як зовнішніх, так і внутрішніх. Це, у свою чергу, створює альтернативне джерело для формування банківських ресурсів – рефінансування центральним банком під заставу цінних паперів державного боргу. Ядро споживчої структури, що традиційно належало середньому класу, переживає дифузію під впливом демократизації споживання і втрачає риси певної виключності.

У такому – «урізаному» – вигляді середній клас змушений шукати доступні альтернативи збереження визначеності життєдіяльності на прийнятному рівні, що є мотивом його переродження у медіум-клас. Поточна поведінка отримує риси певної «опортуністичності» стосовно класичних зразків та моделей життєдіяльності середнього класу.

Суттєвою рисою середнього класу, що сформувалася історично, було ставлення до ризику. Фактичний ризик був більшим, аніж його формальні оцінки (відчуття впевненості у завтрашньому дні). Цей прихований надлишок ризику покривала система загалом – через розгалужені інститути та механізми соціальної держави. Крім того, держава перебирала на себе надлишкову невизначеність і шляхом її перекладання на майбутнє, відкладаючи у часі так звані непопулярні рішення, наприклад, щодо підвищення пенсійного віку. Традиційний образ здорового та щасливого західного пенсіонера, який подорожує світом, відходить у минуле тією мірою, якою реалізується вирок,

⁴⁴ Alichu A. Hollowing Out. *Finance & Development*. December 2016. Vol. 53, No. 3. P. 40–42. P. 41.

озвучений А. Грінспеном у 2012 р.: «Соціальна держава розбилася об цегляну стіну реальності»⁴⁵.

У медіум-класу, який формується сьогодні, немає впевненості щодо завтрашнього дня, тому його поведінка насамперед короткострокова, ніж стратегічна. Він легше адаптується до кон'юнктурних змін, адже його довгострокові активи мінімізовано: житло орендується, а не купується, вік одруження залежить від того, наскільки вичерпаним є потенціал швидкого кар'єрного зростання. Кон'юнктурним економічним моделям поведінки відповідають кон'юнктурні стратегії особистих стосунків. Інститут сім'ї не зникає, проте поступово відходить на задній план.

На відміну від середнього класу, який втілював соціальну структуру, притаманну стаціонарному стану індустріальної та постіндустріальної системи, медіум-клас, який формується, є перехідною структурою, що втілює суперечливу соціально-економічну динаміку сучасності: як процеси соціального збагачення, так і процеси зростання соціальної ентропії та спрощення.

Межі медіум-класу більш розмиті, ніж межі середнього класу, тому і його соціальний потенціал та перспективи видаються невизначеними. Належність до медіум-класу породжує для людини ширший простір альтернатив, для вичерпного опрацювання яких може не вистачати інституційної компетентності, загальних знань та культури, професійних здібностей і можливостей⁴⁶. Прикладами можуть слугувати поки ще екзотичні факти відсутності постійного житла у кваліфікованих фахівців, які мають постійне місце роботи у мегаполісах, або більш масові приклади бідності працюючих людей на Заході; недоступність якісної освіти та обумовлене цим явище кредитного рабства висококваліфікованих фахівців.

⁴⁵ Алан Грінспен пообіцяв США «справжню революцію». URL: http://firtka.if.ua/app_dev.php/blog/view/alan-grinspen-poobicav-ssa-spravznu-revoluciu15734

⁴⁶ Яременко О. Ціннісно-інституційні і технологічні підстави динаміки рівності та нерівності. *Економічна теорія*. 2017. № 43. С. 32–46. С. 39.

У ході перетворення медіум-класу із сьогодішнього пунктирного вектора на більш-менш чіткий напрям соціального упорядкування інформаційно-мережевої економіки розкид індивідуальних траєкторій зменшуватиметься, а ймовірність узгоджених соціально значущих дій перевищуватиме ймовірність випадкових неузгоджених дій. Проблема аналізу становлення медіум-класу полягає у змінах поняття «соціальне».

Середній клас втілює стабільну ціннісно-інституційну складову соціально-економічних систем, те, що зберігається у соціумі та надає суспільству можливість розвиватися шляхом поступового збагачення, ускладнення, нагромадження соціально-економічного змісту людської цивілізації. Життєвий цикл середнього класу певним чином прив'язаний до кондратьєвських довгих хвиль кон'юнктури ($dt \rightarrow 50$ років), що відповідає і життєвому циклу домогосподарств та робить ефективними механізми передавання спадщини наступним поколінням.

Медіум-клас як протосуб'єкт містить натяки на можливість руху шляхом спрощення, знецінення нагромаджених соціальних активів суспільства, відриву людства від матриці path dependent. Зниження відносного значення поточних доходів через перспективу впровадження інституту безумовного базового доходу, знецінення нагромаджених майнових активів, мобільність як самоцінність породжуватимуть потребу в нових модулюючих генераторах соціальної активності. Цінності та інститути, довіра та раціональний вибір матимуть обмежене значення для підтримання соціального порядку.

Прямі інформаційні взаємодії замінюватимуть соціальні опосередкування. Виникатимуть нові соціальні компетенції, такі як обов'язкова присутність у соціальних мережах; активне використання мережевих ресурсів; створення та використання інформаційних мережевих активів для формування нових ієрархій та економічної влади. На цій основі цілком можливі формування прошарку мережевого плебсу та поляризація соціуму за моделлю антиутопії.

Висновки. Підвищений рівень невизначеності життєдіяльності медіум-класу не лише робить проблемним достатній рівень його суб'єктності, а ще й ускладнює створення його адекватної теоретичної характеристики. Емпірично-описові методи відображення цього нового явища упродовж певного періоду його вивчення переважатимуть.

Водночас явище медіум-класу не може бути охарактеризоване лише з позиції вад та невизначеності соціальних наслідків його становлення. Як відзначалося вище, перехідність цього явища означає наявність у його надрах потенціалу позитивного ускладнення та збагачення соціально-економічної системи. По-перше, це готовність до змін, що сприяє загальній стійкості суспільства у ситуації фундаментальних зрушень; по-друге, високий рівень соціально-економічної автономії; по-третє, націленість на підвищення особистого статусу як спосіб нейтралізації ризиків; по-четверте, слідування цінностям людської свободи, праці, творчої інноваційної діяльності; соціально-професійна та просторова мобільність.

Суб'єктність соціальних макроутворень, до яких належать середній клас та медіум-клас, є опосередкованою. Проявами такої опосередкованої суб'єктності середнього класу є здатність зберігати свої соціально-економічні межі та політичні уподобання в умовах шоків та криз, оптимальна соціально-політична активність соціуму загалом та попит на демократичні інститути державної влади і громадянського суспільства; стійка структура споживчого попиту та попиту на гроші; доступність економіки в цілому довгостроковим національним стратегічним програмам. Це породжує як потребу у стійкому соціально-економічному розвитку, так і умови щодо його забезпечення у вигляді інститутів соціальної держави, достатнього споживчого та інституційного попиту в економіці, розвитку людського капіталу та інноваційного потенціалу. Комплементарність соціального та економічного вимірів суспільства, що побудована на центральній ролі середнього класу, досягає максимального історичного рівня. Але все добре колись закінчується.

Поступове згасання інститутів соціальної держави під тиском дедалі більш жорстких фінансових обмежень, тенденція до зростання соціально-економічної ентропії у вигляді масової міграції, стійка «пастка ліквідності» в економіці, проявом якої є від'ємні відсоткові ставки, деградація багатьох ціннісно-інституційних обмежень, перетворення інновацій на самоціль економічного розвитку неминуче призводять до розмивання прихованого суб'єктного ядра сучасної економічної системи у вигляді середнього класу, який у попередні десятиліття зумовив найвищий рівень взаємної комплементарності економічної ефективності та соціальної справедливості.

Брак цієї латентної макросуб'єктності проявляється у критичному зростанні розкиду траєкторій руху різних елементів соціально-економічної системи. Внутрішній соціально-політичний розлад у США, Brexit у Великій Британії, соціально-економічна та політична криза у ЄС через масовий приплив біженців з Близького Сходу – все це різнобічно відображає втрату зацікавленості середнього класу у прийнятті національних стратегічних рішень. Здатність до узгодженої поведінки та узгоджених реакцій відчутно знижується. Це змушує транслювати внутрішню невизначеність у зовнішній простір у вигляді ризиків для зовнішніх суб'єктів, але ці ризики здатні повертатися як бумеранг.

Рефлексивною відповіддю системи на небезпечне зростання невизначеності є стихійне заміщення ефективної стійкої суб'єктності середнього класу на більш прості способи обмеження розкиду соціальних траєкторій, які більш-менш припасовані до структурно-технологічних та ціннісно-інституційних зрушень, що сьогодні прискорюються. Крім феномена «надінституційного» посилення тиску держави, такою перехідною структурою може вважатися медіум-клас, який історично виходить з надр середнього класу і, водночас, є продуктом його дифузії та поступового розпаду.

Межі та ознаки процесів становлення медіум-класу є розмитими. Разом із тим усередині соціально-економічної системи зароджується новий вектор, довкола якого групуються та структуруються соціальні елементи, яким потрібні

нова визначеність, стабільність соціальних критеріїв та уподобань, можливість будувати, як мінімум, середньострокові стратегії життєдіяльності. Саме медіум-клас як протосуб'єкт ставить межі соціальній деструкції економіки у сьогоdnішньому процесі фундаментальних зрушень⁴⁷.

Потенціал горизонтального поширення медіум-класу сьогодні видається як майже необмежений, що знижує його соціальну якість та визначеність. Однак, водночас, медіум-клас як практична підстава нового та і одночасно обмежує соціальну, технологічну, фінансову та політичну владу нових елітних груп, які можна умовно означити як преміум-клас.

⁴⁷ Поняття прото-суб'єкта відображає перехідний стан соціальної структури. Для його пояснення можна використати як аналогію процес перетворення «класу в собі» на «клас для себе». Вже сьогодні привертають увагу деякі суб'єктні атрибути медіум-класу: він втілює певний вектор змін (еволюції), до якого різною мірою тяжіють ті елементи соціальної структури, що в процесі історичного руху відриваються від середнього класу та шукають нової ідентичності; медіум-клас має ознаки спільної (узгодженої) соціальної рефлексії через соціальні мережі, через так званих «лідерів суспільної думки», ЗМІ, громадянські інститути; йому притаманна нова політизація в напрямі «глобального лоялізму» на відміну від переважно національно-державної лояльності середнього класу.

Артёмова Т.І.,

доктор економічних наук

головний науковий співробітник

відділу економічної теорії

ДУ «Інститут економіки та прогнозування НАН України»

ТРАНСФОРМАЦІЯ СОЦІАЛЬНОЇ СТРУКТУРИ СУСПІЛЬСТВА: НА ШЛЯХУ ДО НОВОЇ НОРМАЛЬНОСТІ⁴⁸

На рубежі XX–XXI століть унаслідок трансформування моделі соціальної ринкової держави і розмивання традиційних суспільно нормальних стандартів життя соціальна структура суспільства зазнала істотних змін. Загострилася проблема соціальної нерівності та бідності. Через це видається актуальною ініціатива вітчизняної наукової школи, пов'язана з ідентифікацією новітнього середнього класу як медіум-класу, який формується відповідно до логіки становлення інформаційно-мережевої економіки. Такий клас, на думку фахівців, відрізняється стійким становищем у суспільстві та зберігає можливість розширювати свої межі навіть в умовах зростання соціально-економічної нерівності.

Ключові слова: *соціальна ринкова держава, суспільно нормальні стандарти життя, глобальні ринкові трансформації, проблема соціальної нерівності, медіум-клас як новітній середній клас.*

⁴⁸ Статтю підготовлено в рамках наукового проекту "Становлення медіум-класу в процесі соціального розвитку та подолання суперечностей між економічною ефективністю і справедливістю" (№ держреєстрації 0118U004682) відповідно до результатів конкурсу наукових проектів в рамках цільової комплексної програми наукових досліджень НАН України «Економічна ефективність vs соціальна справедливість: пріоритети розвитку України на етапі подолання кризи».

На рубежі століть і тисячоліть суспільні відносини в більшості країн світу зазнали суттєвих модифікацій. Глобальні ринкові трансформації, що тривалий час визрівали в господарських системах розвинених країн, були пов'язані зі становленням «нової» (інформаційно-мережевої) економіки. Наприкінці ХХ ст. вони сформували передумови для трансформування патерналістської моделі соціальної ринкової держави та зумовили суспільний запит на системні структурні реформи. Упродовж кризи і розпаду традиційної системи соціалізму і вступу ринково зрілих країн до постіндустріальної стадії господарювання система соціально-економічних відносин, а водночас і соціальна структура суспільства зазнали істотних змін. Суттєво загострилася проблема соціальної нерівності та бідності.

Проблемам соціалізації економічних відносин присвятили свої роботи багато вітчизняних і зарубіжних вчених. Так, система соціально-трудових відносин, соціального забезпечення, соціального захисту, соціальної солідаризації досліджувалася в роботах В. Антонюк, О. Амоші, А. Арсеєнка, О. Балакіревої, В. Близнюк, І. Гнібіденка, О. Грішнєвої, Я. Кашуби, М. Кіма, Т. Кир'ян, М. Кічурчак, А. Колота, Ю. Куликова, Е. Лібанової, В. Мандибури, В. Небрат, О. Поплавської, О. Терехової, О. Яременка, багатьох інших авторів⁴⁹. Аналіз проблем і напрямів соціального розвитку представлений у доповідях Міжнародної організації праці, Світового банку, Програми розвитку ООН. Дослідження А. Сена, А. Дітона, пов'язані із подоланням бідності та формуванням стандартів гідного життя, були відзначені Нобелівськими преміями з економіки. Проте небезпечну тенденцію соціального розшарування у світовій економіці донині не подолано. Це свідчить про те, що закономірності

⁴⁹ Антонюк В.П. Сучасна проблема бідності в Україні, її наслідки для нагромадження людського капіталу та забезпечення економічного зростання. *Україна: аспекти праці*. 2015. № 5. С. 3–11; Ким М., Ким А. Средний класс в постсоветском обществе: социально-экономические критерии, структура, условия формирования. Харьков: «Точка», 2012; Мандибура В. Політико-економічні аспекти диференціації маргінальних станів відтворення населення. *Економічна теорія*. 2016. № 3. С. 18–35; Колот А., Герасименко О. Соціальна нерівність доходів: глобальний вимір. *Економічна теорія*. 2017. № 4. С. 76–107; Гнібіденко І. Глобальні зміни у соціально-трудовій сфері: стан та вплив на трансформацію інститутів соціального захисту населення. *Україна: аспекти праці*. 2015. № 4. С. 3–7.

нормального відтворення серединних соціальних верств, що охоплюють більшість населення, в умовах інформаційної економіки залишаються недостатньо вивченими. Для України розуміння глобальних тенденцій модифікації соціальної структури має особливе значення: ринкове трансформування національної економіки, пов'язане з руйнуванням традиційної соціальної системи, не зумовило становлення інституту соціальної відповідальності бізнесу та зміцнення позицій середнього класу, отже, підвищення загального добробуту населення продовжує перебувати на порядку денному.

Сучасний стан світової господарської системи в науково-популярній літературі часто характеризується як «нова нормальність»⁵⁰. Вважається, що поняття нової нормальності уведено до вжитку генеральним директором однієї з глобальних інвестиційних корпорацій, який використовував його для опису крихкого відновлення економіки у країнах Заходу після глобальної фінансово-економічної кризи. З плином часу, однак, синдром нової нормальності закріпився в системі економічних відносин, сформував передумови для власного відтворення. У найзагальнішому розумінні він відбиває стан структурної кризи світової економіки внаслідок невизначеності новітньої моделі її сталого розвитку. У свою чергу засади такої моделі неможливо сформувати без визначення її соціальної основи – новітньої класової більшості, яка спроможна забезпечити стабільність суспільного розвитку через подолання низки його глибинних соціально-економічних протиріч.

Історична місія новітнього середнього класу обумовлюється необхідністю формування нової якості взаємозв'язку відносин економічної ефективності та соціальної справедливості в умовах становлення інформаційно-мережевої економіки на тлі поширення стану перехідності та невизначеності господарських перспектив. Вона є троїстою і пов'язана з:

⁵⁰ Глобальная система на переломе: на пути к новой нормальности. *Мировая экономика и международные отношения*. 2016. № 8. С. 5–25.

- виявленням граничних засад ефективного самозабезпечення, що задає для національної економіки орієнтири рівноважного функціонування;
- формуванням стандартів «нормального» суспільного відтворення, що задає для національної економіки параметри сталого розвитку;
- становленням і поширенням нових серединних стилів життя, які покликані зберегти ментальну спадкоємність поколінь у процесі становлення нової картини світу.

Виявлення контурів нового соціального класу, розроблення і реалізація механізмів його соціально-економічного конструювання є актуальною науковою і практичною проблемою.

У контексті фундаментальних положень економічної теорії умови життєдіяльності середніх верств населення (серединного класу) утворюють осередок для відносин нормального відтворення, що оптимально поєднує принципи економічної ефективності та соціальної справедливості. У цьому сенсі серединні верстви є, з одного боку, соціальною опорою громадянського суспільства, державності в цілому, з іншого – об'єктом невпинної суспільної уваги і турботи. Протягом усієї історії класична філософська та економічна думка намагалася прояснити природу і суспільну місію серединних соціальних верств, обґрунтувати умови їх розширеного відтворення.

Будь-яке людське спілкування спрямоване певного блага і заради блага організовується, – розмірковує, зокрема, Арістотель. Причому на вище з усіх благ спрямоване державне спілкування, що об'єднує усі інші його форми. Навіть якщо для однієї людини благом є те ж саме, що для держави, більш важливим і повним є все ж таки благо держави, його досягнення і збереження⁵¹. Адже держава будується не для простого людського співжиття, а заради щасливого і справедливого (суспільно корисного) спільного життя. Оскільки помірність і середина є найкращим благом, то держава, яку становлять люди із

⁵¹ Арістотель Никомахова етика. *Сочинения*: в 4-х т. Т. 4. Москва: Мысль, 1983. С. 54–55; Арістотель. Політика. *Сочинения*: в 4-х т. Т. 4. Москва: Мысль. С. 376.

середнім достатком, буде найкращою: такий державний устрій дає можливість кожній людині жити благополучно і щасливо⁵².

Утім, набуття навичок державного мислення не дається людям даром, а вимагає напружених інтелектуальних зусиль і виховання. Через це держава як суб'єкт політичного управління має створювати закони як путівники до чесноти і невпинно дбати про освіту та моральне виховання громадян із тим, щоб вони могли гідно міркувати про благоліпне і правосудне⁵³. Спільними зусиллями держави і суб'єктів середнього класу формуються навички благого життя, закладаються основи сталого суспільного відтворення – ефективного самозабезпечення, скріпленого засадами соціальної справедливості⁵⁴.

Загалом, за Аристотелем, до серединних верств суспільства доцільно відносити тих громадян, які:

- мають досить високий рівень освіти і морального виховання;
- усвідомлюють свою соціальну спільність і громадянську місію;
- здатні ефективно управляти об'єктами власності з метою самозабезпечення;
- схильні створювати демократичні інститути для зміцнення підвалин громадської безпеки, економічної незалежності, соціальної справедливості.

Як видно, приналежність суб'єкта до середнього класу обумовлюється не тільки і не стільки рівнем доходів і соціальним статусом (хоча і це також важливо), скільки моделлю поведінки, визначеною ціннісними установками.

Вчення про природу середнього класу, що зародилося в надрах античної філософії, отримало подальший розвиток. У середні століття Ф. Аквінський сформував уявлення про справедливу ціну як вихідну передумову становлення інституту суспільного розподілу. У працях фундаторів економічної науки В. Петті, Ф. Кене, А. Сміта, Д. Рікардо, К. Маркса, А. Маршалла, В. Парето, Л.

⁵² Аристотель. Политика. *Сочинения*: в 4-х т. Т. 4. Москва: Мысль. С. 460–467, 507–508, 591.

⁵³ Аристотель. Никомахова этика. *Сочинения*: в 4-х т. Т. 4. Москва: Мысль, 1983. – С. 57; 291–292.

⁵⁴ Поланьи К. Аристотель открывает экономику. *Истоки: Экономика в контексте истории и культуры* / под ред. Я. И. Кузьминова и др. Москва: ГУ ВШЭ, 2004. С. 20–31.

Вальраса, А. Пігу, Дж. Кейнса, Дж. Робінсон, П. Сраффи та їх послідовників отримали всебічне обґрунтування умови нормального суспільного відтворення як економічного базису господарської життєдіяльності більшості населення.

Утім, сучасні дослідники середніх верств населення дистанціюються від попередніх наукових напрацювань, пояснюючи свої позиції зміною природи самого об'єкта⁵⁵. У науковій літературі «новий середній клас» («нові середні класи») розглядається як якісно особливий соціальний феномен, підкреслюється його історична молодість. Вважається, що, на відміну від «нового», «старий» середній клас об'єднував переважно дрібних підприємців-власників, які отримували дохід з майнових прав. Так, американський середній клас був представлений суб'єктами сільської буржуазії, а земля, що їм належала, виступала одночасно засобом виробництва, способом заробітку, об'єктом інвестицій. Тобто виходить, що в минулому існування середнього класу обумовлювалося «природними» чинниками його соціально-економічного існування, тоді як «новий середній клас» переважно став об'єктом безпосереднього соціального конструювання.

Важливо враховувати, що соціальне структурування суспільства є відносно умовним; правомірність і обґрунтованість аналітичного виокремлення соціальних верств і груп обумовлюється вибором наукової методології. При цьому два основні методологічні підходи, витримавши перевірку часом, дотепер зберігають авторитет у науковому співтоваристві. Одним із найвпливовіших залишається класовий підхід, який отримав обґрунтування в теорії марксизму. Альтернативу йому створює концепція страт, історія якої виходить з від робіт М. Вебера; тут суспільство постає «багатоступеневими сходами безперервних градацій», де місце людини визначається не виробничими, а «розподільчими» факторами – рівнем освіти, можливостями соціального впливу, наявністю об'єктів власності⁵⁶.

⁵⁵ Кузнецова Е. Средний класс: западные концепции. *Мировая экономика и международные отношения*. 2009. № 2. С. 20.

⁵⁶ Там само. С. 19.

Загалом жорстке протиставлення класової теорії і концепції страт є некоректним, оскільки представники обох теорій беруть за основу дослідження економічні фактори, проте розходяться у трактуванні їх впливу на структуру суспільства. Західна наукова традиція поділу соціуму на класи поєднує їх розуміння як об'єктивної соціальної реальності з суб'єктивним трактуванням – як спільноти людей, об'єднаних класовою свідомістю, здатних до самовизначення, самоідентифікації і, як наслідок, до політичного вираження своїх інтересів. Останній аспект становить найбільший інтерес для інтелектуальної еліти, що розглядає населення крізь призму моделей його електоральної поведінки.

Сучасні прихильники класового підходу намагаються ідентифікувати «новий середній клас» у контексті становлення нових форм експлуатації та пролетаризації; послідовники М. Вебера обумовлюють модифікацію соціальних страт новою роллю невиробничої сфери в економічному житті постіндустріального суспільства. Особливий напрям представляють дослідники, які вважають неспроможними обидва підходи, хоча неявно методологічно все одно відштовхуються від них. Так, на їхню думку, західне суспільство є безкласовим або його соціальна структура задається іншими (невиробничими) факторами⁵⁷:

- місцем суб'єкта у владній ієрархії;
- джерелом зайнятості (залежністю/незалежністю від найманої праці);
- споживчими традиціями.

Як видно, для прихильників такого підходу особливий інтерес представляють не стільки критерії класової приналежності, скільки її вплив на самосвідомість, інтереси і політичні переваги суб'єкта. Предметом аналізу тут виявляються суспільні інституційні форми, де економічні та соціальні відносини взаємно переломлюються, «взаємоперетікають».

⁵⁷ Nisbet R. The Decline and Fall of the Concept of Social Class. *The Pacific Sociological Review*. 1959. Vol. 2, № 1. P. 11–17; Pakulski J., Waters M. *The Death of Class*. London, 1996.

Яких би методологічних позицій не дотримувалися дослідники, на рубежі століть вони мусили визнати, що виклики, які стоять перед сучасним середнім класом, виявляються для нього непосильними. Фахівці відзначають, що в кінці 1990-х років у більшості західних університетських підручників з соціології було включено спеціальні розділи, присвячені проблемі занепаду середнього класу⁵⁸. Таким чином наукове співтовариство фіксувало тривожну тенденцію наростання економічної процесуальності – розмивання «нормальних» підвалин суспільного буття.

У ХХ ст. створення масового середнього класу в розвинених країнах стало одним із найяскравіших та значущих досягнень світової економіки, що змінило уявлення про капіталістичне суспільство як поляризовану соціальну структуру, сповнену антагоністичних протиріч. Одним із піонерів революційного соціального конструювання виступили США. Тут в історично короткий термін, упродовж 1940–1950-х років, більшість громадян, унаслідок підвищення рівня і стабілізації джерел трудового доходу, отримали можливість мати власний будинок, один або два автомобілі, набір сучасної побутової техніки, здобувати освіту (в тому числі вищу), вести комфортний спосіб життя, мати кошти для повноцінного відпочинку, задоволення культурних потреб тощо. Тобто наймані працівники, переважно люди праці, набули статусу економічно спроможних суб'єктів.

У 1944 р. президент США Ф.Д. Рузвельт, виступаючи в Конгресі, заявив про необхідність доповнити конституційний Білль про права Біллем про економічні права людини, який би дав можливість здійснити революційні перетворення у соціальній структурі суспільства⁵⁹. Ми не можемо задовольнятися показниками високого середнього рівня достатку, якщо певна, навіть незначна, частина нашого народу, яка не захищена, погано харчується,

⁵⁸ Кузнецова Е. Средний класс: западные концепции. *Мировая экономика и международные отношения*. 2009. № 2. С. 23.

⁵⁹ Рузвельт Ф.Д. Беседы у камина: в 2-х ч. Ч. 2: Вторая мировая война. URL: http://sharakshane.narod.ru/Roosevelt_page.htm

має погані одяг та житло, говорив президент. Бо від стану справ у вирішенні цих питань залежить доля «американської мрії» – мрії про країну, де немає бідності, де кожен може досягти успіху, наполегливо працюючи, конкуруючи з іншими і реалізуючи свій творчий хист, унаслідок чого всім громадянам буде забезпечено рівень життя заможного класу.

Матеріальною основою для втілення проекту держави загального благоденства послужив синергетичний ефект від взаємодії низки взаємообумовлених факторів – зростання державного впливу в економіці, формування кейнсіанської моделі економічного регулювання, успішного впровадження у практику господарювання досягнень науково-технічного прогресу. Швидке зростання продуктивності праці у виробничому секторі спричинило переміщення частини найманих працівників, зайнятих в сільському господарстві та промисловості, до сфери послуг. У структурі робочої сили збільшилася частка жінок, молодь стала пізніше ставати до суспільної трудової діяльності; одночасно технологічна платформа індустріального суспільства дозволила удосталь наситити ринок споживчими благами.

Положення найманих працівників значно покращилося. З одного боку, прогресивне оподаткування зумовило перерозподіл національного доходу так, що аж до 1970-х років різниця в доходах між багатим, з одного боку, та нижчим і середнім класами – з іншого, залишалася порівняно стабільною. Найменш заможні 20% громадян отримували 5% усіх доходів; 20% багатого населення – близько 43%; решта 60% громадян – понад 50% усіх доходів. Коефіцієнт Джині знижувався: з 0,379 у 1950 р. до 0,364 у 1960 р. і до 0,353 у 1970 р.⁶⁰. З іншого боку, соціальні витрати держави сприймалися суспільством не як економічний тягар, а як засіб розширення споживчого попиту, а, отже, і каталізатор підприємницької активності. Тож роль середнього класу як споживача в новій капіталістичній економіці виявлялася не менш значущою, ніж його участь у виробничій діяльності.

⁶⁰ Варивончик И.В. Динамика и особенности становления среднего класса в США в 1940 – 1970-е годы. *США – Канада: ЭПК*. 2010. № 11. С. 41–42.

Державні витрати на розвиток освітньої сфери зростали небувалими темпами, якість запропонованих освітніх продуктів перевищувала виробничі потреби, але все це породжувало позитивні синергетичні ефекти в економіці. Так, сама система освіти стала осередком зайнятості для фахівців високої кваліфікації; отримання ж якісної освіти значною мірою вирівнювало життєві шанси представників різних соціальних верств, підвищувало загальний рівень культури і добробуту. З одного боку, зростала кількість дипломованих найманих працівників, з іншого – різниця в доходах фахівців і кваліфікованих робітників не була надмірною; тож більшість «синіх комірців» без вищої освіти успішно поповнила ряди середнього класу. До кінця 1940-х років у США з'явилися заможні робочі селища, можливість облаштуватися у власному житлі отримала більшість громадян: ціна «середнього» житлового будинку становила близько 7 тис. дол., а щомісячний платіж за кредитом не перевищував 60 дол.

Значну роль у формуванні масового середнього класу відіграло зростання жіночої зайнятості. На думку фахівців, жіноча праця забезпечила перехід від «прикордонного» соціального стану до способу життя середнього класу для багатьох американських домогосподарств. Офіційна статистика свідчила, що число сімей, які в 1960-ті роки мали річний дохід понад 15 тис. дол., скоротилося б наполовину за умови виключення з нього заробітків жінок. У межах офіційної бідності перебувало 13–15% населення. Суттєво не поліпшили своє матеріальне становище працівники низької кваліфікації, проте і така соціальна група зусиллями уряду значно скоротилася⁶¹.

Зростання добробуту та чисельності суб'єктів середнього класу було своєрідною відповіддю на запит науково-технічної революції, що розгорнулася в економіці. Бізнес-еліту задовольняло зростання масового споживчого попиту, що спричинив збільшення доходів і прибутків; саме тому заможна частина суспільства була згодна миритися з перерозподілом національного доходу на користь середнього класу. У свою чергу розширення споживчих можливостей

⁶¹ Варивончик И.В. Динамика и особенности становления среднего класса в США в 1940 – 1970-е годы. *США – Канада: ЭПК*. 2010. № 11. С. 43.

породжувало у найманих працівників почуття впевненості у завтрашньому дні, у суспільстві переважали настрої щодо подолання соціального відчуження. У післявоєнній Європі становлення соціального ринкового господарства і середнього класу як його продукту здійснювалося за допомогою ідеологічної та фінансової підтримки США.

Проте вже в 1970-ті роки у світовій господарській системі позначилися ознаки переходу від індустріального до постіндустріального суспільства. Нове суспільство породило попит на «знаннємісткі» продукти, ознаменувало перехід від масового виробництва стандартних благ до практики серійного випуску різноманітного товарного асортименту, що зумовило посилення конкурентної боротьби на внутрішніх і світовому ринках. На думку фахівців, вартість, створена знанням, вимагає існування суб'єктивованого (диференційованого) суспільства з боку як споживачів, так і виробників. Постіндустріальні трансформації породили глобальні економічні виклики для соціальної держави, сформуvalи суспільні уявлення про її соціальну надмірність на шкоду реалізації принципів економічної ефективності, зумовили тенденцію сегментування нового середнього класу.

З кінця 1960-х років, коли з'явилися перші ознаки занепаду промислового століття, наймані працівники всіх галузей американської промисловості стали отримувати «надбавку за освіту», яка постійно збільшувалася, зазначає Т. Стюарт. Така надбавка до заробітку на початку 1980-х років становила близько 50%, а на початку 1990-х років – близько 80%⁶². Соціальне розшарування посилилося внаслідок поширення фірмової політики «ефективного управління цінами» та інших маркетингових практик, спрямованих на перерозподіл створеної вартості на користь «креативного» прошарку найманих працівників.

До середини 1990-х років наростання нерівності в розподілі й розмивання «нормальних» стандартів відтворення суб'єктів середнього класу закріпилися у

⁶² Стюарт Т. Интеллектуальный капитал. Новый источник богатства организаций. *Новая постиндустриальная волна на Западе. Антология* / под ред. В. Л. Иноземцева. Москва: Academia, 1999. С. 385.

вигляді стійких тенденцій. Так, починаючи з 1970-х років і до кінця ХХ ст. офіційна статистика фіксувала повільне, проте стійке зростання частки доходу найбільш багатих 20% американських домогосподарств (з 42,6% у 1968 р. до 49,8% у 2000 р.). Водночас частка одержуваного доходу всіх інших груп домогосподарств неухильно знижувалася. Нерівність у володінні об'єктами власності було більш значною. У 1990-ті роки 1% заможних американських домогосподарств володів 40% національного багатства, що удвічі перевищувало аналогічний показник 1980 р. При цьому 0,5% населення володіли 42% фінансових ресурсів країни; фінансові статки одного тільки Б. Гейтса в 1999 р. оцінювалися у 85 млрд дол. США, що становило 5,7% ВВП США⁶³ (для порівняння: в 2016 р. вони становили 90 млрд дол., або 0,5% ВВП).

У 1980–1990-ті роки виявилось значне зростання заробітків суб'єктів вищого менеджменту. Якщо в 1973 р. грошова винагорода керівників великих корпорацій перевищувала середню зарплату промислового робітника у 44,8 раз, то в 1989 р. це співвідношення становило 122: 1, а в кінці 1990-х років – 326: 1. З 1970 по 1999 роки середній рівень винагороди 100 найбільш оплачуваних менеджерів виріс з 1,3 до 37,3 млн дол. на рік. Соціальна поляризація проявилася в наростаючому дистанціюванні багатії еліти від решти американських громадян. Традиційні символи майнової і соціальної нерівності у вигляді багатих міських і приміських кварталів, елітних клубів і приватних шкіл стали поєднуватися з новими формами; з кінця 1980-х років повністю автономні, «закриті від сторонніх» райони передмість стали характерним явищем у багатьох штатах. До кінця 1990-х років таких районів налічувалося понад 20 тис., у них проживало 8,9 млн осіб⁶⁴. На тлі соціального відчуження зменшувалася участь багатих американців у діяльності місцевих муніципалітетів. Проте зростав їхній вплив у вищих органах державної влади. Це зумовило скорочення фінансування важливих соціальних проєктів.

⁶³ Варивончик И.В. Социально-экономическое положение среднего класса в США (1970 – 2010 гг.). *США – Канада: ЭПК*. 2011. № 10. С. 22.

⁶⁴ Там само. С. 23.

Надійні трудові джерела доходу стали першопричиною появи середнього класу. Проте структурні зрушення в економіці в останній третині XX ст. у поєднанні з неоліберальною (неоконсервативною) політикою зумовили суттєві зміни на ринку праці. До кінця 1990-х років чисельність американських промислових робітників скоротилася більш ніж удвічі порівняно з серединою XX ст.; одночасно послабилися і позиції профспілок. Ускладнився і став більш тривалим процес пошуку рівноцінного робочого місця замість втраченого. Дедалі більшого поширення отримували часткові форми зайнятості. Особливу роль у зниженні фінансової стійкості домогосподарств середнього рівня достатку відіграла агресивна політика кредитних організацій. Із 1995 р. вартість покупок, що здійснюються американським населенням за допомогою електронних кредитних карт, стала перевищувати вартість споживчих благ, оплачуваних готівкою. Домогосподарства дедалі більше обтяжувалися фінансовими боргами.

Орієнтири «американської мрії» змістилися зі серединних стандартів до нестійких граничних: незважаючи на погіршення економічного становища, представники більшості населення надихалися прикладами Б. Гейтса, С. Джобса та інших успішних підприємців і менеджерів у сфері інтелектуальних технологій. Їхні фантастичні досягнення змушували миритися з ідеологією індивідуальної відповідальності та платити вищу ціну за залучення до економіки знань і постіндустріального суспільства.

На відміну від США, у Канаді та західноєвропейських країнах при більш повільному економічному зростанні в кінці XX – на початку XXI ст. рівень соціальної диференціації був значно меншим, а становище середнього класу – більш стабільним. Проте тенденції відтворення середнього класу в європейських країнах і в усьому світі відчули істотну корекцію під час глобальної фінансово-економічної кризи, яка висвітлила особливості новітньої системи економічних відносин. Так, проявилася, що обсяги і значущість економіки знань як суспільства матеріального достатку і безпрецедентних можливостей для людського розвитку, виявилися істотно завищеними.

Найбільше застосування інструменти економіки знань отримали у фінансовому секторі, а їх безконтрольне використання спричинило саму глобальну фінансово-економічну кризу. Переоцінка масштабів сектора високих технологій і його «нормалізація» в реальній економіці призвела до розщеплення прошарку добре оплачуваних фахівців у сфері інтелектуальних і комп'ютерних технологій.

Пожвавлення тенденцій капіталізації, превалювання відносин економічної ефективності над соціальною справедливістю зумовило трансформацію природи держави, що у своїй економічній політиці стала поступово керуватися інтересами не більшості населення, а багатих і надбагатих громадян, представників фінансового капіталу.

На посткризовому етапі «нової нормальності» сформовані раніше тенденції зміцнилися та зумовили нові суспільні виклики. Посилилася проблема соціальної нерівності. На думку фахівців, соціальне розшарування в суспільстві цілком може повернутися до стану кінця XIX – початку XX ст.⁶⁵. За даними дослідницької агенції «Equilar», п'ятдесят років тому голови великих американських компаній у середньому заробляли в 20 разів більше за своїх співробітників. Проте в 2014 р. річний дохід президента корпорації «The Walt Disney Company» становив 43,7 млн дол. та у 2238 разів перевищив заробітки (близько 19,5 тис. дол. на рік) середнього працівника фірми; виконавчий директор компанії «Microsoft Corporation» «заробив» 84,3 млн дол., що

⁶⁵ Миланович Б. Глобальное неравенство. Новый подход для эпохи глобализации / пер. с англ. Д. Шестакова. Москва: Изд-во Института Гайдара, 2007; Пікетті Т. Капітал у XXI столітті / пер. з англ. Київ: Наш формат, 2016; Нові нерівності – нові конфлікти: шляхи подолання: тези доповідей та виступів учасників III конгресу Соціологічної асоціації України (Харків, 12–13 жовтня 2017 р.). Харків: Соціологічна асоціація України, Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна, 2017; Закон воспроизводства неравенства установлен. *Експерт*. 2017. № 38. С. 13; Их не догонят: социальное неравенство в мире достигло максимума. *Заголовки*. 2018. 23 января. URL: http://www.zagolovki.ru/daytheme/rich_people/23Jan2018

еквівалентно 2012 річним окладам співробітників компанії (у середньому близько 42 тис. дол. на рік)⁶⁶.

У складі середнього класу виділилися два основні прошарки – група високооплачуваних креативних фахівців у сфері управління та новітніх технологій (НБІК) і прекаріат – значний соціальний сегмент (у країнах пострадянського простору він охоплює понад третину працездатного населення⁶⁷) з нестабільною зайнятістю і хиткими соціально-економічними перспективами. Залишкова частина колишньої соціальної «більшості» розмістилася посередині та піддається постійному впливу з протилежних полюсів.

Виявлення соціальної бази новітнього середнього класу, розроблення економічних програм і механізмів його конструювання є актуальною науковою проблемою. Історична місія новітнього середнього класу обумовлюється необхідністю формування нової якості взаємозв'язку відносин економічної ефективності та соціальної справедливості в умовах становлення інформаційно-мережевої економіки на тлі поширення стану перехідності та невизначеності господарських перспектив. Вона є троїстою і пов'язана із:

- виявленням граничних засад ефективного самозабезпечення, що задає національній економіці орієнтири рівноважного функціонування;
- формуванням стандартів «нормального» суспільного відтворення, що задає національній економіці параметри сталого розвитку;
- становленням і поширенням нових серединних стилів життя, які покликані зберегти ментальну спадкоємність поколінь у процесі становлення нової картини світу.

⁶⁶ 10 самых высокооплачиваемых топ-менеджеров мира. *Forbes Украина*. URL: <http://forbes.net.ua/business/1394493-10-samyh-vysokooplachivaemyh-top-menedzherov-mira>

⁶⁷ Кашуба Я. Концептуальні засади трансформації механізму соціального захисту населення в умовах становлення ринку праці в Україні. *Україна: аспекти праці*. 2015. № 3. С. 7; Перегудова Т. Інституціональний механізм регулювання нестандартної зайнятості в Україні. *Україна: аспекти праці*. 2015. № 4. С. 25.

На думку фахівців, незважаючи на відродження з кінця XX ст. малого підприємництва, сучасний середній клас неправомерно ототожнювати з власниками капіталів і землі; переважно його становлять кваліфіковані фахівці, які не схильні нести тягар традиційного приватного підприємництва і персональної відповідальності⁶⁸. Водночас суб'єкти новітніх середніх класів мають заощадження та здійснюють інвестиції, тобто опосередковано долучені до класу власників. Економічні інтереси новітнього середнього класу для його дослідників залишаються досить розмитими. На відміну від представників бізнес-еліти, зацікавлених у зниженні податків, отриманні пільг і преференцій, а також від суб'єктів найбільш бідніших верств, які жадають підвищення соціальних виплат, представники середнього класу насамперед зацікавлені в отриманні якісних соціальних послуг, розвитку суспільних систем освіти, охорони здоров'я, правового захисту. Отже, як слушно зауважує К. Кузнецова, модель соціальної правової держави європейського типу досі залишається ідеалом для новітнього середнього класу⁶⁹.

Розмивання традиційних стандартів нормального життя вимагає пошуку адекватних методологічних підходів до ідентифікації і конструювання новітнього середнього класу. У розвинених країнах розвідки економічних стандартів відтворення соціальних верств, що приходять на зміну «старому» новому середньому класу, здійснюються у процесі експериментів зі впровадження практик безумовного доходу. У такому випадку до суб'єктів середніх соціальних верств потрапляє абсолютна більшість населення⁷⁰.

У руслі іншого підходу альтернативою «старому» новому середньому класу є креативний клас. Його суб'єкти утворюють ядро нової суспільної еліти (нетократії) і змінюють конфігурацію владно-управлінських відносин унаслідок

⁶⁸ Рабочий класс современной Украины: монография / под ред. ред. А. Г. Арсеев. Киев: Институт социологии НАН Украины, 2017.

⁶⁹ Кузнецова Е. Средний класс: западные концепции. *Мировая экономика и международные отношения*. 2009. № 2. С. 26.

⁷⁰ Жителям швейцарской деревни будут ежемесячно платить 2,5 тысячи долларов – эксперимент. *Vesti*. 2018. September 11. URL: <https://vesti-ukr.com/mir/302629-zhiteljam-shvejtsarskoj-derevni-budut-ezhemesjachno-platit-2-5-tysjachi-dollarov-eksperiment>

інтелектуальної монополізації доступу до інформаційних ресурсів і мереж. У нетократичних концепціях (К. Нордстрема, Й. Ріддерстрале, О. Барда, Я. Зодерквіста, Ч. Лендрі, Д. Хокінса, Р. Флориди та ін.) креативний клас постає одночасно атрибутом і активним розбудовником креативної інфраструктури міського середовища. На думку авторів, така інфраструктура, створюючи умови для залучення і випереджаючого зростання людського і соціального капіталу здатна стати локомотивом розвитку постіндустріальних сегментів економіки в цілому. Витісняючи на периферію суспільного відтворення працю як ресурс робітничого класу і матеріалізований капітал буржуа, новітній клас об'єднує в своїх рядах креативні особистості, зайняті у сфері рекламного бізнесу, дизайну, мистецтва, моди, кіно, літератури, музичної індустрії та інших. У такому складі він виступає найактивнішим суб'єктом джентрифікації – формування міського простору нового типу.

Креативні ідеї та практики, дійсно, сприяють пожвавленню міського дизайну та побуту, урізноманітнюють культурне життя. Втім, світ привілейованих «креативних городян» виявляється занадто вузьким: на думку фахівців, у сфері креативної індустрії зайнято від 3 до 5% економічно активного населення глобальних міст⁷¹. До того ж у реальності ефекти від реалізації проектів джентрифікації часто виявляються малозначущими порівняно з їхньою презентацією в нетократичних концепціях⁷². Отже, насправді навряд чи можна говорити про креативні прошарки як носіїв масових норм і стандартів суспільного життя.

У контексті триваючих глобальних суспільних трансформацій актуальною видається ініціатива вітчизняної наукової школи, пов'язана з ідентифікацією новітнього середнього класу як медіум-класу (медіанного класу), який формується відповідно до логіки становлення інформаційно-

⁷¹ Мартянов В. Креативный класс – креативный город: реальная перспектива или утопия для избранных? *Мировая экономика и международные отношения*. 2016. № 10. С. 43.

⁷² Лендрі Ч. Креативный город / пер. с англ. Москва: Издательский дом «Классика-XXI», 2011. С. 56.

мережевої економіки⁷³. Такий клас, на думку В. Гейця та А. Гриценка, відрізняється стійким соціально-економічним становищем у суспільстві і має можливість розширювати свої межі (охопити більшість населення) навіть в умовах зростання нерівності між ним і преміум-класом, який монопольно володіє традиційними факторами виробництва як причиною додаткового (преміального) доходу. В існуванні медіанного класу об'єктивно зацікавлені всі соціальні верстви: сам медіум-клас – як у соціальній базі власної суспільної експансії, преміум-клас – як у необхідній умові збереження свого привілейованого стану, прекаріат – як у своїй реальній перспективі⁷⁴.

Виконуючи функцію основних носіїв суспільних інтересів і національної культури, представники медіанного класу в процесі своєї господарської діяльності мають бути спроможними формувати відносини рівноважного функціонування і сталого розвитку національної економіки. Критеріями ідентифікації новітнього середнього класу (медіум-класу) в Україні, на нашу думку, є такі:

- наявність якісної освіти і переважно творчий характер суспільно корисної праці як передумова сталого інноваційного розвитку національної економіки та особистого соціально-економічного становища;
- робота (переважно) відповідно до здобутої спеціальності, що дає змогу набувати професійного досвіду, підвищувати кваліфікацію, а, отже, більш повно реалізувати творчі здібності, примножувати людський капітал як фактор конкурентоспроможності;
- висока тривалість фізичного і творчого життя;
- низькі бар'єри доступу до джерел якісних соціальних благ (систем охорони здоров'я, освіти, культури, правового і соціального захисту, соціального забезпечення та інших) і активна участь у створенні відповідних благ;

⁷³ Гейць В.М., Гриценко А.А. Соціально-класова динаміка: актуальний дискурс. *Економіка України*. 2018. № 8. С. 90.

⁷⁴ Там само.

– прозорий з точки зору фінансової звітності та достатній для задоволення базових життєвих потреб дохід.

На думку фахівців, сьогодні в Україні досить складно ідентифікувати середній клас на основі показника офіційно одержуваних доходів і практично неможливо на основі інших критеріїв – рівня освіти, професійного статусу, сфери та характеру діяльності. Тому більшість дослідників використовують для таких цілей соціологічні опитування⁷⁵. У цьому зв'язку, вважається, що найближчими заходами формування медіанного класу в Україні має стати державна ініціатива щодо розроблення, поряд із прожитковим мінімумом, комплексу «нормальних стандартів» відтворення «середньої людини» інформаційного суспільства. При цьому реальне втілення таких стандартів на новому рівні взаємозв'язку відносин економічної ефективності й соціальної справедливості в умовах соціально відповідальної держави інноваційного типу можливо за допомогою становлення інститутів державно-приватного партнерства та соціальної відповідальності організації (бізнесу)⁷⁶.

ДОДАТКИ

Середній клас: підходи до ідентифікації в різних країнах

Суспільні дискусії, пов'язані з ідентифікацією середнього суб'єкта і серединних соціальних верств у інформаційно-мережевій економіці, тривають. Проблема безсуб'єктності, у свою чергу, не дає змоги сформулювати наукові уявлення про нові підстави рівноважного функціонування і сталого розвитку (нормального відтворення) системи суспільного господарства, що посилює невизначеність суспільних перспектив на тлі наростання глобальної соціально-економічної процесуальності.

⁷⁵ Антонюк В.П. Формування та використання людського капіталу в Україні: соціально-економічна оцінка та забезпечення розвитку. Донецьк: Інститут економіки промисловості НАН України, 2007. С. 275.

⁷⁶ Артьомова Т. Відносини суспільного відтворення в Україні у контексті трансформації моделей державного управління. *Економічна теорія*. 2016. № 3. С. 5–17.

У найзагальнішому визначенні, середній клас – це соціальна група людей, яка має стійкі доходи, достатні для задоволення широкого кола матеріальних і соціальних потреб. Добробут, притаманний середньому класу, має бути достатнім для забезпечення гідної якості життя, що гарантує таким соціальним верствам високу соціальну стійкість.

Згідно з матеріалами Звіту Світового банку про Перспективи світової економіки за 2007 р., уже до 2030 р. у світі сформується глобальний середній клас, чисельність якого, з урахуванням поповнення з країн, що розвиваються, становитиме 1,2 млрд осіб – 15% світового населення. Сім'я з чотирьох осіб, яка належить до такого класу, зароблятиме від 16 тис. до 68 тис. дол. США (за ПКС). Суб'єктами середнього класу світового рівня (глобального середнього класу) є особи, здатні купувати брендові товари (в тому числі автомобілі) найвищої якості, здійснювати міжнародні подорожі, а також мати доступ до послуг міжнародного рівня, включаючи вищу освіту. У 2005 р. таких у світі налічувалося 400 млн осіб⁷⁷.

Згідно зі звітом «Global Wealth Report-2015» швейцарського банку Credit Suisse, у 2015 р. перше місце у світі за абсолютною чисельністю представників середнього класу посів Китай (109 млн осіб), обігнавши США (92 млн осіб). Критерієм приналежності до середнього класу слугували вільні наявні фінансові кошти – річний дохід на одну дорослу людину від 10 тис. до 100 тис. дол. (з урахуванням економічних особливостей різних країн). Так, відповідно, у Швейцарії приналежність до середнього класу визначалася річним доходом у 73 тис. дол., у США – 50 тис. дол., у Китаї – 28 тис. дол., у Росії – 18 тис. дол., в Україні – 11 тис. дол. За версією зазначеного інституту, до представників середнього класу відносилося 14% світового дорослого населення, а їх активи в сукупності становили 32% світового багатства (причому понад половину багатств світу було зосереджено у 1% населення). В Австралії до середнього класу

⁷⁷ Global Economic Prospects Managing the Next Wave of Globalization / The International Bank for Reconstruction and Development; The World Bank. 2007. 180 p. P. XVI–XVII. URL: <http://documents.worldbank.org/curated/en/805651468131974981/pdf/381400GEP2007.pdf>

належить 66% населення, в Італії, Великій Британії та Японії – понад 55%, у США – 38%, у Китаї – 11%, в Росії – 4%, в Африці та Індії – 3%, в Україні – менше 1%⁷⁸.

Середній клас у США

У США «статистичний» середній клас істотно диференційований залежно від рівня освіти і матеріального достатку суб'єктів. На нижчому рівні розміщуються особи з освітою на рівні коледжу і річними доходами у 30–40 тис. дол. «Верхні прошарки» представлені високоосвіченими фахівцями, чий домогосподарства мають річний дохід від 100 тис. дол. Для різних штатів характерна своя частка середнього класу, але загалом по країні середньозважений показник становить 47%; при цьому з 2000 р. по 2013 р. він знизився на 4–6%.

Традиційно структуру середнього класу в США становлять чотири соціальні групи (табл. 1):

Таблиця 1

Традиційна структура середнього класу в США

Номінація середнього класу	Основні представники
Вищий середній клас	Викладач муніципального коледжу, менеджер середньої ланки, вчитель середньої школи
Середній середній клас	Банківський службовець, дантист, вчитель початкової школи, керівник зміни на підприємстві, службовець страхової компанії, менеджер супермаркету, кваліфікований столяр
Нижчий середній клас	Автомеханік, перукар, бармен, кваліфікований робітник, готельний і поштовий службовець, поліцейський, водій вантажівки
Середній нижчий клас	Робітники середньої кваліфікації, водії таксі

Джерело: складено автором за: Середній клас. URL: https://ru.wikipedia.org/wiki/%D0%A1%D1%80%D0%B5%D0%B4%D0%BD%D0%B8%D0%B9_%D0%BA%D0%BB%D0%B0%D1%81%D1%81

⁷⁸ Беднеют все: Украина – лидер по падению благосостояния. *Finance UA*. 16.10.2015. URL: <https://news.finance.ua/ru/news/-/360932/bedneyut-vse-ukraina-lider-po-padeniyu-blagosostoyaniya>

Згідно з іншою класифікацією, представники серединних верств американського суспільства утворюють три групи (табл. 2):

Таблиця 2

Трирівнева структура серединних верств американського суспільства

Номінація середнього класу	Основні представники
Вищий середній клас	Високопрофесійні дипломовані фахівці (носії «білих комірців»), особи з науковим ступенем, які обіймають добре оплачувані посади і відносно нечутливі до поточних економічних загроз
Середній середній клас (осередок середнього класу)	Більшість суб'єктів є носіями «білих комірців» і часто обіймають престижні посади, але сьогодні не мають надійного економічного захисту: часто живуть «від платежу до платежу», а доходи вимушені отримувати з декількох джерел
Нижчий середній клас	Особи з відносно невисоким рівнем освіти (на рівні коледжу) і професійної кваліфікації, чуттєві до макроекономічних проблем: не дуже успішні малі підприємці, носії «синіх комірців» (робітники, охоронці і доглядачі, менеджери продаж начального рівня)

Джерело: складено автором за: Середній клас. URL: https://ru.wikipedia.org/wiki/%D0%A1%D1%80%D0%B5%D0%B4%D0%BD%D0%B8%D0%B9_%D0%BA%D0%BB%D0%B0%D1%81%D1%81

Відповідно до соціальної стратифікації американських вчених У. Томпсона і Дж. Хікі, модель сучасного американського суспільства містить 5 класів, у тому числі два підкласи середнього класу (табл. 3).

Таблиця 3

Соціальна стратифікація американського суспільства*

Номінація соціальної страти	Основні представники, їхня загальна характеристика
Вищий клас (до 5% населення)	Відомі державні діячі, голови корпорацій, успішні бізнесмени, які володіють непропорційно великою часткою національних ресурсів і мають значний політико-економічний вплив у суспільстві. «Верхівка» вищого класу (1% населення) має річний дохід від 250 тис. дол., решта 4% – від 140 тис. дол. Група відрізняється високим ступенем соціальної солідарності та закритості
Вищий середній клас (близько 15% населення)	Спеціалісти і професіонали, традиційні носії «білих комірців» з високим рівнем післядипломної освіти: лікарі, професори університетів, юристи, керівний склад комерційних фірм. Річний дохід їхніх домогосподарств сягає близько 100 тис. дол. Високий рівень освіти – основна ознака підкласу, хоча багато успішних підприємців з його кола не мають вищої освіти.
Нижчий середній клас (близько 33% населення)	Випускники коледжів з кваліфікацією спеціалістів: шкільні вчителі, робітники торгівлі, менеджери нижчої і середньої ланок. Річний дохід домогосподарств страти – від 30 тис. до 75 тис. дол. Носії таких «білих комірців» часто намагаються перейняти стиль життя більш заможних соціальних верств, і це обтяжує їхні домогосподарств значними боргами.
Робочий клас (близько 30% населення)	Носії: «синіх комірців» (зайняті переважно фізичною працею), «сірих комірців» (співробітники сфери обслуговування – продавці, офіціанти, робітники кінотеатрів та ін.), «рожевих комірців» (як правило, жінки, зайняті на нижчих офісних посадах). Річний дохід таких домогосподарств – від

	16 тис. до 30 тис. дол., а бар'єри економічної захищеності є низькими. Безробіття, за відсутності відповідного пакета медичного страхування може стати важливим економічним викликом добробуту.
Нижчий клас (від 7 до 11% населення)	Суб'єкти, які виконують різні види робіт протягом неповного робочого дня і часто поповнюють ряди безробітних. Багато сімей час від часу перебувають за межею бідності.

* За версією соціологів Томпсона У. та Дж. Хікі: Thompson W., Hickey J. Society in Focus. Boston, MA: Pearson, 2005.

Джерело: складено автором за: Середній клас. URL: https://ru.wikipedia.org/wiki/%D0%A1%D1%80%D0%B5%D0%B4%D0%BD%D0%B8%D0%B9_%D0%BA%D0%BB%D0%B0%D1%81%D1%81

За даними доповіді американського дослідницького центру Pew Research Center, той факт, що на рубежі XX–XXI ст. спостерігається зменшення частки середнього класу в багатьох розвинених країнах, не повинен сприйматися однозначно⁷⁹. Автори доповіді вивчали зміни класової структури в 11 європейських країнах і в США в 1991–2010 рр. За основу віднесення суб'єктів до середнього класу був узятий один критерій – наявний річний дохід, що становить від двох третин медіанного доходу по кожній країні, але не перевищує цей показник удвічі.

Згідно із дослідженням, частка середнього класу скоротилася в семи країнах – Норвегії (с 81 до 80%), Іспанії (з 69 до 64%), Фінляндії (з 82 до 75%), Люксембурзі (з 80 до 75%), Німеччини (з 79 до 72%), Італії (з 69 до 67%) і США (з 62 до 59%), а збільшилася в чотирьох – Великій Британії (з 60 до 67%), Франції (з 72 до 74%), Нідерландах (з 76 до 79%), Ірландії (з 61 до 69%). У Данії частка середнього класу (80% від дорослого населення) не змінилася. У всіх країнах, де мало місце скорочення середнього класу, частина його осіб приєдналася до малозабезпеченої групи населення, проте ще більша їхня

⁷⁹ Европейский средний класс обогнал американский (в США усиливается расслоение общества). 26.04.2017. URL: http://www.ng.ru/world/2017-04-26/6_6982_middleclass.html?print=Y

частина поповнила ряди заможного класу, отже, загалом добробут громадян покращився. Найуспішнішими в цьому сенсі виявилися Нідерланди та Ірландія. У США виявлена найменша по групі питома вага середнього класу (59%) і найбільші частки заможного (15%) і малозабезпеченого (26%) класів. Разом із тим американський середній клас є одним із найбагатших: медіанний наявний дохід становить тут близько 53 тис. дол. – більше, ніж у будь-якої з європейських держав, крім Люксембургу. Медіанний рівень доходів малозабезпечених громадян у США (23 тис. дол.) також є досить високим; в Іспанії, наприклад, він становить 15,6 тис. дол., в Німеччині – 21 тис. дол., у Франції – 21,5 тис. дол.

Соціальна структура розвинених європейських країн і США, за версією зазначеного вище інституту, представлена в табл. 4.

На пострадянському просторі також тривають дискусії про кількісні та якісні показники ідентифікації середнього класу. Так, за оцінкою Світового банку, до середнього класу в Росії доцільно відносити домогосподарства, чий рівень споживання в півтора раза перевищує величину порога бідності. У 2008 р. величина прожиткового мінімуму на одну особу становила тут близько 80 дол. на місяць, відповідно домогосподарств «середнього достатку» налічувалося 55,6%. Однак, за розрахунками того ж інституту, середньомісячний дохід представника середнього класу світового рівня починається з 3500 дол. У такому контексті до середнього соціального сегмента в Росії можна було віднести 9,5%. За іншими оцінками, класичний середній клас розвинених країн об'єднує домогосподарства, в яких на кожного члена сім'ї припадає від 2–2,5 тис. дол. щомісячного доходу, не менше 40 кв. м загальної житлової площі, які володіють 2–3 автомобілями. У 2013 р. до такого соціального прошарку належало 7% росіян. Згідно зі звітом «Global Wealth Report-2015» швейцарського банку Credit Suisse, у 2015 р. до середнього класу і вище в Росії можна було віднести 4,1% дорослого населення з річними доходами від 18 тис. дол.

**Соціальна структура дорослого населення деяких розвинених країн
(станом на 2010 рік)**

Країна	Малозабезпечений клас	Середній клас	Заможний клас
Данія	14	80	6
Норвегія	14	80	6
Нідерланди	13	79	8
Фінляндія	17	75	8
Люксембург	17	75	8
Франція	17	74	9
Німеччина	18	72	10
Ісландія	19	69	12
Італія	22	67	11
Велика Британія	19	67	14
Іспанія	24	64	12
США	26	59	15

Джерело: Европейский средний класс обогнал американский (в США усиливается расслоение общества). 26.04.2017. URL: http://www.ng.ru/world/2017-04-26/6_6982_middleclass.html?print=Y

Відсутність чітких критеріїв оцінки приналежності до середнього класу призводить до значних розбіжностей у самовизначенні населення. Самооцінка може здійснюватися з урахуванням різних факторів – з огляду на житлові умови, наявність відповідних об'єктів власності, можливість отримувати якісні послуги освіти та охорону здоров'я, задоволеність життєвими перспективами, впевненість у забезпеченій старості, можливість регулярного відпочинку за кордоном і багато інших.

В Україні повсякденні уявлення про середній клас є досить розмитими. Традиційно суб'єкти середнього класу ідентифікують відповідно до стандартів «більш високої якості життя» і серединним становищем у суспільстві – між «бідними» і «багатими». Такі уявлення можна конкретизувати в контексті залучення суб'єктів до продуктивного процесу, до процесу праці, щодо

купівельної спроможності громадян та інших. При цьому модель середнього класу, що характерна для західних країн та ідентифікує представників середнього класу згідно із доходами і витратами середнього домогосподарства, для України не є достатньо функціональною. Доходи середнього домогосподарства в Україні і в розвинених ринкових країнах непорівнянні. Якщо наявний дохід середнього американського домогосподарства в 2015 р. становив близько 56 тис. дол. (номінальний – близько 70 тис. дол.), то українського – близько 63 тис. грн. (близько 2 300 дол.). Структура витрат домогосподарств, представлена в табл. 5 і 6, наочно демонструє відмінності у стандартах повсякденного життя двох країн⁸⁰.

Як видно з табл. 5 і 6, більшість витрат вітчизняних домогосподарств пов'язано із купівлею продуктів харчування і оплатою комунальних послуг. На інші витрати припадає від 600 до 2,5 тис. грн. Неспоживчі сукупні витрати, пов'язані з житловим будівництвом, капітальним ремонтом, обслуговуванням банківських вкладів, придбанням об'єктів нерухомості, акцій, сертифікатів, валюти, різного роду виплатами і т.ін., хоча і не є вкрай малими, але за останні роки зменшувалися.

⁸⁰ «Черный средний класс», или каким должен быть средний класс в Украине. URL: https://biz.censor.net.ua/columns/3021145/34chernyyi_sredniyi_klass34_ili_kakim_doljen_byt_sredniyi_klass_v_ukraini

Структура витрат
середнього українського домогосподарства в 2015 р.
 (з річним доходом у 63 тис. грн)

Стаття витрат	<i>% від загальних витрат</i>
Продукти харчування і безалкогольні напої	53,1
алкогольні напої, тютюнові вироби	3,3
Одяг і взуття	5,7
Житло, вода, електроенергія, газ, інші види палива	11,7
Предмети домашнього вжитку, побутова техніка, поточне утримання житла	2,0
Охорона здоров'я	3,7
Транспорт	3,7
Зв'язок	2,4
Відпочинок і культура	1,5
Освіта	1,1
Ресторанні і готельні послуги	2,0
Інші товари і послуги	2,7
Сукупні неспоживчі витрати	7,1

Джерело: Статистичний щорічник за 2016 рік / Держ. служба статистики України. Київ: Август Трейд, 2017. 611 с.

Структура витрат середнього американського домогосподарства в 2015 р.
(із річним доходом у 56 тис. дол.)

Стаття витрат	Загалом на рік, дол. США	% від витрат
Продукти харчування	7023	12,5
Витрати на утримання будинку (в т.ч. комунальні послуги, купівля та обслуговування меблів і побутової техніки)	18409	33
Одяг і послуги	1846	3,4
Транспорт	9503	17
Охорона здоров'я	4342	7,7
Розваги	2842	5
Освіта	1315	2,5
Грошові внески	1819	3,4
Особисте страхування і пенсійне забезпечення	6349	11
Інші послуги	2530	4,5

Джерело: Статистичний щорічник за 2016 рік / Держ. служба статистики України. Київ: Август Трейд, 2017. 611 с.

Основні витрати американських домогосподарств пов'язані з обслуговуванням індивідуального житла, покупкою меблів і устаткування, з витратами на транспорт (купівля і обслуговування автомобіля), обслуговуванням страхових полісів.

Логічно припустити, що середній клас можна розрахувати за допомогою простої арифметичної формули, а саме, відняти від загальної кількості населення ту частину, яка до нього не відноситься:

$$\text{середній клас} = \text{загальна кількість населення} - (\text{багаті} + \text{бідні})$$

Подібні розрахунки можна здійснити для України⁸¹. Так, згідно з даними офіційної статистики, в Україні в 2016 р. налічувалося 7,868 млн штатних найманих працівників, з них 87,5% осіб отримували від 1600 до 10 тис. грн номінального доходу на місяць. Заробітну плату понад 10 тис. грн отримували 12,5% (983 тис.) найманих працівників. Їх можна віднести до середнього класу. Сюди не потрапили індивідуальні підприємці (близько 2,3 млн осіб). У середньому в рік на одного підприємця припадає 213 тис. грн реалізованих товарів і послуг; при цьому така сума включає і капітальні витрати, отже, не всі індивідуальні підприємці можуть заробляти понад 10 тис. грн за місяць. Але існують також неофіційні джерела доходів, тож український середній клас значною мірою залишається «тіньовим середнім класом».

Відповідно до досліджень Центру Разумкова, в Україні близько 25% населення можна віднести до середнього класу. Основними критеріями оцінки стали:

- матеріальний достаток (з межею одержуваних доходів на рівні двох прожиткових мінімумів),
- рівень освіти (не нижчий за середню спеціальну),
- активна громадянська позиція.

Допоміжними показниками виявилися:

- наявність власного житла, автомобіля економ-класу, медичної страховки, грошових заощаджень;
- можливості забезпечити платну освіту для дітей, отримати іпотечний або інший великий кредит у банку, щорічно здійснювати відпочинок в Україні або за кордоном.

Інші дослідники вважають правомірними такі критерії, але впевнені, що рівень середньомісячних доходів вітчизняного «середнього суб'єкта» занадто

⁸¹ Статистичний щорічник України за 2016 рік / за ред. І.Є. Вернера. Київ: ТОВ «Август Трейд», 2017. С. 65–71, 435.

занижений. На їхню думку, нормальний дохід для однієї сім'ї середнього класу повинен становити не менше тисячі доларів на місяць (близько 27 тис. грн)⁸².

Сучасні маркетингологи вважають, що поняття середнього класу сьогодні втрачає актуальність у зв'язку з активізацією нового – «омніканального»⁸³ соціального сегмента. Споживчі інтереси його суб'єктів обумовлюються такими факторами:

- вільним доступом до мережі Інтернет,
- наявністю достатніх доходів, які з надлишком покривають усі життєво необхідні витрати,
- бажанням і можливістю регулярно витрачати значну кількість грошей,
- схильністю до покупок товарів і послуг преміального класу,
- наслідуванням передових трендів у споживанні.

Загалом «омніканальні споживачі» – це переважно молоді люди, міські жителі, які активно використовують новітні технології у всіх сферах життя і відрізняються високою упевненістю у своєму майбутньому. Вони є активними покупцями в різних категоріях, включаючи електроніку, часто подорожують і відвідують ресторани, люблять експериментувати з новими формами і способами покупок товарів і послуг, прагнуть до здорового способу життя.

А поки представники омніканального класу інтенсивно витрачають гроші, їхні батьки в поті чола намагаються їх заробити. Середні заробітні плати фахівців в Україні і в Європі представлені в табл. 7.

⁸² Средний класс в Украине: какой он. *Сегодня*. 25.06. 2018. URL: <https://www.segodnya.ua/economics/enews/kto-v-ukraine-sredniy-klass-1148979.html>

⁸³ «Омніканальність» – маркетинговий термін, що позначає об'єднання різних каналів комунікації в єдину систему. Значення одеського форуму простіше зрозуміти через зіставлення з терміном «мультиканального»: так, якщо етимологічно «multi» означає «багато», то «omni» означає «все».

Таблиця 7

Середні заробітні плати фахівців в Україні та в Європі*

Професія	Україна <i>грн (євро)</i>	Європа <i>євро</i>
Водій	11 600 (360)	720
Швачка	9 600 (298)	600
Зварювальник	12 000 (372)	1 200
Збиральник меблів	12 000 (372)	1 200
Будівельник	14 000 (434)	650
Машиніст	11 400 (354)	700
Столяр	11 600 (360)	600
Програміст	40 000 (1 242)	1 200
Журналіст	8 000 (248)	1 000
Вчитель	7 000 (218)	630
Монтажник	11 600 (360)	650

* За основу порівняння бралися зарплати у країнах Східної Європи, зокрема у Польщі.

Джерело: У кого в Україні зарплати як в Європе. *Vesti*. 05.10.2018. URL: <https://vesti-ukr.com/strana/306420-u-koho-v-ukraine-zarplaty-kak-v-evrope>

Гук Л.П.,

кандидат економічних наук

старший науковий співробітник

відділу соціально-економічних проблем праці

ДУ «Інститут економіки та прогнозування НАН України»

ВПЛИВ ПРОЦЕСІВ СТАНОВЛЕННЯ МЕДІУМ-КЛАСУ НА ЗАЙНЯТІСТЬ ТА РОЗВИТОК БІЗНЕСУ⁸⁴

Розглянуто вплив зміни соціальної структури суспільства (виокремлення медіум-класу) на сферу зайнятості та розвиток бізнесу. Визначено найважливіші характеристики приналежності зайнятих до медіум-класу в контексті показників якості соціально-економічних відносин на ринку праці. Створено соціально-демографічний портрет представників медіум-класу України за виокремленими показниками. У цій роботі акцент зроблено на вивченні компетенцій та навичок, необхідних на ринку праці у період розвитку інформаційної економіки. Досліджено тенденції запровадження цифрових технологій для створення робочих місць та розвитку сучасного бізнесу, включаючи зайнятість фрілансерів – нової категорії працівників, які представляють медіум-клас.

Ключові слова: *соціальна політика, ринок праці, соціально-трудова відносина, зайнятість, фріланс.*

У сучасних умовах інформація та наукове знання стали економічним ресурсом не тільки самостійним, а й визначальним для усієї соціально-економічної системи. Цифрову епоху можна визначити як історичний період,

⁸⁴ Статтю підготовлено в рамках наукового проекту «Становлення медіум-класу в процесі соціального розвитку та подолання суперечностей між економічною ефективністю і справедливістю» (№ держреєстрації 0118U004682) відповідно до результатів конкурсу наукових проектів в рамках цільової комплексної програми наукових досліджень НАН України «Економічна ефективність vs соціальна справедливість: пріоритети розвитку України на етапі подолання кризи».

що характеризується широким використанням цифрових технологій у різних аспектах людської діяльності, включаючи економіку, політику та більшість форм взаємодії людей. Це поширене використання цифрових технологій означає глибоке перетворення соціальних та економічних систем.

Цифрова революція є хвилею інноваційних змін в інструментах та методах, що використовуються в економіці. Світ опинився на порозі трансформацій, що розгортатимуться протягом найближчих десятиліть із можливостями, викликами та наслідками, які ще не відомі. Фундаментом цих подій є ключові розробки – Інтернет речей (Internet of Things (IoT)), хмарні обчислення, велика аналітика даних та штучний інтелект, а також досягнення у сфері інформаційних та комунікаційних технологій (ІКТ). Одночасно вони глибоко змінюють процес організації виробництва та розподілу товарів і послуг. Нові технології постійно знижують виробничі витрати та створюють підґрунтя для стійкого зростання можливостей, але, водночас, формування нових продуктів і галузей із величезними інвестиційними можливостями створило соціально-економічний дисбаланс та передумови трансформації умов праці, зайнятості та зміни соціальної структури населення і появи в результаті цього нової соціальної групи – медіум-класу.

Питанням трансформації зайнятості, пов'язаної з цифровою епохою та розвитком інформаційно-комунікаційних технологій, приділяється значна увага у зарубіжній економічній науці. Низка дослідників – В. Бріджес, М. Кастельс, Х. Мюрліс, Д. Пінк, А. Прічард, Д. Тапскотт, Дж. Ховард, Дж. Ван дер Шпігель – присвятили свої праці аналізу різних форм зайнятості, що виникають у результаті інноваційних змін. Серед українських учених теоретичні та прикладні аспекти проблем зайнятості населення набули розвитку в працях З. Варналія, В. Герасимчука, О. Грішнкової, А. Калини, А. Колота, Е. Лібанової, С. Мочерного, І. Петрової, В. Петюха, а дослідження інформаційного суспільства та «нової економіки» проводять В. Базилевич, О. Гаврилюк, А. Гальчинський, В. Геєць, В. Ковтунець, В. Міщенко, М. Садовий, А. Чухно та інші науковці. У працях перелічених авторів розвиток інформаційно-

комунікаційних технологій розглядається з позицій їх загального впливу на економіку і ринок робочої сили. Однак розвиток ІКТ сьогодні досяг якісно нового рівня, що і зумовило появу нових форм зайнятості, істотних змін у соціальній структурі населення.

Метою статті є дослідження впливу ІКТ на зайнятість населення з соціально-економічної точки зору, оскільки впровадження нових технологій спочатку змінює існуючі організаційні форми, ціннісні пріоритети, культурні традиції, а технології виробництва вбудовуються в соціальні структури та створюють можливості формування нової соціальної групи – медіум-класу.

Становлення медіум-класу на сучасному етапі суспільного розвитку відбувається внаслідок трансформації середнього класу, який формувався у повоєнні роки ХХ ст. Правила та принципи повоєнної системи, включаючи Генеральну угоду з тарифів і торгівлі (General Agreement on Tariffs and Trade – GATT), спрямовані на вільну і недискримінаційну торгівлю, забезпечили поступову лібералізацію та реінтеграцію світової економіки після криз та війн 1914–1945 рр. Швидке розширення світової торгівлі стало ключовим джерелом економічного зростання, зниження соціально-економічної нерівності особливо для промислово розвинених держав. У США почалася революція споживання, згодом і Європа пішла цим шляхом, коли той, хто бажав, міг задовольнити власні потреби завдяки постійно зростаючому матеріальному благополуччю.

Післявоєнний період приблизно з 1950 р. по 1980 р. демонстрував зростання добробуту західних країн зі зростаючим середнім класом. Нерівність доходів перебувала на стабільному рівні, наприклад, у США частка 10% найбагатших осіб (10% населення із найвищим доходом) становила 33–34%; в Європі цей показник знизився з 32% у 1950 р. до 29% у 1980 р. Водночас збільшення рівня та якості освіти створило підґрунтя для швидкого зростання кваліфікації робочої сили і формування середнього класу. Це був період природного економічного зростання, який підтримувався технологічними інноваціями у сфері промислового виробництва та глобалізаційними процесами у світовій економіці.

У технічному сенсі глобалізація означала можливість збереження соціальної стабільності із одночасним зростанням інтенсивності виробничих процесів. Проте як політичний проект глобалізація ґрунтується на переконанні, що конкурентоспроможні, саморегульовані ринки або їх адміністративне моделювання є найкращими гарантіями комплементарної єдності економічної ефективності та соціальної справедливості.

Крім того, глобалізація призвела до зміни балансу розподілу доходів між капіталом і найманими працівниками. Доходи від капіталу, як правило, зростали швидше, ніж ВВП. Коли багатство концентрується, як це відбувається в усіх розвинених країнах, частка збільшення частки капіталу в загальному обсязі виробництва майже автоматично призводить до збільшення нерівності між особистими доходами. Тобто джерело доходів, яке дуже нерівномірно розподіляється (прибуток, відсотки, дивіденди), зростає швидше, ніж джерело, яке розподіляється менш нерівно (заробітна плата). Сучасні міжнародні корпорації йдуть шляхом зниження витрат, у тому числі, й витрат на заробітну плату, що призводить до зниження життєвого рівня основних груп середнього класу.

Зменшення частки оплати праці у собівартості продукції призвело до збільшення прибутку корпорацій, переміщення купівельної спроможності від робочої сили (найманих працівників) до капіталу. Частка загального (до оподаткування) доходу верхнього дециля у США зросла з 33,8% у 1970 р. до 47% у 2014 р., тобто у 1,4 раза, цей показник для 1% найбагатших осіб збільшився у 1,9 раза, а для 50% осіб, що представляють нижньодохідні групи населення, частка загального доходу зменшилась за цей період від 21% до 12,6%, або у 1,7 раза⁸⁵. Подібні тенденції спостерігалися і в Європі. Щоб зберегти свій спосіб життя, більша частина населення зменшила заощадження та збільшила запозичення. Як наслідок, рівень невизначеності та ризиків для різних груп населення, які традиційно об'єднуються поняттям середнього класу, став неухильно зростати, а соціальна структура населення почала

⁸⁵ World Inequality Database. URL: <http://wid.world/country/usa/>

змінюватися. На світову арену виходить нова соціальна група – медіум-клас, представники якої, активно використовуючи нові технології цифрової революції, спроможні ефективно діяти в умовах економічної невизначеності та соціальних ризиків.

Як і попередні технологічні революції, цифрова революція вимагає зміни парадигми в організації економіки. Цифрова революція створила значні диспропорції та суперечності за останні кілька десятиліть, що є (принаймні частково) результатом дедалі більшої несумісності між основною економічною структурою та інституційною структурою; це показано зростанням нерівності в доходах, а також економічною та політичною нестабільністю. Цифрові технології та пов'язані з ними організаційні зміни – автоматизація та цифралізація – поширюються на дедалі більше секторів економіки.

Унаслідок цього по-новому формуються економічні відносини, поширюється, стає більш впливовим інформаційно-комунікаційний сектор економіки, значних змін зазнає структура зайнятості, зникають деякі старі та виникають нові професії, а праця набуває нового змісту – вона стає більш інформативною, продуктивною, творчою. Ось чому зараз особливо важливо покращити розуміння того, як цифрова революція змінює характер економічної діяльності, а нова соціальна група медіум-клас трансформує традиційні уявлення про працю та зайнятість.

За результатами дослідження «Freelancing in America: 2018» (FIA)⁸⁶, що було проведено у 2018 р. компанією Upwork та Спілкою фрілансерів, американці дедалі більше надають перевагу власноруч обраній роботі у тому місці, де вони хочуть, у той час, коли вони цього хочуть. Тобто дедалі більше і більше людей обирають стиль життя медіум-класу – стиль незалежності, що уможлиблюється за допомогою використання такої форми зайнятості, як

⁸⁶ Freelancing in America: 2018 5th annual study / Upwork and Freelancers Union. New York and Mountain View, Calif, October 31, 2018. URL: <https://www.upwork.com/press/2018/10/31/freelancing-in-america-2018/>

фріланс. І люди, які, найімовірніше, мають цю свободу, це найяскравіші представники медіум-класу – фрілансери – "вільні" у буквальному розумінні.

Автори дослідження FIA 2018 представляють чотири важливі уявлення про новий спосіб роботи мільйонів людей.

Вільна зайнятість – мейнстрім на ринку праці. Згідно із результатами FIA протягом останніх п'яти років, незважаючи на посилення ринку праці, що пропонував більше вакансій із повною зайнятістю, американці дедалі частіше обирали позаштатну роботу. З 2014 р. по 2018 р. 3,7 млн осіб почали надавати перевагу фрілансу, наразі ним охоплені 56,7 млн американських фрілансерів. Кожний із трьох американських робітників, як показує дослідження, вважає справедливим, що цей спосіб роботи наразі є основним.

Якість життя – дослідження показало, що як для фрілансерів, так і для нефрілансерів сьогодні більшим пріоритетом є стиль життя, а не доходи. Фрілансери – це ті, хто насправді отримує той спосіб життя, який вони хочуть. Працівники-фрілансери, які працюють повний робочий день на 21 в.п. частіше зазначають, що їхня робота дає їм можливість жити у бажаному стилі життя (про це говорять 84% фрілансерів проти 63% нефрілансерів).

Для деяких фрілансерів стандартна робота не була би варіантом. Дослідження FIA 2018 підкреслює, що фріланс надає можливості тим, хто за інших обставин опинився би поза сферою зайнятості: 42% фрілансерів погоджуються із тим, що фріланс надає їм необхідну гнучкість, оскільки вони не можуть працювати для традиційного роботодавця через особисті обставини (проблеми зі здоров'ям, потреби в догляді за дітьми тощо).

Технології розширюють можливості. Однією із причин вибору фрілансу є можливість працювати віддалено. Зростаюча популярність цифрових платформ та спільних програмних засобів, таких як Slack, Dropbox та Документи Google, зробили зайнятість набагато простішою, ніж будь-коли раніше. Дослідження показало, що троє із чотирьох фрілансерів зазначили, що сучасні технології полегшують пошук та виконання позаштатної роботи: у 2018 р. 64% фрілансерів знайшли роботу в Інтернеті, що на 21 в.п. більше, ніж у 2014 р.

Оскільки цифрові платформи знижують витрати роботодавців на пошук робочої сили відповідної кваліфікації та полегшують пошук роботи, що відповідає наявним навичкам фрілансерів, вони таким чином формують умови для зростання економіки. Згідно з розрахунками фахівців Глобального інституту McKinsey, що представлено у звіті «A Labor Market That Works: Connecting Talent With Opportunity In The Digital Age», до 2025 р. цифрові платформи можуть додати 2,7 трлн дол. США до світового ВВП і поступово пом'якшити багато постійних проблем на світових ринках праці⁸⁷.

Моделі соціально-економічні відносин на ринку праці та гнучкі форми зайнятості багато в чому визначають якість життя людей та їхнє благополуччя. Крім того, якісні робочі місця є важливим фактором збільшення продуктивності праці та стимулювання економічного і соціального зростання. Тому вважаємо за доцільне окреслити найважливіші характеристики приналежності зайнятих до медіум-класу в контексті показників якості соціально-економічних відносин на ринку праці:

Якість заробітку відображає ступінь, за якої прибутки сприяють добробуту працівників з точки зору середньої заробітної плати та розподілу доходів.

Забезпечення соціальних прав та свободи на ринку праці охоплює ті аспекти економічної безпеки, які передбачають задоволення законних інтересів і потреб у сфері трудової діяльності, соціального захисту та охорони здоров'я. Ці аспекти окреслюються показниками соціальної та економічної стабільності зайнятості, наприклад, наявністю щорічної оплачуваної відпустки, оплачуваного лікарняного у зв'язку із тимчасовою непрацездатністю, іншими складовими соціального пакета, що обмежує ризики економічної нестабільності.

Якість робочого середовища охоплює неекономічні аспекти робочих місць, включаючи характер і зміст виконуваної роботи, здібності, професійну кваліфікацію та навички.

⁸⁷ Manyika J., Lund S., Robinson K., Valentino J. & Dobbs R. A Labor Market That Works: Connecting Talent With Opportunity In The Digital Age / McKinsey Global Institute & Company. June 2015. 100 p. P. 46.

Цільовим орієнтиром якості заробітку, на нашу думку, для України можуть бути визнані середньосвітові межі доходів медіум-класу⁸⁸:

– нижня межа може визначатися нижньою межею середньосвітового показника від 20 дол. США на особу в день за ПКС (у перерахунку за офіційним курсом гривні щодо іноземних валют у середньому за 2016 р. 511 грн та за 2017 р. – 531 грн);

– верхня межа – відповідний показник для країн Європи до 50 дол. США на особу в день за ПКС (у перерахунку за офіційним курсом гривні щодо іноземних валют у середньому за 2016 р. – 1277 грн, за 2017 р. – 1330 грн).

Таблиця 1

**Розподіл домогосподарств України за рівнем середньодушових
еквівалентних загальних доходів
(у середньому за місяць)**

	Усі домогосподарства	
	2016	2017
Усі домогосподарства (тис.)	15033,4	14985,6
Із середньодушовими еквівалентними загальними доходами у місяць, <i>грн.</i>	%	
до 1920,0	17,0	6,0
1920,1–2280,0	15,2	6,9
2280,1–2640,0	15,9	10,1
2640,1–3000,0	13,4	11,3
3000,1–3360,0	10,2	10,7
3360,1–3720,0	8,2	10,8
3720,1–4080,0 ¹	20,1	9,1
4080,1–4440,0	...	6,7
4440,1–4800,0	...	6,7
4800,1–5160,0	...	5,1
понад 5160,0	...	16,6

Джерело: Статистичний щорічник за 2016 рік / Держ. служба статистики України.

Київ: Август Трейд, 2017. 611 с.

⁸⁸ Аникин В.А., Лежнина Ю.П. Экономическая стратификация: об определении границ доходных групп. *Социологическое обозрение*. 2018. Т.17. № 1. С. 244.

Нижня межа середньомісячного доходу за наведеними вище цільовими орієнтирами у 2016 р. мала становити 15 330 грн, у 2017 р. – 15 930 грн, верхня межа, – відповідно, 38 310 грн у 2016 р. та 39 900 грн – у 2017 р. За наведеними у табл. 1 даними можемо констатувати, що в Україні у 2017 р. до медіум-класу належало 16,6% домогосподарств, рівень середньодушових еквівалентних загальних доходів яких був найвищим, за даними Державної служби статистики України.

Забезпечення соціальних прав та свободи на ринку праці, що є необхідною характеристикою зайнятості представників медіум-класу, окреслюється показниками соціальної та економічної стабільності зайнятості. Так, сплата єдиного внеску забезпечує захист у випадках, передбачених законодавством, прав застрахованих осіб та членів їх сімей на отримання страхових виплат (послуг) за діючими видами загальнообов'язкового державного соціального страхування.

Рис. 1. Показники забезпечення соціальних прав та свободи на ринку праці України у 2016–2017 рр.

Джерело: Статистичний щорічник за 2016 рік / Держ. служба статистики України.

Київ : Август Трейд, 2017. 611 с.

Одним з основних серед соціальних прав та свобод людини є право на відпочинок. Наявність щорічної оплачуваної відпустки створює можливість для працівника відновити свої фізичні та духовні сили у вільний від роботи час. Оплачуваний лікарняний унаслідок тимчасової непрацездатності є індикатором соціальної стабільності у сфері зайнятості, що гарантує відновлення втраченої працездатності без ризику втрати робочого місця і є обов'язковою умовою, що характеризує зайнятість представників медіум-класу.

Як видно з даних, представлених на рис. 1, за період 2016–2017 рр. близько 8% зайнятого населення не сплачувало єдиного внеску на загальнообов'язкове державне соціальне страхування, і, відповідно, не мало ніяких гарантій щодо соціальних виплат, свідомо обираючи нестабільну і незахищену зайнятість. Близько 10% зайнятих в Україні не мають щорічної оплачуваної відпустки і стільки ж працюють, не отримуючи ніяких виплат у випадку хвороби або тимчасової втрати працездатності. За показниками забезпечення соціальних прав та свободи на ринку праці тільки 72–76% зайнятого населення працювали на робочих місцях, характеристики яких відповідають умовам зайнятості для представників медіум-класу.

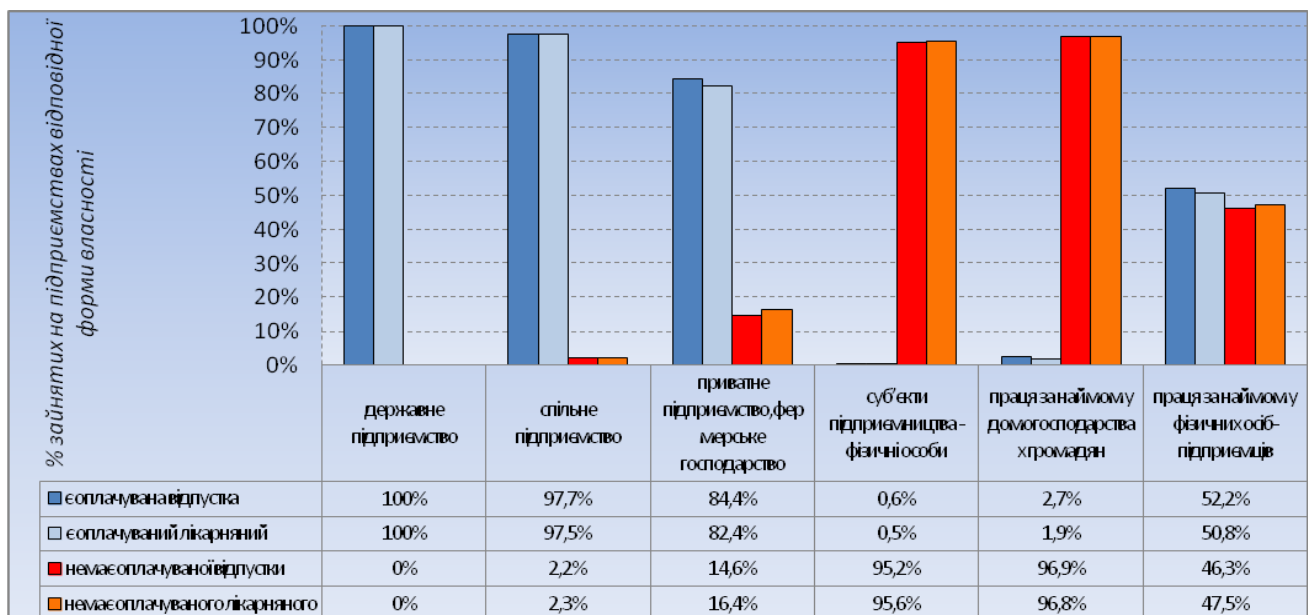

Рис. 2. Забезпечення соціальних прав та свободи на ринку праці України у 2017 р. на підприємствах за формами власності

Джерело: Статистичний щорічник за 2016 рік / Держ. служба статистики України.

Київ: Август Трейд, 2017. 611 с.

На практиці, особливо на підприємствах приватної форми власності, роботодавці часто порушують права працівників на щорічні відпустки та оплачувані лікарняні листи. Так, при укладанні трудового договору з працівником такі роботодавці прописують умову, що тривалість відпустки у працівника буде меншою, ніж передбачено законом, або навіть цієї відпустки не буде взагалі, також може не передбачатися оплата у випадку тимчасової непрацездатності, а працівник, бажаючи отримати роботу, свідомо погоджується на обмеження своїх прав.

Як бачимо, дотримання соціальних прав та свободи працівника на ринку праці в Україні головним чином залежить від форми власності підприємства. Зайняті на державних (комунальних) підприємствах, в організаціях, установах, які перебувають у підпорядкуванні органів державної влади та місцевого самоврядування, а також у господарських товариствах, асоціаціях, корпораціях, консорціумах, спільних підприємствах забезпечені соціальним пакетом фактично на 100%, що забезпечує відчуття стабільності та впевненості. Це є важливою ознакою зайнятості представників медіум-класу. Частка зайнятих із забезпеченням соціального пакета на приватних, орендних, сімейних підприємствах, у приватних організаціях (установах, закладах), на фермерських господарствах, оформлених як юридичні особи, у 2017 р. становила понад 80%. Тоді як суб'єкти підприємництва з оформленням або без оформлення своєї діяльності як фізичної особи, наймані працівники у домогосподарствах окремих громадян (особистий водій, няня, домашня прислуга тощо) мали трудові угоди, які не передбачали ніяких соціальних гарантій та виплат.

Якість робочого середовища охоплює неекономічні аспекти робочих місць, включаючи характер і зміст виконуваної роботи, професійну кваліфікацію та навички. Швидкі зміни технологічної основи суспільного виробництва почали нівелювати значення сучасної професійної кваліфікації. Професійні активи середнього класу знецінюються, що руйнує його унікальний суспільний статус. У середовищі традиційного середнього класу визріває соціальна група, яку можна умовно назвати медіум-клас. Зберігаючи

притаманні останньому високу лояльність до держави та політичної демократії, ця соціальна група вибудовує довгострокові життєві стратегії з орієнтацією на високу оцінку майбутніх доходів та схильністю до їх збереження. Водночас медіум-клас більш орієнтований на зміни та мобільність у сфері професійної реалізації та професійного розвитку, а лояльність до держави супроводжується готовністю використовувати можливості глобального ринку праці.

Інформаційна революція, що включає і революцію комунікацій, створює матеріальну основу для розвитку дистанційних форм спілкування, навчання та зайнятості. Відбуваються зрушення до дедалі більшого використання інформації, інтелектуальних факторів, Інтернет змінює традиційну економічну ситуацію. Доступ домашніх господарств до Інтернету є найефективнішим способом створення інклюзивного інформаційного суспільства, в якому всі люди, незалежно від віку, статі, інвалідності чи економічного або соціального статусу, можуть отримати доступ до ресурсів, які він надає. Він може відбуватися через фіксований або мобільний зв'язок.

Останні дані Міжнародного союзу електрозв'язку (МСЕ) демонструють, що понад половину світових домогосподарств (53,6%) тепер мають доступ до Інтернету вдома, порівняно з менш ніж 20% у 2005 р. та трохи більше 30% у 2010 р. Частка домашніх господарств, які мають доступ до Інтернету по всьому світу, постійно зростала (на 7,5–13,5% на рік у період між 2005 р. та 2015 р.), однак темпи зростання протягом останніх двох років були повільнішими – до 5,0%⁸⁹.

Найбільш значущим застосування цифрових технологій виявилось насамперед у секторі інформаційно-комунікаційних технологій (ІКТ), перетворюючи маргінальну діяльність у сферу масової зайнятості. Цифрові технології поширюються на суміжні види діяльності, такі як засоби масової інформації, галузі відпочинку та телекомунікації. Наразі вони

⁸⁹ Measuring the Information Society Report 2017. Vol. 1 / International Telecommunication Union. Geneva Switzerland, 2017. P. 170. URL: https://www.itu.int/en/ITU-D/Statistics/Documents/publications/misr2017/MISR2017_Volume1.pdf

розповсюджуються на всі види економічної діяльності, включаючи роздрібну торгівлю, виробництво, охорону здоров'я та освіту. Інформаційно-комунікаційні технології стають життєво важливим стимулом розвитку світової економіки, у зв'язку з цим посилюється роль освіти, оскільки для управління інформаційною інфраструктурою потрібні висококваліфіковані фахівці, і це, у свою чергу, змінює сферу зайнятості. Знижується зайнятість у сфері виробництва і збільшується в інформаційній сфері або сфері послуг, створюються передумови для розвитку нових нестандартних форм зайнятості.

Поступальний розвиток ІКТ, мережі Інтернет і, як наслідок, електронного бізнесу та електронної торгівлі зумовив значні зміни у діловому навколишньому середовищі й, зокрема, у способах і технологіях ведення бізнесу і торгівлі, появу та функціонування сучасних форм зайнятості. Інтернет змінює спосіб життя людей, надаючи більший вибір цифрових товарів і послуг, пропонуючи нижчі ціни, більш повну інформацію тощо. В останні десятиліття спостерігається стійке зростання доступності комунікацій, зумовлене зростанням мобільної телефонії та, останнім часом, мобільного широкосмугового зв'язку. Використання доступу до Інтернету та смартфонів стрімко зростає, а вартість передачі даних зменшується.

Інформаційні та комунікаційні технології глибоко змінюють професійні компетенції робочих місць. Політика розвитку навичок та компетенцій повинна бути переглянута, щоб зменшити ризик зростання безробіття та нерівності. Використання ІКТ на робочому місці, декілька десятиліть тому необхідне лише для декількох професій, зараз у Сполучених Штатах потребують усі професії, крім двох: мийника посуду та повара⁹⁰. Аналогічно, у більшості країн ОЕСР понад 95% працівників великого бізнесу та 85% середніх підприємств мають доступ до Інтернету та використовують його у своїй діяльності. У малих

⁹⁰ Berger T. and Frey C. (2016), Structural Transformation in the OECD: Digitalization, Deindustrialization and the Future of Work. *OECD Social, Employment and Migration Working Papers* / OECD Publishing. 2016. No. 193. Paris. URL: <http://dx.doi.org/10.1787/5jlr068802f7-en>

підприємствах ця частка становить щонайменше 65%⁹¹. Працівники також повинні бути здатними швидко адаптуватися до постійних змін та удосконалення технологій.

Продовжується прогрес у поєднанні та використанні ІКТ у всіх регіонах світу, однак цифрові розбіжності та нерівність продовжують впливати на міру, у якій інформаційне суспільство сприяє економічному та соціальному розвитку різних регіонів, країн, домашніх господарств та окремих осіб. Частка працівників ІТ-сфери явним чином корелює з таким макроекономічним показником, що визначає ефективність економіки, як обсяг ВВП на душу населення (табл. 2).

Таблиця 2

**Співвідношення макроекономічних показників і частки ІТ-зайнятих
у деяких країнах світу**

Країна	ВВП на душу населення, дол. США		Частка ІТ-зайнятих, %	
	2010	2015	2010	2015
Сполучені Штати	46 702	56 444	4	3,11
Німеччина	39 852	41 324	3,54	2,89
Велика Британія	36 186	44 306	3,33	3,46
Корея	22 087	27 105		4,63
Польща	12 303	12 567	2,76	2,35
Російська Федерація	10 481	9 347	1,47	
Україна	2 974	2 125	1,42	1,69

Джерело: дані Всесвітнього банку. URL:

<http://data.worldbank.org/indicator/NY.GDP.PCAP.CD/countries?display=default>; дані ОЕСР. URL:

<http://www.oecd.org/internet/>; для України – розрахунки автора за даними Державної служби статистики України.

Фахівці дослідницької компанії Economist Intelligence Unit⁹² дійшли висновку, що найбільш повноцінна підтримка ІТ-сектора здійснюється лише у Сполучених Штатах, Японії, Південній Кореї і Великій Британії, де створено найбільш сприятливі умови для підвищення конкурентоспроможності галузі. Ці країни є батьківщиною багатьох високотехнологічних виробництв: із 22 країн,

⁹¹ OECD Skills Outlook 2013: First Results from the Survey of Adult Skills / OECD. Paris: OECD Publishing, 2013. URL: <http://dx.doi.org/10.1787/9789264204256-en>

⁹² Рейтинг дослідницької компанії Economist Intelligence Unit. URL: <http://www.eiu.com/>

представлених в індексі Economist Intelligence Unit, лише чотири країни не входять у список провідних держав світу за рівнем продуктивності праці в секторі інформаційних технологій.

Рейтинг очолюють Сполучені Штати, що лідирують за розмахом і якістю розвитку тих сегментів, які сприяють збільшенню конкурентоспроможності галузі інформаційних технологій. У списку представлені країни Азіатсько-Тихоокеанського регіону: до п'ятірки провідних держав входять Японія, Південна Корея та Австралія, а Велика Британія очолює список європейських держав, відразу ж за нею слідують Швеція і Данія.

Широкосмугові мережі та сервіси стають дедалі важливішими для економічного та соціального життя, а також для перспектив розвитку країн як розвинених, так і тих, що розвиваються. У результаті доступ до широкосмугового Інтернету став більш фундаментальним показником ефективності та потенціалу ІКТ, ніж доступ до голосової телефонії та інших базових послуг. Дедалі більша частка обороту підприємств припадає на електронну комерцію. Незважаючи на те, що в багатьох країнах частка електронної торгівлі, як і раніше невелика, загалом вона зростає.

Частка фахівців, зайнятих у сфері інфокомунікацій, за даними спеціалістів директорату ОЕСР з питань науки, технологій та інновацій, у більшості розвинених країн у 2016 р. коливалася від 1,06 до 6,24%. Частка ІТ-фахівців у ОЕСР у 2016 р. становила 3,65% (рис. 3).

Зростання рівня ІТ-зайнятості спостерігається в усіх країнах, де проводилися відповідні статистичні розрахунки. Так, найвищі темпи зростання частки ІТ-фахівців у економіці спостерігалися в Естонії, де за п'ять років цей показник збільшився з 3,54 до 5,12%, а найвищою частка зайнятих у ІТ-секторі була у Фінляндії, де частка таких працівників становила 5,76% у 2011 р. та 6,24% у 2016 р.

Згідно з розрахунками автора, проведеними за даними Державної служби статистики України, в 2011 р. загальна чисельність працівників, зайнятих у сфері інформаційних технологій, оцінюється в 288,8 тис. осіб. Відповідно до

даних Держстату, в 2011 р. загальна чисельність зайнятого в економіці України населення в середньому становила 20324,2 тис. осіб. Таким чином, частка зайнятих у ІТ-сфері становила 1,42% від усіх працюючих, що є найнижчим показником серед доступних статистичних даних як для країн, що розвиваються, так і для розвинених країн. За даними Держстату України, у 2017 р. кількість зайнятих у сфері «Інформація та телекомунікації» становила 274,1 тис. осіб, або 1,7% від усіх зайнятих в економіці.

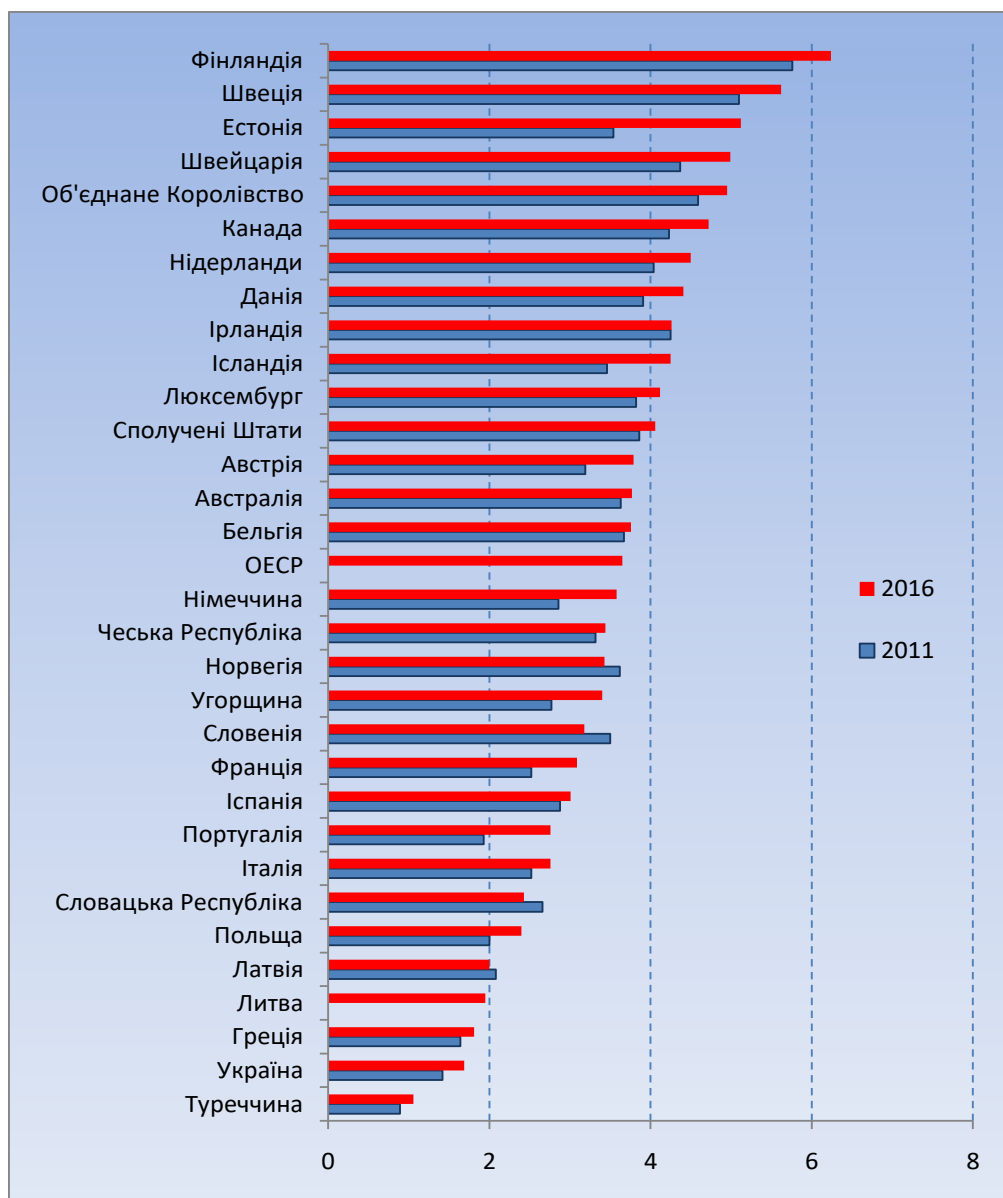

Рис. 3. Частка ІТ-зайнятих в економіці загалом у деяких країнах світу в 2011 р. та 2016 р., % від зайнятих у економіці

Джерело: статистичні дані ОЕСР. URL: <http://www.oecd.org/sti/interneteconomy/oecdkeyictindicators.htm>; розрахунки автора за даними Державної служби статистики України.

ІКТ залишаються однією з основних рушійних сил соціально-економічного розвитку, скорочуючи цифровий розрив і сприяючи створенню відкритої для всіх цифрової економіки, тому вважаємо за доцільне розглядати зайнятість у ІТ-сфері як головний напрям трансформації структури зайнятості, що спричинений зміною соціальної структури населення та появою медіум-класу. Інформаційно-комунікаційні технології дедалі частіше розглядаються як життєво важлива інфраструктура для всіх видів економічної діяльності. Відзначається значне зростання зайнятості у сфері ІТ у результаті поширення ІКТ в усіх галузях економіки. ІТ-зайнятість включає як роботу безпосередньо в секторі ІТ, так і опосередковано ІТ-користувачів у всіх секторах економіки, яким необхідні навички у сфері ІТ для виконання своєї безпосередньої діяльності.

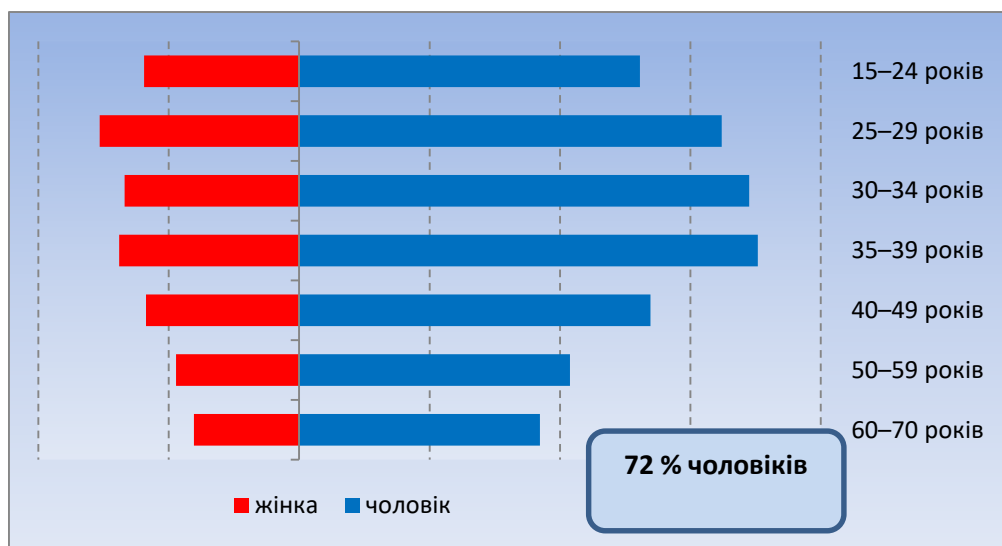
Підсумовуючи викладене вище, вважаємо за доцільне виокремити із зайнятого на українському ринку праці населення представників медіум-класу, спираючись на означені показники якості зайнятості: якості заробітної плати, забезпечення соціальних прав та свобод і якості робочого середовища. Для уникнення подвійного обрахунку осіб, чия зайнятість відповідає одразу декільком виокремленим показникам, статистичний аналіз проведено із використанням пакету програм IBM SPSS Statistics. Це дало змогу з даних вибіркового обстеження домашніх господарств із питань економічної активності, що проводилися Держстатом України в 2017 р., виокремити загальну кількість зайнятих, яких умовно можна віднести до медіум-класу.

Соціально-демографічний профіль медіум-класу

Дані вибіркового обстеження населення з питань економічної активності дають можливість описати і проаналізувати соціально-демографічні характеристики представників медіум-класу сучасної України. Їхня частка у 2017 р. становила 10,3% у загальній кількості зайнятого населення.

Статеві-вікові характеристики

Медіум-клас має яскраво виражену гендерну орієнтацію: частка чоловіків у 2017 р. становила 72%, тоді як жінок тільки 28%.

**Рис. 4. Статеві-віковий розподіл представників медіум-класу у 2017 р.,
% до відповідної статево-вікової групи зайнятих**

Джерело: розраховано автором на основі: Статистичний щорічник за 2016 рік / Держ. служба статистики України. Київ: Август Трейд, 2017. 611 с.

Загалом на ринку праці у становленні медіум-класу України домінує молодь: 57,8% – це молоді люди до 40 років, 24% – особи віком 40–49 років, 15,5% – особи віком 50–59 років і тільки 2,6% у структурі медіум-класу належить зайнятим найстаршої вікової групи. Зайняті, які формують ядро медіум-класу, – це найактивніша частина працездатного населення у віці від 25 до 39 років, їхня частка у кількості всіх зайнятих відповідного віку становила по 12,6% для трьох вікових груп 15–29 років, 30–34 роки та 35–39 років. Частка наймолодших представників медіум-класу у віці 15–24 роки становила 10% відповідної вікової групи зайнятих, а частка досвідчених фахівців у віці 40–49 років – 9,6% відповідно. Особи старших вікових категорій зайнятих мали меншу вірогідність представляти медіум-клас.

У всіх вікових групах переважали чоловіки. Найбільший гендерний розрив серед представників медіум-класу був у осіб віком 30–34 роки, де частка чоловіків була більшою утричі і становила 76,3%, а найменший гендерний розрив – у двох старших вікових групах (50–59 років та 60–70 років), де чоловіки переважали тільки удвічі: 67,4% проти 32,6% жінок.

Рівень освіти

Українські працівники, які входять до медіум-класу, є високоосвіченими фахівцями. Переважно (60,6%) вони мають повну вищу освіту. Для порівняння, якщо розглядати працююче населення України загалом, то частка цієї групи перебуває лише на рівні 33% (за даними вибіркового обстеження населення з питань економічної активності за 2017 р.).

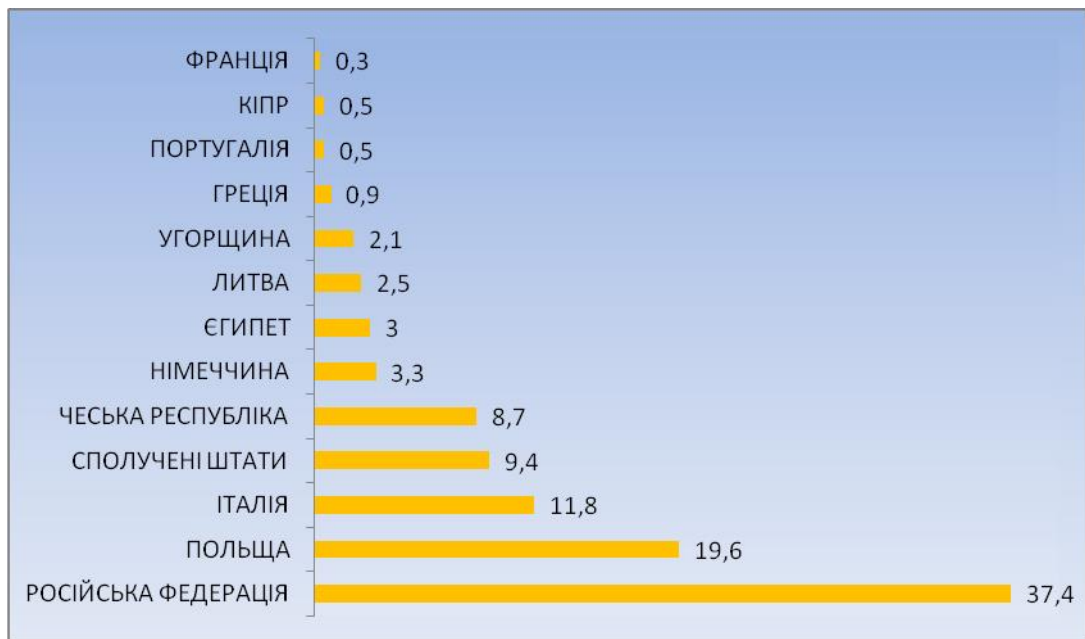

Рис. 5. Розподіл представників медіум-класу за рівнем освіти в Україні в 2017 р.

Джерело: розраховано автором на основі: Статистичний щорічник за 2016 рік / Держ. служба статистики України. Київ: Август Трейд, 2017. 611 с.

Значна частка представників медіум-класу (14,9%), отримавши базову або неповну вищу освіту, а 16,7% – професійно-технічну, вже працює та планує продовжувати навчання. Це, безумовно, пов'язано з тим, що багатьма студентами робота розглядається як зручний, але на початку тимчасовий спосіб заробітку і набуття професійного досвіду і соціальних зв'язків. На сьогодні значна частка представників медіум-класу зайнята в ІТ-сфері, де може реалізовувати свій трудовий потенціал і як наймані працівники на умовах повного робочого дня, так і як самозайняті, які працюють у віддаленому доступі. Головна умова для такої діяльності – це можливість представляти

результати своєї діяльності у цифровому вигляді та передавати їх на будь-яку відстань за допомогою цифрових платформ.

**Рис. 6. Країни, в яких працювали представники медіум-класу у 2017 р.,
% представників медіум-класу, які виконують завдання для іноземних
роботодавців**

Джерело: розраховано автором на основі: Статистичний щорічник за 2016 рік / Держ. служба статистики України. Київ: Август Трейд, 2017. 611 с.

Окрім формального рівня освіти, важливе значення має володіння іноземними мовами для доступу до роботи, що пропонують роботодавці інших країн, розміщуючи замовлення на цифрових платформах. За даними дослідження, на замовлення Міжнародного бюро праці проведеного у вересні–грудні 2017 р. Київським міжнародним інститутом соціології (KMIC) щодо умов праці працівників цифрових платформ України російська мова залишається другою основною мовою після української. Це дає можливість отримати доступ до ринку онлайн-робіт не лише в Україні, а й на всьому пострадянському просторі. Наступна ключова мова для роботи на таких платформах – англійська. Понад 18% респондентів вважають, що їхній рівень володіння англійською мовою вищий за середній або ж вони володіють мовою досконало (вільно розмовляють лише 2%), і ще 41% вважають, що мають лише

базовий рівень знань з англійської мови. Англомовні респонденти чітко орієнтовані на міжнародні платформи. Крім того, якісне дослідження показало, що більшість респондентів, які виконували макрозавдання (працювали триваліший термін), повідомили про принаймні середній рівень володіння англійською мовою. І навпаки, серед осіб, які виконують короткі мікрозавдання, понад половину англійською не володіють або володіють нею тільки на початковому рівні⁹³.

Розподіл представників медіум-класу за видами економічної діяльності та за професійними групами

Промисловість є основним видом економічної діяльності представників медіум-класу (у цьому секторі зайняті 25,1% усіх працівників медіум-класу, що становить 14,5% усіх зайнятих зазначеним видом діяльності). Друге місце серед видів економічної діяльності, де максимально реалізується потенціал медіум-класу, займав сектор інформації та телекомунікацій: тут працювало 16,9% представників медіум-класу. Іншими привабливими для медіум-класу видами економічної діяльності є державне управління та оборона (13,6%), діяльність у сфері транспортних послуг та складського господарства (10%), торгівлі (9,3%) тощо. Найменшою мірою представники медіум-класу були схильні до зайнятості у сільському господарстві та у сфері неринкових послуг (охорона здоров'я, освіта, професійна, наукова та технічна діяльність, культура і мистецтво). У секторі неринкових послуг активне використання трудового потенціалу медіум-класу відбувалося тільки у сфері державного управління та оборони. У сфері тимчасового розміщування й організації харчування та адміністративного та допоміжного обслуговування працювала найменша частка (до 1%) представників медіум-класу.

⁹³ Алексинська М., Багракова А., Харченко Н. Зайнятість через цифрові платформи в Україні. Проблеми та стратегічні перспективи / Міжнародна організація праці. 2018. 64 с. С. 15.

Рис. 7. Розподіл представників медіум-класу за видами економічної діяльності у 2017 р.

Джерело: розраховано автором на основі: Статистичний щорічник за 2016 рік / Держ. служба статистики України. Київ: Август Трейд, 2017. 611 с.

Промислове зростання наразі відбувається не за рахунок збільшення обсягу виробництва, а за рахунок додавання нових функцій та підвищення продуктивності, тобто впровадження інновацій. Найбільш передбачуваним впливом нової технології є втрата робочого навантаження, коли машини замінюють робочу силу. Однак це також передбачає створення робочих місць в інших секторах економіки. По-перше, це зумовлює збільшення попиту на сучасні технології, що, у свою чергу, веде до зростання попиту на робочу силу із певними навичками та компетенціями. Основні нові трудові потреби стосуються вищої кваліфікації робочої сили. Найбільш бажаний профіль, імовірно, включає деяку комбінацію інженерних та інформаційних технологій. На додаток до специфічних навичок загалом висококваліфікованих

професіоналів у виробництві нового покоління дедалі актуалізуються нетехнічні навички. Соціальні та комунікативні навички стануть іще важливішими, оскільки сучасні технології охоплюють різні, досить спеціалізовані технічні сфери та вимагають міждисциплінарної співпраці між членами команди та окремими департаментами, а також зовнішніми постачальниками⁹⁴.

Загалом дослідження дають можливість зробити висновок про існування сильного позитивного впливу технологічного прогресу та формування медіум-класу на зайнятість, особливо – у високотехнологічних галузях промисловості. Нові технології ставлять більш високі вимоги до рівня освіти і кваліфікації працівників. Водночас багато інших видів сучасних технологічних інновацій створюють нові робочі місця, працевлаштування на яких приваблює перш за все представників медіум-класу. На противагу цій тенденції ліквідуються застарілі професії та неліквідні робочі місця, зайнятість на яких не вирізняється складністю та відповідальністю, не вимагає наявності навичок роботи із цифровими технологіями та вміння швидко освоювати й використовувати у своїй діяльності сучасні знання. Висока активність медіум-класу виявляється дуже цінним соціальним капіталом, що може дати необхідний поштовх для формування інноваційної економіки, становлення інформаційного суспільства. Зазначимо, що з точки зору установок на інноваційність та креативність найширші можливості у таких представників медіум-класу, як професіонали та менеджери. Їхня діяльність спрямована на вирішення творчих, нестандартних завдань, реалізацію свого потенціалу, постійне підвищення кваліфікації, вони створюють нові технології, товари і послуги. Ці тенденції ілюструє розподіл представників медіум-класу за професійними групами у 2017 р. (рис. 8).

Найвагомішою професійною групою зайнятих представників медіум-класу виступають професіонали (35,2%). Приналежність до цієї категорії передбачає високий рівень знань у галузі фізичних, математичних, технічних,

⁹⁴ Digital age: Employment and working conditions of selected types of platform work / Eurofound. 2018 forthcoming. Luxembourg: Publications Office of the European Union.

біологічних чи гуманітарних наук, а їхні професійні завдання полягають у збільшенні існуючого обсягу знань, застосуванні певних концепцій та методів для розв'язання проблем у повному обсязі. Другими за вагомістю у структурі професійних груп були законодавці, вищі державні службовці, керівники та менеджери (16,6%), чия діяльність охоплює широке коло професій, пов'язаних із здійсненням різноманітних функцій управління та керівництва, що загалом суттєво відрізняються за своєю складністю та відповідальністю й вимагають освоєння сучасних цифрових технологій.

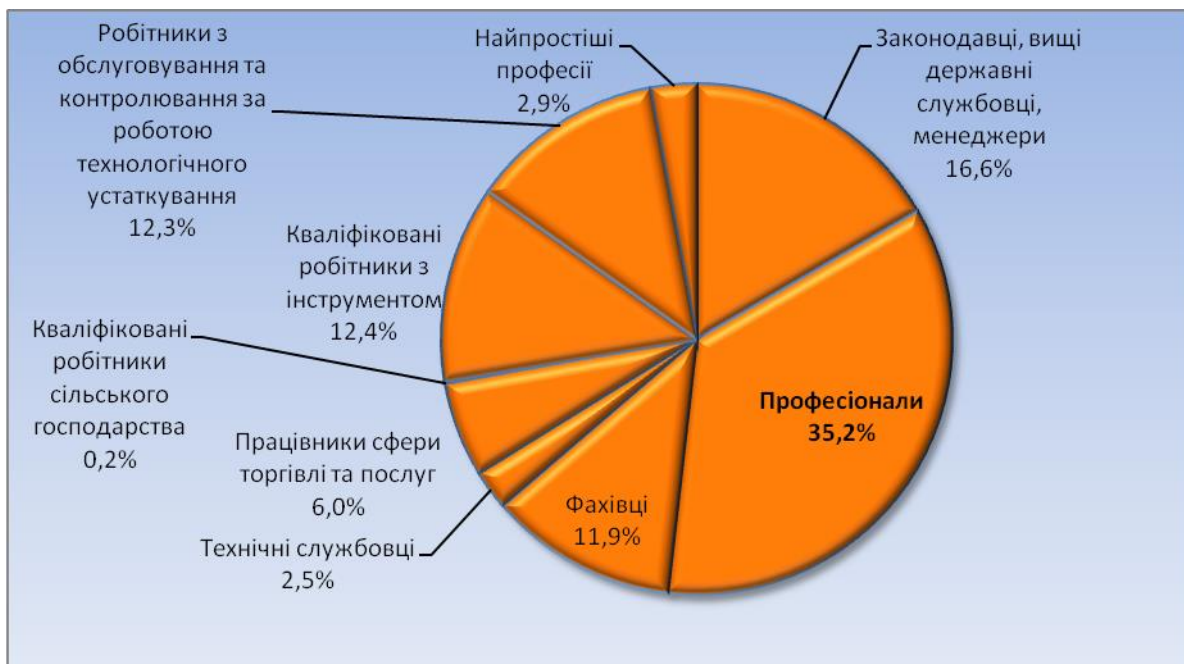

Рис. 8. Розподіл представників медіум-класу за професійними групами у 2017 р.

Джерело: розраховано автором на основі: Статистичний щорічник за 2016 рік / Держ. служба статистики України. Київ: Август Трейд, 2017. 611 с.

Подальший розвиток інформаційно-комунікаційних технологій (особливо Інтернету) сприяє розвитку різноманітних форм гнучкої зайнятості, наприклад, «електронної» самозайнятості, що заснована на принципі віддаленої роботи. Інтереси як роботодавців, так і працівників у сегменті висококваліфікованої розумової праці можуть перетинатися. У цьому випадку аутсорсинг виступає не тільки як модель соціально-трудових відносин, що дає можливість знижувати витрати і збільшувати гнучкість ринку праці, а і як нестандартна форма

використання творчої праці представників медіум-класу, що вимагає значної автономії, яку не завжди можливо надати в рамках організації. Саме це дає багатьом професіоналам змогу самостійно виходити на ринок праці й досягати таким чином більш високого рівня особистих доходів, ніж у організаціях⁹⁵. Дані стосовно рівня ІТ-зайнятості найманих працівників та фрілансерів представлені в табл. 3.

Таблиця 3

Частка ІТ-фахівців на підприємствах з різною кількістю штатних працівників та серед самозайнятих у 2011 р. та 2016 р. в Україні

Тип підприємства	Частка ІТ-фахівців, %	
	2011	2016
Великі підприємства	2,02	1,89
Середні підприємства	1,85	3,57
Малі підприємства	1,15	3,21
Мікропідприємства	0,45	1,70
Самозайняті (фрілансери)	1,36	2,45

Джерело: розраховано автором на основі: Статистичний щорічник за 2016 рік / Держ. служба статистики України. Київ: Август Трейд, 2017. 611 с.

Розподіл ІТ-фахівців за підприємствами демонструє, що тільки на середніх та великих підприємствах (понад 50 осіб) частка ІТ-спеціалістів досягає 2–3%, мікропідприємства не мають можливості наймати більше ІТ-фахівців, їх частка на мікропідприємствах не досягає і 2% (табл. 3). Кількість самозайнятих ІТ-працівників (фрілансерів), за наведеними даними, у 2011 р. становила 1,36% від усіх самозайнятих в Україні, у 2016 р. – 2,45%. Фрілансери мають широку трудову автономію, що розповсюджується як на зміст, так і на процес праці, їхня робота відбувається за нестандартних умов, коли немає

⁹⁵ Kunda G., Barley S., Evans J. Why Do Contractors Contract? The Experience of Highly Skilled Technical Professionals in a Contingent Labor Market. *Industrial and Labor Relations Review*. 2002. Vol. 55, No. 2.

жорсткого розділення робочого місця і дому, що з'явилося в індустріальну епоху, робочого та вільного часу і – ширше – роботи і життя. Нарешті об'єднання фрілансерів відрізняються від традиційних профспілок і скоріше нагадують середньовічні гільдії, будучи оскільки є не тільки професійними організаціями, а й соціальними спільнотами⁹⁶.

Для фрілансерів, тобто саме для інноваційної частини зайнятого населення, яке формується представниками медіум-класу, характерний високий рівень людського капіталу і порівняно висока оплата праці. Послуги українських фрілансерів користуються попитом на світовому ринку. За даними найбільшої у світі фріланс-платформи Upwork, усі фрілансери світу в рік генерують близько трильйона доларів і становлять 15% від загального трудового ресурсу світу. Україна – перша в Європі та четверта у світі (після Індії, США і Філіппін) країна за обсягом доходів фрілансерів, а, крім того, щорічно випускає близько 16000 фахівців за спеціальністю «інформаційні технології» – саме тому керівники платформи зацікавилися розвитком бізнесу в нашому регіоні. Українські фрілансери в 2014 р. виконали 40 000 замовлень і заробили 61 млн дол. США. Понад половину замовлень надходить в Україну із США⁹⁷.

Успіх вітчизняних фрілансерів експерти пояснюють, по-перше, їхньою високою кваліфікацією, по-друге, тим, що послуги українських фахівців обходяться закордонним замовникам на 30–40% дешевше, ніж спеціалістів із США або Євросоюзу. Так, за даними elance.com, сьогодні середня ставка погодинної оплати праці українських фрілансерів становить 16 дол. США, тоді як британських – 26 дол., американських – 28 дол., а канадських – 29 дол. США. Водночас послуги індійських та пакистанських фахівців оцінюються нижче за українських – 15 і 14 дол. США на годину. Проте навіть за таких умов

⁹⁶ Малоун Т. Труд в новом столетии / пер. з англ. Н. Мельник. Москва: Олимп-Бизнес, 2006. 272 с. С. 97–104; Пинк Д. Нация свободных агентов / пер. с англ. А. Кириченко, Н. Киричуков. Москва: Секрет фирмы, 2005. 328 с. С. 123–138.

⁹⁷ Donchenko V. Upwork официально запустился в Украине. 26 травня 2015. URL: <https://dou.ua/lenta/news/upwork-ukraine/>

за кордоном для українських ІТ-спеціалістів існує більше можливостей отримати гідну оплату своєї праці, ніж в Україні. За оцінками експертів, у висококваліфікованих спеціалістів середньомісячний дохід за рахунок іноземних пропозицій може коливатися від кількох тисяч 10–12 тис. дол. США, тоді як зарплата ІТ-фахівців у вітчизняній компанії зазвичай не перевищує 1,0–1,5 тис. дол. США⁹⁸. Значною мірою проактивність українських програмістів корелює з їхньою успішністю. Тільки активність самих розробників дає змогу запускати нові стартапи та створювати інноваційні проекти.

Для реалізації потенціалу ІТ-професіоналів, для зміни структури зайнятості в бік розширення її інноваційних форм існує ряд структурних обмежень. По-перше, обмеження фінансові: рівень інвестицій у ІТ-галузь, наявність платоспроможного попиту на продукцію українських ІТ-компаній. Іноземні компанії мають великі капітальні та фінансові ресурси, відповідно, вони можуть більше витратити на дослідження і розробки, маркетинг своєї продукції, платити персоналу більшу зарплату. По-друге, загальна недосконалість інституційної системи призводить до неможливості законним шляхом, на основі чинних легальних механізмів примусу до виконання зобов'язань забезпечити виконання договорів, характер яких часто нестандартний. По-третє, проблеми з організацією інноваційного процесу уповільнюють розробку нових продуктів і технологій.

Крім технологічних факторів, свою значну роль у зміні структури зайнятості відіграє і потреба в нових послугах, що характерна для інформаційної економіки. Роботодавці мають потребу в працівниках інформаційної сфери. Однак прагнення зменшити витрати на їх утримання призводить до переміщення робочого процесу за межі офісу, широкого розповсюдження набуває створення віддалених робочих місць. Віртуальне середовище дистанційної зайнятості передбачає широке застосування

⁹⁸ Тымкив К. Трудженіки мира. *Корреспондент*. 18 янв. 2013. № 2 (541). С. 39.

інформаційно-комунікаційних технологій, роботу через інформаційні мережі, роботу вдома та у спеціальних центрах, просторово віддалених від основного офісу компанії⁹⁹. Офіційна статистика стверджує, що середній заробіток фрілансера не має нічого спільного із середнім рівнем заробітної плати. І для більшості українців фріланс є лише доповненням до заробітку на основному місці роботи. Так, за даними сайту <http://freelance.com.ua> 25% віддалених працівників отримують менше 100 дол. США на місяць і лише 7% вдається подолати заповітну відмітку в 1000 дол. США¹⁰⁰. Заробіток за різні місяці може різко відрізнятися, а проконтролювати доходи фрілансера неможливо, тому що відсутня відповідна статистика з цього питання. Дослідження показало, що Україна вже сьогодні є популярним напрямом для аутсорсингу розробки програмного забезпечення, в першу чергу завдяки системі державного вищої освіти. В Україні очікується зростання числа дистанційних працівників, тому що кількість замовлень невпинно зростатиме, оскільки оплата праці українських фрілансерів у декілька раз менша, ніж російських або західноєвропейських, а якість цієї роботи не поступається міжнародним стандартам.

Головним стимулом в Україні для застосування ІКТ та телероботи є зменшення витрат і, як наслідок, зростання конкурентоспроможності. Більшість керівників уже сьогодні розглядає зростаючу популярність інтерактивних сервісів і соціальних медіа-каналів як перспективний напрям у комунікаціях з клієнтами. Тому представленість компанії в цифровому середовищі стає практичною необхідністю.

Традиційно представники медіум-класу, які в суспільстві виступають як новатори, першими застосовують технології, незалежно від того, чи це Інтернет, мобільний зв'язок, співпраця у хмарному середовищі або на цифровій

⁹⁹ Моторна І.І. Концептуальні підходи до регулювання соціально-трудових відносин в умовах дистанційної зайнятості. *Вісник соціально-економічних досліджень*: зб. наук. праць. Одеса: Одес. держ. екон. ун-т, 2008. С.283–287.

¹⁰⁰ Фріланс по-українски: обратная сторона медали. URL: http://freelance.com.ua/article_backside.htm

платформі. Це пов'язано із тим, що медіум-клас доволі мобільний та активний, а тому може надавати послуги роботодавцям та клієнтам у різних географічних та часових поясах. Також переважна кількість представників медіум-класу серед зайнятих, як правило, молоді особи. Ці працівники мають навички застосування сучасних технологій і очікують використання технологій на робочому місці. Це означає, що вони схильні використовувати власні пристрої для роботи у корпоративній мережі. Згідно з даними Cisco Connect World Technology Report, смартфони конкурують з ноутбуками як найпопулярніші пристрої у світі серед осіб у віці від 18 до 30 років¹⁰¹. Незважаючи на те, що співробітники мають вчасно адаптуватися до технологій, що постійно оновлюються, існують певні занепокоєння з приводу безпеки даних для організацій та їх клієнтів. Широкомасштабне застосування інформаційних технологій – поява хмарних можливостей, посилення використання таких технологій, як відео, мобільні та соціальні медіа, – вирівняло умови для багатьох підприємств, що створило нову конкурентну динаміку, яка змінює визначений бізнес-ландшафт.

Традиційні корпорації звертаються до нових географічних регіонів, клієнтів, ІТ-додатків та послуг, оскільки акцент робиться на IP, багаторазові платформи, соціальні мережі, хмари, аналітику та мобільність. Дедалі частіше існує потреба у рішеннях, які забезпечують динамічне управління ІТ-технологіями у фізичних, віртуальних та хмарних мережах за допомогою гнучкої масштабованої архітектури, яка спрощує ІТ-операції та зменшує витрати.

Проблеми медіум-класу в інформаційному суспільстві – це насамперед проблеми конкурентоспроможності економіки, оскільки відставання в обробці та отриманні необхідної інформації, невміння використовувати інформаційний ресурс і розпорядитися інтелектуальною власністю супроводжуються втратою колишніх позицій не тільки на ринках інформації та інтелектуальних досягнень,

¹⁰¹ Cisco Connect World Technology Report (CCWTR). URL: <https://www.cisco.com/c/dam/en/us/solutions/collateral/enterprise/connected-world-technology-report/ccwtr-press-deck.pdf>

а й також на ринках продуктів та послуг, у споживчих секторах. Необхідно передбачити систему заходів, що стимулювали б соціальну мобільність українців через їх перехід на вакантні місця на інших підприємствах, у інших населених пунктах та регіонах країни; впровадження гнучких форм зайнятості.

Висновки. Таким чином, зміни в соціальній структурі суспільства, поява медіум-класу, трансформували межі соціального розподілу та змінили професійні орієнтації людей працездатного віку, різко звужили середні верстви, поглибили диференціацію в суспільстві, посилили соціальну мобільність. Прискорилося (як ми вважаємо) формування соціальних груп, зокрема медіум-класу, адаптованих до ринкових умов. Це передусім кваліфіковані фахівці, які по-новому ставляться до трудової діяльності, яким притаманні нові ціннісні орієнтації й відповідна мотивація, що дає їм змогу краще почуватися в нових умовах. Пройшовши крізь суворі випробування кризою, вони загартували такі потрібні в ринкових умовах якості, як самостійність у трудовому процесі, професіоналізм, ініціативність, відповідальність, що у підсумку забезпечуватимуть їхню активну трудову поведінку в майбутньому. Упевненість у власних силах, готовність самостійно приймати рішення допомогло їм мобілізувати власний потенціал.

Для успіху структурної перебудови, здійснення радикальних трансформацій у сфері зайнятості та інноваційного розвитку потрібна гнучкість системи трудових відносин, що створюється завдяки впливу представників медіум-класу, які готові використовувати технологічні можливості, що надають їм змогу впевнено діяти при прийнятті стратегічних рішень. Щоб мати можливість ефективно керувати бізнесом, передавати інформацію, необхідна надійна мережева інфраструктура. Безпека діяльності на цифрових платформах допоможе перетворити інформацію в дії, що створюють нові можливості, багатший досвід та безпрецедентні економічні можливості для підприємств, окремих осіб та країн. Коли світ дедалі більше стає взаємопов'язаним, мережа перетворюється на інструмент інновацій, вирішує відповідні реальні проблеми

та створює інновації, забезпечує керованість і стабільність економічного та соціального розвитку.

Досвід розвинених країн свідчить, що для становлення ефективної економіки необхідні як збільшення числа зайнятих у сфері ІТ, так і проникнення ІТ-компетенцій у професійну діяльність працівників інших секторів економіки. Змінити ситуацію можна через зміну структури фахівців, яких випускає система освіти, а також перепідготовки професіоналів різних областей з їх орієнтацією на широке використання інформаційних технологій. Таким чином, сприяння ІТ-освіті та ІТ-зайнятості має важливе значення для досягнення довгострокових цілей ефективного розвитку конкурентоспроможної економіки.

Таким чином, підтримка ІТ-сектора, який створює підґрунтя для підвищення конкурентоспроможності економіки, та ІТ-зайнятості, що є ядром інноваційного розвитку ринку праці, є пріоритетним завданням державної соціально-економічної політики. Уряду потрібно працювати як з бюджетними установами так і з приватним сектором, щоб створити інвестиційний клімат і ділове середовище, які стимулюватимуть використання ІКТ як у межах приватних фірм, так і на держпідприємствах. Потенціал ІКТ може реалізовуватись через адекватну інфраструктуру і навички, для того щоб ринок праці розвивався ефективно.

Розділ 2

**ФОРМУВАННЯ НОВОЇ ЯКОСТІ ЕКОНОМІЧНОЇ ОСВІТИ ЯК
СКЛADOBA РЕКОНСТРУКТИВНОГО РОЗВИТКУ**

Гриценко А.А.

доктор економічних наук,
член-кореспондент НАН України,
заступник директора
ДУ «Інститут економіки
та прогнозування НАН України»

ЕКОНОМІЧНА ТЕОРІЯ ЯК СПОСІБ ОСВОЄННЯ ТА ІНСТРУМЕНТ ПРАКТИЧНОГО ПЕРЕТВОРЕННЯ ДІЙСНОСТІ¹⁰²

Розкрито роль економічної теорії як способу освоєння та інструменту практичного перетворення дійсності. Показано сучасний стан осмислення нових економічних реалій. Зроблено висновок про те, що основним змістом економічної освіти має бути формування економічного способу мислення, яке можливо забезпечити лише на основі вивчення економічної теорії, озброює людину способом розкриття суті в єдності із зовнішніми формами прояву і дає таким чином інструмент для вибору адекватних заходів впливу на економічну дійсність з метою перетворення її в потрібному напрямі. Запропоновано зміни до переліку галузей знань та спеціальностей, до змісту економічної освіти та організації підготовки висококваліфікованих фахівців.

Ключові слова: економічна теорія, економічна освіта, економіка, фінанси, управління.

Розвиток економічної теорії в сучасних умовах є питанням стратегічного значення. Сіяти й вирощувати хліб можна і без науки. Обмінювати товар на

¹⁰² Стаття представляє результати дослідження, виконаного в рамках наукового проекту «Формування нової якості економічної освіти як складової реконструктивного розвитку» програми НАН України «Реконструкція економіки України: історичні виклики та модерні проекти».

золоті гроші також можна без науки. Але запустити космічний корабель без науки неможливо. Не можна також здійснити емісію грошей центральним банком без наукових розрахунків необхідної їх кількості, інфляції, економічного зростання. Визначити траєкторію, структуру, механізми економічного розвитку в сучасних умовах без економічної теорії неможливо. Тому увага до економічної теорії, забезпечення її розвитку є необхідною умовою стабільної економічної динаміки.

Орієнтація на здоровий глузд, на який дедалі частіше "напирають" політики і ліберальні теоретики, є лише показником поверховості мислення. Здоровий глузд і буденна практика постійно підтверджують, що земля пласка, а сонце обертається навколо землі, а не навпаки. Але зараз кожен школяр знає, що вірити своїм очам і враженням не можна. Насправді все навпаки. Це стосується і фізичних явищ. А в економіці все значно складніше. Але чомусь вважається, що в економіці досить керуватися здоровим глуздом, що розмірковувати про економіку і давати поради набагато простіше, і це робити може кожен. Об'єктивною підставою для такої помилки є включеність економічних явищ у звичайний життєвий процес. Товар, гроші, ціна, прибуток, зарплата, капітал, банк, відсоток, обмінний курс і т.ін. – хто не знає що це таке? Всі знають. І це правда. Але річ у тім, що, за Г. Гегелем, «відоме ще не означає пізнане»¹⁰³.

Щоб пізнати явище, необхідно з'ясувати спосіб його виникнення, розглянути, як воно розвивалося, яких форм у своєму розвитку набувало, яким воно стало зараз і в якому зв'язку перебуває з іншими явищами. Забезпечити це може тільки логіко-історичний метод. Звичайно, коли система зв'язків певного явища є вже розвиненою, тоді буває достатньо функціональних підходів. Не обов'язково знати, що це таке, достатньо знати, як воно функціонує. Для того щоб заробляти великі гроші, не обов'язково розбиратися в теорії грошей. Але якщо виникають нові явища, або суттєвих трансформацій зазнають старі,

¹⁰³ Гегель Г.В.Ф. Наука логики. Санкт-Петербург: Наука, 1997. 800 с.

без теоретичних підходів не обійтися. Як приклад можна навести ситуацію з криптовалютою. Від визначення її сутності (а це справа теорії) залежать практичні дії та долі людей. Якщо криптовалюта визначається як гроші, то всіх майнерів за законом необхідно посадити за ґрати, оскільки вони виготовляють гроші приватним чином, що заборонено, і скоюють злочин. Якщо ж криптовалюта визначається як специфічний товар або фінансовий актив, то необхідні інші дії, пов'язані з регулюванням цих процесів.

Оскільки сучасний світ дуже динамічно змінюється і виникнення нових явищ починає визначати ситуацію, то значення теорії об'єктивно зростає. Але водночас формування інформаційно-мережевої економіки і суспільства зумовлює виникнення безлічі мереж (професійних, клубних, національних, соціальних, культурних, розважальних, ідеологічних, терористичних тощо) зі своїми цінностями, правилами і нормами, стереотипами мислення й поведінковими шаблонами. Людина, перебуваючи відразу в багатьох мережах, як особистість розпадається на фрагменти, які вже виступають не як різні прояви одного і того ж, а як самостійні феномени¹⁰⁴.

Інакше кажучи, стається так, що в різних ситуаціях одна і та сама людина проявляє себе як різні особистості. Дбайливий добрий чоловік і батько може опинитися в іншій мережі сексуальним маніяком, а грізний і неприступний начальник – слабким і безвольним «підкаблучником» у своєї дружини тощо. Цьому буттю відповідає фрагментарне мислення, якому байдуже до сутності, йому досить функціональних знань (що і як використовувати). Парадокс і водночас глобальний виклик людству полягають у тому, що одна і та сама реальність створює актуальну необхідність у теорії і формує суб'єктів, за способом життя байдужих до теорії. Вчені на підставі емпіричних досліджень дійшли висновку, що інтелект людини знижується¹⁰⁵, викладачі ВНЗ скаржаться

¹⁰⁴ Иерархия и сети в институциональной архитектонике экономических систем: коллективная монография / под. ред. А.А.Гриценко. Киев: Институт экономики и прогнозирования НАН Украины, 2014. 580 с.

¹⁰⁵ Ученые установили факт снижения интеллекта у человечества. URL: <https://iz.ru/754702/2018-06-12/uchenye-ustanovili-fakt-snizheniia-intellekta-u-chelovechestva>

на дедалі слабшу підготовку випускників шкіл, елементарно грамотних аспірантів у багатьох сенсах нині треба пошукати тощо.

У цих умовах економічна теорія переживає не найкращі часи. Вона не може адекватно відтворити в мисленні сучасні реалії, виявити закономірності розвитку, дати цілісну картину економічної дійсності, а значить, і виробити надійні інструменти впливу на неї, що має численні й різноманітні прояви. Один із нобелівських лауреатів з економіки незадовго до глобальної і дуже глибокої кризи заявляв, що кризи як системне явище вже подолані. Інші, використовуючи свої нобелівські досягнення, консультували велику компанію, яка в ході цієї кризи розорилася. Держави починають застосовувати абсолютно протилежні теоретичним рекомендаціями заходи з порятунку своїх економік, і це їм якоюсь мірою вдається. А мейнстримівські економісти оголошують це тимчасовим явищем і прогнозують, що все скоро стане на свої місця й піде як і раніше. Коли ж з'ясувалося, що нетрадиційна, «ненормальна» політика триває (вже майже десятиліття), виникло поняття «нової нормальності»¹⁰⁶.

Те, що було відхиленням від норми, закріпилося, стало відтворюватися на постійній основі і перетворилося в нову норму. Це настільки поширилося, що поняття нової нормальності проникло всюди, в тому числі в неекономічні сфери. Дійшло до того, що нині бути нормальним синонімічно бути консервативним, несучасним. Модно бути трішечки ненормальним. Ненормальність, або нова нормальність, править світом. Результати відповідні. Нормально те, що відбувається в Європі у зв'язку з проблемою мігрантів? Нормально те, що відбувається в Лівії, Сирії, в Україні і т.ін.? Хіба що тільки з визначенням нової нормальності.

В Україні також відбуваються суперечливі процеси. З одного боку, теоретично освоюються нові способи мислення, які активно розвивалися і розвиваються на Заході. З іншого боку, втрачаються цілі пласти теоретичної культури, пов'язані з системним логіко-історичним мисленням. На жаль, ми не

¹⁰⁶ Брагіна Е. Новая нормальность. URL: <http://www.mirec.ru/2012-04/novaa-normalnost/>

можемо стверджувати, що у нас підвищується рівень теоретичної культури. Скоріше навпаки. Слабшають традиції системного теоретичного мислення. З'являються публікації, які претендують на науковий внесок, але по суті є економічно безграмотними, що не заважає їм бути досить популярними і затребуваними «невимогливою» публікою.

Безумовно, такий стан економічної теорії в Україні пов'язаний також із системною трансформаційною кризою, подолати наслідки якої непросто. Крім усього, для цього потрібно чимало часу. Є також об'єктивні чинники, які посилюють ці тенденції. До них можна віднести, по-перше, небачений раніше динамізм економічних процесів, коли теоретичне осмислення просто не встигає за реальними змінами; по-друге, зміна структури економічних взаємозв'язків і мислення. Взаємопов'язані, субординовані, ієрархічні зв'язки, які відтворює системно побудована теорія, дедалі більше змінюють мережеві структури. У першому випадку знання можна порівняти з деревом, де є стовбур, гілки, листя і, якщо пошкодити стовбур, то гине все дерево. В іншому випадку знання схожі на коріння грибів, або ризому¹⁰⁷, де можна знищити всі зв'язки, але, допоки залишається хоча б один елемент, структура життєздатна. Для осмислення таких взаємозв'язків потрібна теорія, побудована не системно-органічно, а комплексно-фрагментарно. Саме такий підхід наразі є панівним. Це не означає, що системно-органічний підхід втратив своє значення. Він залишається визначальним на цілісних рівнях відтворення економічної реальності, але екстенсивно поширюються мережеві форми зв'язків і мислення.

Ця проблема також вимагає свого вивчення і розуміння. Майбутнє за синтезом основних теоретичних напрямів, тому що вони так чи інакше відображають певні фрагменти дійсності. Цей синтез повинен спиратися на всю попередню історію економічної теорії та її сучасну розгалуженість. Економічна теорія з'явилася на певному досить високому ступені розвитку суспільства, на якому виникає індустріальна економіка і ринкова система господарства. До

¹⁰⁷ Ризома / Национальная энциклопедическая служба. URL: <http://terme.ru/termin/rizoma.html>

цього економічні знання мали фрагментарний, несистемний характер і не були виокремлені в особливу науку.

Спочатку в первісних формах суспільства вони були вплетені в «мову реального життя», потім існували як частина, елемент філософського і релігійного знання, різних життєписів (Арістотель, Ксенофонт, Платон, Фома Аквінський, різні письмові джерела в стародавніх державах Азії та ін.). Тільки з формуванням системи товарно-грошових відносин економічна діяльність виокремлюється з інших видів суспільної життєдіяльності в особливу сферу, а власний предмет економічної теорії – економічні відносини між людьми – набувають речових форм, створюючи таким чином колізію між доступним для безпосереднього споглядання і опису руху предметних елементів економічного світу і прихованою за ним сутністю, що не збігається із зовнішньою видимістю та вимагає спеціального наукового аналізу.

Історично виділення цього предмета закріплено виникненням особливої науки – політичної економії як історично першої форми теоретичного освоєння економічної дійсності, з якої розвинулися всі інші економічні галузі теоретичного знання. Тому політична економія історично і логічно є загальною основою економічної теорії. Ігнорування цієї обставини призводить до вульгаризації економічного знання, до втрати критеріїв науковості та, зрештою, до неадекватності економічної політики економічним реаліям, що, на жаль, ми маємо можливість спостерігати нині.

У рамках політичної економії виникають і змінюють одна одну різні економічні школи (меркантилістів, фізіократів, класичної політичної економії та ін.), які дедалі більш адекватно й системно пояснюють функціонування і розвиток економічної системи та її елементів. На її основі, відособлюючись від неї, виникають нові системи знань (мікроекономіка, макроекономіка, міжнародна економіка і далі різні економіки добробуту, розвитку, щастя, влади, поведінкова та ін.). У сучасному світі економічна теорія перетворилася в розгалужену галузь знань, які, з одного боку, стають дедалі більше спеціалізованими, з іншого – інтенсивно розширюють свої кордони,

проникаючи в інші сфери і втрачаючи обриси свого власного предмета. Мейнстрим, основні течії сучасної економічної думки, численні й різноманітні наукові школи, які здебільшого перебувають на протилежних позиціях, погляди окремих економістів, ніколи не збігаються повністю і дуже часто розходяться по суті, – все це складові загального теоретичного поля економічних знань з украй розпливчастими і невизначеними характеристиками.

Проте за такого розмаїття вихідних тверджень, змістовних підходів, теорій, позицій, точок зору існує узгодженість основних сучасних напрямів теоретичної думки: неокласичного, кейнсіанства та інституціоналізму. Чому саме ці напрями є основними? Чи вони виникли в результаті досягнень видатних учених, і без них розвиток теорії пішов би інакше? Чи це об'єктивна закономірність розвитку пізнання економіки?

Неокласичний напрям є сучасним вираженням класичних підходів, які базуються на визнанні дії «природних», об'єктивних законів, що не залежать від волі й свідомості людей, невтручання держави в природний економічний порядок; концепції «економічної людини», яка передбачає переслідування людиною своїх егоїстичних інтересів, результатом чого внаслідок гри ринкових сил стає загальне благополуччя; необхідності забезпечення економічної свободи, що базується на приватній власності, та повноти інформації.

Однак реалізація цих принципів на стадії великого машинного виробництва, коли дія ринкових сил формує матеріально-технічну структуру економіки, що не може бути швидко змінена, і вона ж призводить до необхідності періодичного коригування цієї структури, породжує глибокі економічні кризи, що руйнівним чином діють на економіку і суспільство. Це особливо яскраво проявилось в кінці 20-х – на початку 30-х років XX ст. і викликало до життя протилежні підходи, найбільш яскраво представлені Дж.М. Кейнсом, який обґрунтував необхідність державного втручання в економіку і запропонував його механізм. З тих пір відбувається постійна боротьба прихильників неокласичного й кейнсіанського напрямів, з певною історичною

актуалізацією (залежно від стану і проблем економіки) то одного, то іншого підходів.

Іншою реакцією на недосконалості неокласики стало формування інституціоналізму, який розглядав розвиток економіки як еволюційний процес зміни господарських форм та інститутів. «Під інститутами розумілися спосіб мислення і дії, що закріпилися у звичках, звичаях, нормах поведінки соціальних груп і спільнот, а також у законодавчих установах. Це усталений порядок речей, закріплений у формі звичаю, закону або установи»¹⁰⁸. Економічні процеси відбуваються у певних інституційних умовах. Тому необхідно враховувати не тільки економічні, а й інші (соціальні, політичні, правові, психологічні та ін.) фактори. Звідси виникає необхідність міждисциплінарного підходу, який у наш час отримав особливо широкий розвиток.

Якщо проаналізувати співвідношення трьох основних течій з реальним предметом дослідження, то побачимо, що вони створюють необхідні передумови й моменти пізнання предмета в його цілісності та мінливості. Неокласичний напрям досягає внутрішні закономірності предмета самого по собі, коли дії суб'єктивних чинників нівельовано загальним результатом, кейнсіанство включає в аналіз суб'єктний вплив держави, що модифікує розвиток економічних процесів. При цьому мається на увазі, що вихідні умови дії суб'єктів господарювання (правила поведінки, норми, ціннісні орієнтири тощо) залишаються незмінними. Нарешті, інституціоналізм досліджує самі умови здійснення економічних процесів (існуюче середовище, правила, норми діяльності, установки, ціннісні орієнтири, законодавство, установи тощо).

Неокласичні положення істинні тільки в тому випадку, якщо економічні процеси продовжують розвиватися за тих інституційних умов, за яких вони сформувалися. Якщо ж умови змінилися, то необхідно вивчати, як це змінює зміст і форми економічних процесів. Зокрема, експерименти «переконливо показали, що ефект рівноваги, що реалізується ринковими механізмами,

¹⁰⁸ Лисовицкий В.Н. История экономических учений. Харьков, ООО «Р.И.Ф.», 2002. С. 222.

залежить від конкретних інститутів»¹⁰⁹. Проте неокласичний підхід є основоположним, бо він визначає зміст економічних процесів, які видозмінюються інституційними або кейнсіанськими умовами. У цьому сенсі можна погодитися з висновком І. Рудакової, зробленим на основі аналізу потенціалу і наукової критики основної течії економічної теорії: «Неокласична теорія не універсальна для всіх випадків економічного життя. Природно, вона не пояснює багатьох явищ, які раніше не існували, були приховані, які не здавалися значущими. Але базові принципи і методи дослідження теорій основної течії встановлюють відправні точки для руху теоретичної думки, залишаються джерелом появи нових і вдосконалення старих наукових версій у напрямі, підказаному не в останню чергу критикою. Все це свідчить про значний потенціал неокласичної економічної теорії»¹¹⁰.

Посилення на сьогодні динамізму суспільного розвитку веде до двоякого роду наслідків. З одного боку, зростання темпу зміни інститутів, які за своєю суттю не можуть змінюватися швидко (природною одиницею їхнього виміру є покоління в широкому сенсі: людей, техніки, технологій тощо), веде до інституційних розривів, втрати спадкоємності, збільшення девіацій у поведінці. З іншого – виникає ситуація, коли зміни змісту економічних процесів ще не пізнані, а застосування старих наукових установок нерідко призводить до негативних результатів. Це справляє враження, що економічна теорія перебуває у перманентній кризі й потребує іншої організації наукової діяльності, що забезпечує поєднання фундаментальних і прикладних розробок з прив'язкою до стану конкретного об'єкта і часу.

Із самого початку існування економічної теорії у теоретичному сенсі виникає подвійність до предмета вивчення. Одна лінія відштовхується від практичної спрямованості знання й акцентує увагу на функціональному аналізі. Друга лінія відштовхується від власне теоретичного початку й акцентує свою

¹⁰⁹ Белянин А. Даниел Канеман и Вернон Смит: экономический анализ человеческого поведения (Нобелевская премия за чувство реальности). *Вопросы экономики*, 2003, № 1. С. 21.

¹¹⁰ Рудакова И. Основное течение экономической теории: потенциал и научная критика. *Вопросы экономики*. 2005. № 9. С. 35.

увагу на розкритті сутності явищ як реального підґрунтя її різноманітних функціональних форм. Хоча у своєму початковому пункті ці дві лінії єдині і початкове знання має практичний характер такою ж мірою, як і теоретичний, проте в процесі історичного розвитку вони розходяться, постійно перебуваючи у взаємодії, суперечності й конфлікті один з одним. Така розбіжність і суперечлива взаємодія є цілком закономірним явищем, адже тільки таким шляхом можуть бути гранично використані потенційні можливості розвитку кожної з ліній пізнання та їхньої взаємодії. Функціональний підхід, наприклад, відкриває широкі можливості для використання математичних методів і моделювання, доводячи це до межі, за якою часто втрачається суть економічних явищ; сутнісний аналіз, навпаки, спирається на якісні, а не на кількісні характеристики.

У процесі розгортання дослідження відбувається взаємоперетворення теорії та методу. Нове теоретичне знання, яке використовується для подальшого дослідження, перетворюється в метод, а метод розширюється в більш розвинену теорію, яка поглинає узагальнені емпіричні дані. За сучасних умов у взаємозв'язку основних течій економічної думки особливої актуальності набуває інституціональний напрям. Це обумовлено динамізмом суспільно-економічного розвитку, який порушує стабільні зв'язки, засновані на сформованих інститутах, робить світ нестійким. Тому виникає проблема вдосконалення інституційного устрою всієї світової спільноти та існуючих економічних систем.

Інституційні підходи повинні стати визначальними й у вивченні форм взаємодії технологічного, економічного і соціального розвитку. Цифровізація економіки, що створює величезні можливості для підвищення ефективності економіки та процесів капіталізації її досягнень, одночасно зумовлює істотну зміну вимог до підготовки працівників і вивільнення їх значної частини із сфери зайнятості. Таким чином проблеми зайнятості, соціального забезпечення, дозвілля і багато інших соціальних проблем набувають нового звучання. Тому

забезпечення інституційної комплементарності процесів цифровізації, капіталізації та соціалізації є неодмінною умовою сталого розвитку економіки.

При цьому всі ці процеси розгортаються в контексті основного протиріччя сучасної епохи – між глобалізацією та локалізацією, що є вищою, доведеною до межі, історичною формою розвитку внутрішнього протиріччя сумісно-розділеної праці. Сумісність, що бере свій початок з родоплемінних відносин, на сьогодні долає кордони держав і досягає планетарних масштабів, перетворюючись на загальний процес глобалізації, який розвивається за допомогою з'єднання інформаційно-мережевих і фінансових технологій. А розділеність доходить до набуття відносно самостійного існування часткових економічних операцій та їх суб'єктів, що мають територіально-просторову локалізацію і не здатні переміщатися в просторі зі швидкістю інформаційних і фінансових потоків. У пошуку адекватних форм забезпечення єдності сумісності, що стала глобалізацією, і розділеності, що стала локалізацією, полягає найбільш загальна й основна проблема сучасного розвитку. Простіше кажучи, проблема полягає в тому, як забезпечити включеність окремого індивіда, фірми, регіону, держави у глобальний процес розвитку таким чином, щоб забезпечити реалізацію як приватних інтересів цих суб'єктів, так і загальний соціально-економічний прогрес. Де знайти роботу, кому і як продати вироблений товар, де взяти кредит, як збільшити експорт, у кого купити необхідні для виробництва ресурси – всі ці та безліч інших подібних завдань є так званою проблемою інклюзивності, включеності індивідуального і приватного в загальне і глобальне. Для окремої країни вирішення проблеми інклюзивності визначатиме її долю: увійде вона в головну історичну течію або залишиться на узбіччі світової історії.

Для України, яка має багатоукладну економіку, ця проблема стоїть дуже гостро. Існують техніко-технологічні та соціально-економічні уклади, які є сучасними й мають перспективи розвитку в країні і в глобальному економічному середовищі. Є такі, що відтворюються нині, але не мають перспектив для розвитку. Існують також уклади і соціальні верстви, які вже

зараз перебувають у стані стагнації і поступового відмирання (досить згадати населені пункти, де немає працюючих підприємств, робочих місць, планів і перспектив розвитку, економічним підґрунтям там слугують примітивні, натуральні форми господарювання, незначні бюджетні виплати, допомога на дітей тощо). Взаємодія різних за своєю суттю та перспективами укладів може стати фактором зростання суспільних суперечностей і конфліктів регіонального, міжрегіонального, національного та міжнародного значення, фактором дестабілізації функціонування суспільства.

Україна починала свої ринкові перетворення як розвинена індустріальна держава. Унаслідок трансформаційної кризи цей рівень втрачено. Розміри функціонуючого капіталу, банківської системи, фінансових ринків непорівнянні зі значенням України як однієї з великих європейських країн. На жаль, Україна ще довго не матиме такого ВВП на душу населення, як у розвинених країнах, а розрив між багатими і бідними країнами не зменшуватиметься. Але це не означає, що в Україні в недалекій перспективі не можна створити нормальні умови життєдіяльності (щодо житла, харчування, побутових умов, освіти, роботи, задоволення культурних потреб та ін.) для широких верств населення. Можна жити в готелях за декілька тисяч доларів США, а можна мати нормальні комфортні умови з оплатою на порядок нижче. Можна насолоджуватися делікатесами в дорогих ресторанах, а можна мати збалансоване і смачне харчування з істотно нижчими витратами. Потрібно розробити і реалізовувати національну програму створення нормальних життєвих умов для більшості населення. Необхідно створити образ життєдіяльності освіченої, духовно багатой людини, яка задовольняється раціональними матеріальними умовами, що є достатніми для всебічного розвитку особистості. Цей образ треба пропагувати й одночасно працювати над створенням умов для його реалізації. А починати потрібно з системного осмислення цих завдань.

Вирішення всіх цих завдань неможливе без кваліфікованих фахівців, які вміють самотійно мислити, осягати суть речей і знаходити способи вирішення

існуючих суперечностей. Для формування таких фахівців необхідна відповідна система економічної освіти. На жаль, в Україні освітні реформи значною мірою мають деструктивний характер. Наприклад, зміни, внесені до переліку галузей знань та спеціальностей, призвели до розриву між економічними і фінансовими спеціальностями, до підризу самих основ формування економічного способу мислення. У чинній класифікації економіка віднесена до галузі знань «Соціальні та поведінкові науки» разом із політологією, психологією, і соціологією. А фінанси потрапили до галузі знань «Управління та адміністрування», що навіть не є суміжною до соціальних та поведінкових наук (між ними перебуває журналістика). До цієї галузі віднесені спеціальності «облік та оподаткування», «фінанси, банківська справа і страхування», «менеджмент», «маркетинг», «підприємництво, торгівля і біржова діяльність».

Економіка виявилася без фінансів, що в умовах ринкової системи господарювання абсолютно безглуздо. А фінанси віднесені лише до сфери управління та адміністрування, що є не менш парадоксальним. Адже фінанси є підсистемою економічної системи як об'єктивної реальності, а не тільки сфери управління.

Тепер ректор фінансового закладу вищої освіти має підстави зауважити, що викладати студентам економічні курси, які відносять до іншої галузі знань і навіть не сусідять з економікою, нераціонально, потрібно зосередитися на їх підготовці як фінансистів. А те, що грамотного фінансиста без знання економіки не може підготувати в принципі, нинішня класифікація залишила без уваги. І так само ректор економічного закладу вищої освіти може висловитися про фінанси. Якщо цього ще не відбувається в масовому масштабі (хоча перші ознаки вже з'явилися), то це є наслідком безглуздості такого поділу спільнотою працівників ЗВО.

Тому необхідно невідкладно внести до переліку галузей знань та спеціальностей зміни, які б усунули такий розрив. Разом із тим слід привести внутрішню структуру галузі знань у відповідність з об'єктивною структурою об'єкта. Так, в економіці існують досить важливі відмінності у функціонуванні

реального й фінансового секторів, пов'язані з тим, що перший ґрунтується на русі товарів і послуг, а другий має справу з рухом грошових коштів. І хоча ці сектори нерозривно пов'язані, закономірності їх функціонування мають істотні відмінності. Специфічна також управлінська діяльність в економіці, що поєднує рух товарних мас і грошових потоків. З урахуванням цього доцільно виокремити економіку з галузі знань "Соціальні та поведінкові науки" в особливу галузь, поєднавши її з фінансами та управлінням, які в чинній класифікації належать до "Управління й адміністрування". Цю особливу галузь доцільно назвати "Економіка, фінанси й управління", виокремивши в ній ці три спеціальності. Усі інші специфікації можуть бути представлені спеціалізаціями, рішення про які приймають заклади вищої освіти.

Об'єктивною підставою для виділення економіки з галузі знань «Соціальні та поведінкові науки» в окрему галузь є те, що, на відміну від інших соціальних наук, які присутні в переліку (політології, психології, соціології) і вивчають форми буття безпосередніх відносин між людьми, економіка вивчає суспільні відносини між людьми, уречевлені та втілені в речах, предметному світі. Це наближає економіку до природничих наук. Але від цього вона не перестає бути соціальною наукою. Це особлива соціальна наука, що вивчає соціальність, яка перебуває в матеріальному світі. Це достатня підстава для виділення економіки як науки в самостійну галузь. Що ж стосується значення цієї галузі, то воно визначається тим, що людина перебуває в економіці усе своє життя: не тільки тоді, коли працює або відвідує банки, а й тоді, коли відпочиває, піклується про сім'ю і т.ін. І взагалі їй було б непогано мати щодо цієї важливої сфери більш раціональні знання, ніж ті, які вона черпає з повсякденного життя.

Усунення перекосів в переліку галузей знань та спеціальностей – важливий, але тільки перший крок в організації підготовки кваліфікованих економістів. Ще більш важливе значення має зміст процесу навчання. І головним завданням тут є формування економічного способу мислення. Без цього всі конкретні знання перетворюються на відмички, які підходять тільки

до певного типу замків. А оскільки замки постійно змінюються, то відмички швидко стають непотрібними. Або, інакше кажучи, функціональні знання швидко застарівають, і якщо економіст не володіє економічним способом мислення, то його знання стають або непотрібними, або навіть шкідливими (якщо вони застосовуються неадекватно предмету). На жаль, Україна демонструє «хороший» приклад такої поганої ситуації.

Виробити економічний спосіб мислення можна тільки за допомогою теоретичного відтворення в мисленні предмета вивчення: його буття, суті, що за ним ховається, зовнішніх форм її прояву, процесу руху і зміни форм існування. Інакше кажучи, виробити економічне мислення можливо тільки в процесі вивчення системи категорій і законів, які адекватно відображають економічну дійсність в її цілісності. Тільки в цьому випадку економіст може пізнати предмет вивчення науково й адекватно оцінювати різні функціональні зміни. Це означає, що виробити економічний спосіб мислення можна тільки за допомогою економічної теорії, що має своїм специфічним завданням створення системи категорій і законів, які адекватно відображають економічну дійсність.

Однак в Україні економічна теорія практично вигнана з неекономічних ЗВО й утискається в економічних. Кафедри економічної теорії скорочуються, об'єднуються з іншими, часто прикладними, кафедрами. Викладачі та студенти втрачають «смак» до економічної теорії. Гранти та фінансування видаються під прикладні дослідження, а їх учасники відмахуються від теоретичних питань як практично неважливих. Однак відомо, що немає нічого практичнішого за гарну теорію. Якщо існуюча тенденція триватиме, колапс економіки стане неминучим, що змусить знову звернутися до теорії. Але не хотілося б, щоб теорія розвивалась такими циклами.

Хорошим фахівцем є той, хто добре знає свій предмет, його структуру і закономірності функціонування. Тому важливо забезпечити науковий підхід до визначення змісту економічної освіти. З точки зору закономірностей пізнання необхідно мати дисципліни, які б забезпечили рух знань від безпосереднього сприйняття предмета (буття) до пізнання його сутності, форм прояву і

дійсності. За Гегелем цей шлях такий: якість – кількість – міра – сутність – явище – дійсність¹¹¹. Перші три моменти утворюють вчення про буття, три останні – вчення про сутність. Всі моменти перебувають в єдності, але на кожному етапі пізнання один із них виходить на перший план.

Пізнанням якісної визначеності (у філософському сенсі) економіки займається економічна теорія, яка відображає свій предмет вивчення в системі економічних категорій і законів. Кількісна визначеність забезпечується математичними методами в економіці. Міра як єдність якості й кількості представлена соціально-економічною статистикою, забезпечує кількісний вимір згрупованих за якісними характеристиками процесів (рис. 1).

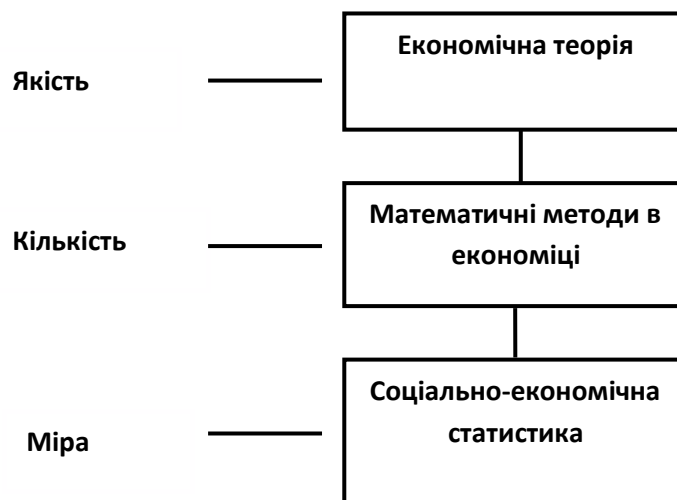

Рис. 1. Диференціація дисциплін за критеріями міри пізнання економічної реальності

Джерело: розроблено автором.

Пізнання сутності завжди базується на логіко-історичній методології, воно в логічній формі відображає історію виникнення і розвитку предмета. Це завдання вирішується політичною економією, економічною історією та історією економічної думки. Економічна історія відображає реальні історичні зміни економічних відносин, історія економічної думки – їх відображення в

¹¹¹ Гегель Г.В.Ф. Наука логики. Санкт-Петербург: Наука, 1997. 800 с.

теорії, а політична економія об'єднує це в узагальненій логічній формі. Саме ці дисципліни і ця методологія дають ключ до пізнання сутності (рис. 2)

Рис. 2. Логіко-історичне пізнання

Джерело: розроблено автором.

Економічна теорія як наука вивчає економічні відносини і являє собою розгалужену систему знань, що відображають певні аспекти, зрізи, форми, просторово-часові локалізації та інші специфікації економічних відносин. Для того щоб визначити місце кожної особливої економічної науки в загальній системі, необхідно з'ясувати специфіку її предмета і методу.

Існує єдність, що включає тотожність і відмінності предметів та методів кожної складової економічної теорії. При цьому необхідно мати на увазі діалектику самого визначення предмета. Визначення в буквальному сенсі є знаходження меж предмета (у російській мові: о-предел-ение). Але, щоб переконатися в тому, що це є межа, необхідно вийти за неї, здійснити її заперечення, перейти до не-предмета. І тільки подальше заперечення не-предмета і повернення до предмета дає можливість встановити точні межі предмета, тобто визначити його.

Дослідження є розгорнутим визначенням предмета, постійним виходом за його межі й таким само постійним поверненням до нього. У цьому діалектичному процесі не-предмет входить також до предмета розгляду в негативному визначенні (як не-предмет), надаючи тим самим певну форму предмету. Так, споживча вартість, як відомо, сама по собі не є предметом політекономії, але стає ним тоді, коли надає форму економічному відношенню. Наприклад, різниця між основним і оборотним, постійним та змінним капіталом виявляється внаслідок урахування предметно-функціональної специфіки засобів виробництва і робочої сили, тобто в результаті специфіки їхньої споживчої вартості. Те ж саме можна сказати про всі фактори техніко-технологічного, соціопсихологічного, цивілізаційного та іншого характеру. Вони можуть стати предметом економічної теорії в негативному статусі (як не її предмет), надаючи тієї чи іншої форми економічним відносинам.

Вихідним економічним відношенням, як було показано в наукових джерелах, є сумісно-розділена праця¹¹², яка є історично першою і основною формою сумісно-розділеної діяльності, що відіграє ключову роль у формуванні людини і суспільства, що теоретично й експериментально доведено психолого-педагогічною наукою¹¹³. Саме із сумісно-розділеної праці історично розвивається, з одного боку, поділ, відокремлення праці, приватна власність і ринкові інститути, з іншого боку – кооперація, усупільнення праці, загальна власність та інститути держави. В сучасних умовах інститути ринку і держави є комплементарними, які один одного припускають і доповнюють.

Політична економія як перша історична форма економічної теорії мала своїм історичним завданням виявлення за зовнішніми, видимими формами економічних явищ і процесів їхньої внутрішньої сутності та віднаходження таким чином адекватних способів впливу на них. Оскільки вихідним економічним відношенням, що історично розгортається на всю систему

¹¹² Гриценко А.А. Развитие форм обмена, стоимости и денег. Киев: Основа, 2005. 192 с.

¹¹³ Ильенков Э.В. Становление личности: к итогам научного эксперимента. *Коммунист*. 1977. № 2. С. 68–79.

економічних відносин, є сумісно-розділена праця, остільки предмет політекономії можна визначити як систему сумісно-розділених відносин щодо виробництва, розподілу, обміну та споживання благ. Ця система формується історично і в розвиненому вигляді є певною цілісністю. Методом пізнання таких цілісних систем є діалектичне сходження від абстрактного до конкретного. Цей метод і є власним методом політичної економії, що інтегрує інші загальнонаукові та специфічні методи. Він включає одночасний рух за трьома рівнями пізнання.

Перший рівень – оперування – це використання логічних операцій (аналізу і синтезу, порівняння, абстрагування й узагальнення, індукції та дедукції в їхній єдності) для проникнення в об'єкт і його теоретичного відображення. Другий рівень – відтворення – є теоретичним відображенням реального історичного руху і функціонування об'єкта, що включає переходи від загального через особливе до одиничного й одночасно зворотний рух, розгортання співвідношення тотожності та відмінності в протиріччя і досягнення на цій основі єдності логічного та історичного, що і є головною метою теоретичного відтворення об'єкта. Третій рівень – сходження – інтегрує два попередні і забезпечує рух від абстрактного до конкретного через практично істинні абстракції, досягнення єдності теоретичного й практичного і реалізацію таким чином всезагальності методу¹¹⁴. Всезагальність методу сходження означає те, що він одночасно є і аналітичним, і синтетичним, й індуктивним, і дедуктивним, й історичним, і логічним, і теоретичним, і практичним і т.ін. Він поєднує в собі всі ці рухи таким чином, що «на кожному ступені подальшого визначення всезагальне піднімає вище всю масу його попереднього змісту і не тільки не втрачає внаслідок діалектичного поступального руху і не залишає нічого позаду себе, а і несе з собою все набуте, і збагачується, і згущується всередині себе»¹¹⁵. Цей метод утворює

¹¹⁴ Гриценко А.А. Развитие форм обмена, стоимости и денег. Киев: Основа, 2005. 192 с.

¹¹⁵ Гегель Г.В.Ф. Наука логики. Т. 3. Москва, 1972. 371 с.

логіко-історичну основу для застосування всіх інших, більш конкретних методів.

У процесі розвитку сумісно-розділеної праці розвиваються і відособлюються і моменти розділеності, і моменти сумісності, зберігаючи при цьому свою внутрішню єдність. Якщо конкретні форми втілення сумісно-розділеної економічної діяльності розглядаються з боку розділеності, то утворюються мікроекономічна проблематика і мікроекономіка як частина економічної теорії, що вивчає окремі (відособлені від цілого) явища і процеси (фірми, домогосподарства, ціни на окремі товари і т.ін.). Таким чином, політекономія за однією своєю лінією розвивається в мікроекономіку. І, як у всякому розвитку, мікроекономіка, з одного боку, заперечує політекономію, оскільки зосереджується виключно на стороні розділеності, на окремих суб'єктах і процесах і не включає у свій предмет сторону сумісності, а з іншого – доповнює політекономію вивченням функціонування розділених і відособлених форм економічних явищ і процесів. Але разом з виключенням зі свого предмета співвідношення розділеності та сумісності мікроекономіка виключає зі свого методу діалектику, що первісно притаманна сумісно-розділеним відносинам.

Тим самим мікроекономіка перетворюється на формальну, функціональну науку. Вона допускає граничний ступінь формалізації та застосування математичних методів, досягаючи у такий спосіб нових наукових результатів. Але якщо раптом економічна система зазнає сутнісних (неформальних) змін, то виявляється нездатність мікроекономіки у рамках власного предмета і власної методології розв'язувати нові завдання. Неминучим стає вихід (повернення) мікроекономіки до політекономії як до своєї історичної та логічної основи, для того щоб через пізнання сутності явищ і процесів, які змінилися, повернутися до свого власного (функціонального) предмета і внести в нього необхідні корективи. Саме така ситуація й нині.

Якщо конкретні форми втілення сумісно-розділеної економічної діяльності розглядаються з боку сумісності, то утворюються макроекономічна

проблематика і макроекономіка як частина економічної теорії, що вивчає функціонування економіки як цілого. Макроекономіка вивчає не сутність цілого, а його функціонування як особливу проблему. Як і мікроекономіка, макроекономіка є функціональною наукою. Тому при істотних змінах в економічній дійсності вона також змушена звертатися до політекономії.

Безпосереднім стиком, з'єднанням, тотожністю сумісного і розділеного, індивідуального і суспільного у сумісно-розділеній економічній діяльності є інститути, що втілюють загальне в індивідуальній поведінці людей (формування правил і норм – перехід від індивідуального до загального) і втілюються в цій поведінці (підпорядкування правилам і нормам – перехід від загального до індивідуального). Сам перехід індивідуального у загальне і навпаки є їх ототожненням, тотожністю. Інститут виступає як суспільно тотожне в індивідуальній діяльності, як щось дискретне, стале, постійно існуюче в діяльності, а сама діяльність – як щось безперервне, поточне і мінливе. Тому інституціональна теорія має дискретний і описовий характер і завжди пов'язана з якоюсь конкретною наукою (соціологією, економікою, психологією тощо). Вона за своєю природою є міждисциплінарною наукою.

Вихід за межі макроекономіки однієї країни, перетворення її на окремий суб'єкт, який має свої інституціональні та інші відмінності від інших країн і взаємодіє з ними, формують предмет міжнародної економіки. Тут відносини розділеності та сумісності виходять на міжнародний рівень, де, у свою чергу, поєднуються функціональні підходи мікро-, макро- та інституціональної економіки. Усе це можна подати у вигляді рис. 3.

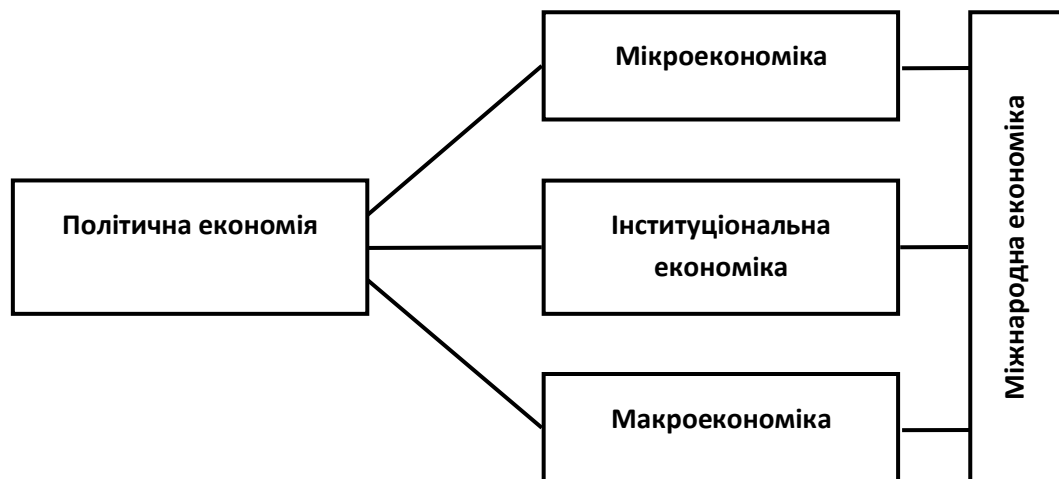

Рис. 3. Функціонально-рівневе пізнання

Джерело: розроблено автором.

Таким чином, мікроекономіка, макроекономіка, інституціональна економіка і міжнародна економіка спираються на політичну економію як на свою основу і разом з нею утворюють базові структурні складові економічної теорії. Політекономія вивчає сумісно-розділені економічні відносини в їх суперечливості, взаємопередбачуваності та взаємовиключеності, розкриває суперечності сумісності та розділеності, суспільного і приватного в усіх формах прояву, а отже, виявляє їхню сутність, яка не вкладається у формальну логіку, не формалізується у своїй глибинній основі, тобто погано піддається математизації. Мікроекономіка вивчає буття розділеного, приватного, окремого у відносній відособленості від загального. Макроекономіка, навпаки, вивчає сумісне, загальне, агреговане, абстрагуючись від відносної незалежності його складових. Це вивчення здійснюється у несуперечливих функціональних формах, які допускають граничну формалізацію, а отже, математизацію, що й спостерігається в реальності. Інституціональна економіка вивчає буття тотожності відносин сумісності та розділеності у відносній відособленості. Нарешті, міжнародна економіка розглядає розгорнуту взаємодію окремих країн і регіонів (відносини роздільності) з іншими країнами і частинами світової економіки (відносини сумісності).

Відокремлення відносин розділеності, спільності, тотожності спільності та розділеності й їх розгорнутої єдності у процесі історичного розвитку спільно-розділеної праці (що відбивається у відокремленні предметів, відповідно, мікроекономіки, макроекономіки, інституційної економіки та міжнародної економіки) неминує передбачає і відносно відокремлення їх методів. Діалектичне сходження від абстрактного до конкретного як базовий метод політекономії формалізується, локалізується в окремих складових і перетворюється в часткові методи.

У мікроекономіці таким методом є метод локалізації, тобто виділення певних явищ і процесів та їх розгляд у відносній відокремленості від інших процесів і явищ. Це зовсім не означає, що в мікроекономіці використовується лише локалізація. Це положення необхідно розуміти таким чином, що всі інші методи використовуються тут на основі методу локалізації.

У макроекономіці таким методом є агрегування, тобто з'єднання однорідних частин в якусь сукупність, що становить стосовно інших частин ціле (валовий внутрішній продукт, сукупний попит, сукупна пропозиція тощо). Агрегування також слід розуміти не як єдиний, а як базовий метод макроекономіки, на основі якого використовуються всі інші методи.

Відокремлення моментів тотожності спільності та розділеності як правил і норм людської діяльності являє собою процес фракталізації, тобто віднаходження такої структури, частини якої подібні цілому. Поняття фрактала було введено в 1975 р. Б. Мандельбротом, французьким математиком, який створив фрактальну геометрію¹¹⁶. Хоча досі загальновизнаного визначення фрактала не існує, визначення, що дав сам автор терміна, виглядає так: «Фракталом називається структура, яку становлять частини, що в якомусь сенсі подібні до цілого». Головною властивістю фракталів є, таким чином, самоподібність: «невелика частина фрактала містить інформацію про весь

¹¹⁶ Mandelbrot B.B. Fractals: Form, Chance, and Dimension. San Francisco CA and Reading UK: W. H. Freeman & Co, 1977. 352 с.; Mandelbrot B.B. The Fractal Geometry of Nature. New York US and Oxford UK: W.H. Freeman and Company, 1982. 460 с

фрактал»¹¹⁷. Це явище обумовлює так звану масштабну інваріантність фрактала. В якому б наближенні ми фрактал не розглядали, завжди бачимо одне і те ж або, у всякому разі, щось подібне¹¹⁸. Прикладом фрактала може служити дерево, кожна гілочка якого за своєю будовою схожа на все дерево.

Теорія фракталів знайшла застосування у фізиці та інших природничих науках. Вона почала застосовуватися і в суспільних науках. Метод, який дає можливість виділити структуру (правило, норму), подібну собі в усіх складових та загалом і є методом фракталізації. Наприклад, раціональність як правило економічної поведінки характерна як для окремого індивіда, так і для соціальних груп, фірми, держави і суспільства загалом. Це типовий інституційний фрактал.

Для інституціоналізму в літературі не було визначено якогось специфічного – що виражає його власну особливість – методу. Зазвичай зазначається, що він застосовує широкий спектр методів. Однак така особливість об'єктивно існує, і вона повинна бути відображена теоретично. Адекватним вираженням суті процесу виділення правил і норм діяльності людини як предмета інституціоналізму є категорія фракталізації. Тому фракталізація є базовим методом інституціональної економіки, на основі якого використовуються всі інші методи.

Тут, як і в інших випадках, досягається єдність предмета і методу. Правило як базовий інститут є елементом цілого, який за визначенням повторюється як у кожній окремій людській дії, так і в дії всіх частин (соціальних груп, економічних суб'єктів) і суспільства загалом. Це означає, що інститут за визначенням є фракталом, і його адекватне вивчення передбачає використання методу фракталізації.

Разом із тим це слугує додатковим аргументом для більш широкого використання теорії фракталів у суспільствознавстві.

¹¹⁷ Жуков Д.С., Лямин С.К. Фрактальное моделирование социально-политических феноменов и процессов. URL: http://www.ineternum.ru/ineternum/aaa_fractal_centre/pdf/statii/pro_nunc.pdf

¹¹⁸ Жиков В.В. Фракталы. *Соросовский образовательный журнал. Математика*. 1996. № 12. С. 109–117.

Міжнародна економіка, висновки якої базуються на основі порівняння економік різних країн, користується широким спектром методів, але основним з них є порівняльний метод – метод економічної компаративістики. Порівняльні переваги, товарні та грошові потоки, перетікання капіталу, обмінний курс тощо визначаються економічними відмінностями країн, що виявляються в процесі їх практичного порівнювання за допомогою міжнародних економічних відносин.

Різні методи, природно, взаємодіють, поєднуються у процесі вирішення пізнавальних завдань. Поєднання методології локалізації та фракталізації в рамках самої політекономії, або, що те саме, використання мікроекономічних та інституціональних підходів до пізнання сутності окремих явищ і процесів набуває форми локальної політекономії (політекономії праці, багатства, влади, знаку, розвитку, щастя тощо). А поєднання методів агрегування та інституційних підходів у рамках самої політекономії, що дозволяє змогу відтворити весь процес історичного розвитку економічних систем у цілісності, набуває форми глобальної політекономії.

Оскільки основою мікро-, макроінституціональної і міжнародної економіки (а значить, і всієї системи конкретно-економічних наук як відокремлених функціональних, структурних, кількісних та інших складових) є політична економія, а її власним методом є метод діалектичного сходження від абстрактного до конкретного, остільки цей метод стає основою всієї системи економічного знання. Але в цій своїй якості всезагального методу він неминуче повинен спиратися на свою власну протилежність – окремі методи, еклектичний підхід, який не ґрунтується на логіці та закономірностях, а відображає реальність в емпіричній і довільній формі, що з'єднує різні частини зовнішнім чином і дає вихід за межі логіки до врахування всього багатства господарського життя, включаючи елементи його нелогічності, ірраціональності, непізнаваності, метафізичності та т.ін.

Глибинна сутність проявляється на поверхні через ряд рівнів і різних форм. Тому вивчення предмета має бути конкретизоване за рахунок функціонально-рівневих підходів. З такої точки зору економіка

диференціюється, як уже показано, на мікро-, макро- і міжнародний рівні. Перетин трьох специфікацій предмета (економіки, фінансів і управління) і трьох рівнів (мікро-, макро- і міжнародного) визначає основний зміст реалізації функціонально-рівневого пізнання економіки як предмета вивчення (табл. 1).

Таблиця 1

Диференціація об'єкта вивчення за предметною специфікою і рівнями

Предметна специфіка	Рівні		
	мікро-	макро-	міжнародний
Економіка	Мікроекономіка	Макроекономіка	Міжнародна економіка
Фінанси	Мікрофінанси	Макрофінанси	Міжнародні фінанси
Управління	Управління мікроекономікою мікрофінансами	Макроекономічне і макрофінансове регулювання	Управління в міжнародній економіці та міжнародних фінансах

Джерело: розроблено автором.

У наведеній таблиці зазначено не дисципліни, а загальний зміст функціонально-рівневих знань з економіки. Кожний елемент може бути поданий рядом дисциплін з більш традиційними назвами. Засвоєння змісту базових елементів функціонально-рівневих знань є необхідною умовою формування економічного мислення.

Пізнання кількісної визначеності економічних процесів досягається за рахунок використання математичних методів в економіці. На базовому рівні необхідна математична підготовка за тими розділами, що використовуються в економічній науці. Така підготовка може бути визначена як математика для економістів і повинна, в першу чергу, включати вищу математику, теорію ймовірностей і математичну статистику. Другим важливим елементом підготовки економістів, який об'єднує математику з об'єктом дослідження, виступає економіко-математичне моделювання. Нарешті, третім таким елементом є економетрика, де поєднуються економіко-теоретичні знання, математичні методи і соціально-економічна статистика (рис. 4).

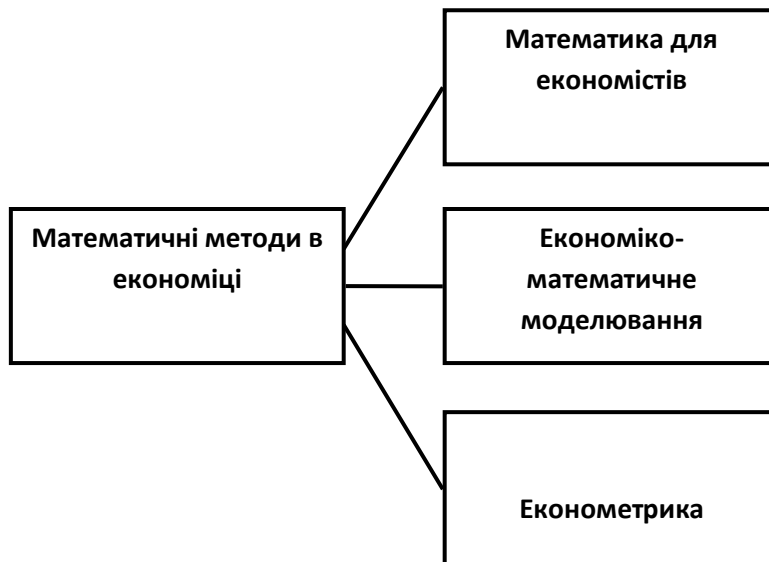

Рис. 4. Кількісне пізнання економічної реальності

Джерело: розроблено автором.

Визначений у такий спосіб зміст освіти повинен становити фундаментальну професійну підготовку рівня бакалавра. Вона має бути доповнена дисциплінами загального, фінансового або управлінського профілів, конкретно-економічними і суміжними дисциплінами, які студент може обрати для побудови подальшої індивідуальної траєкторії освіти з урахуванням потреб роботодавців.

Загальна логічна схема побудови освітніх програм з економіки може бути представлена на рис. 5.

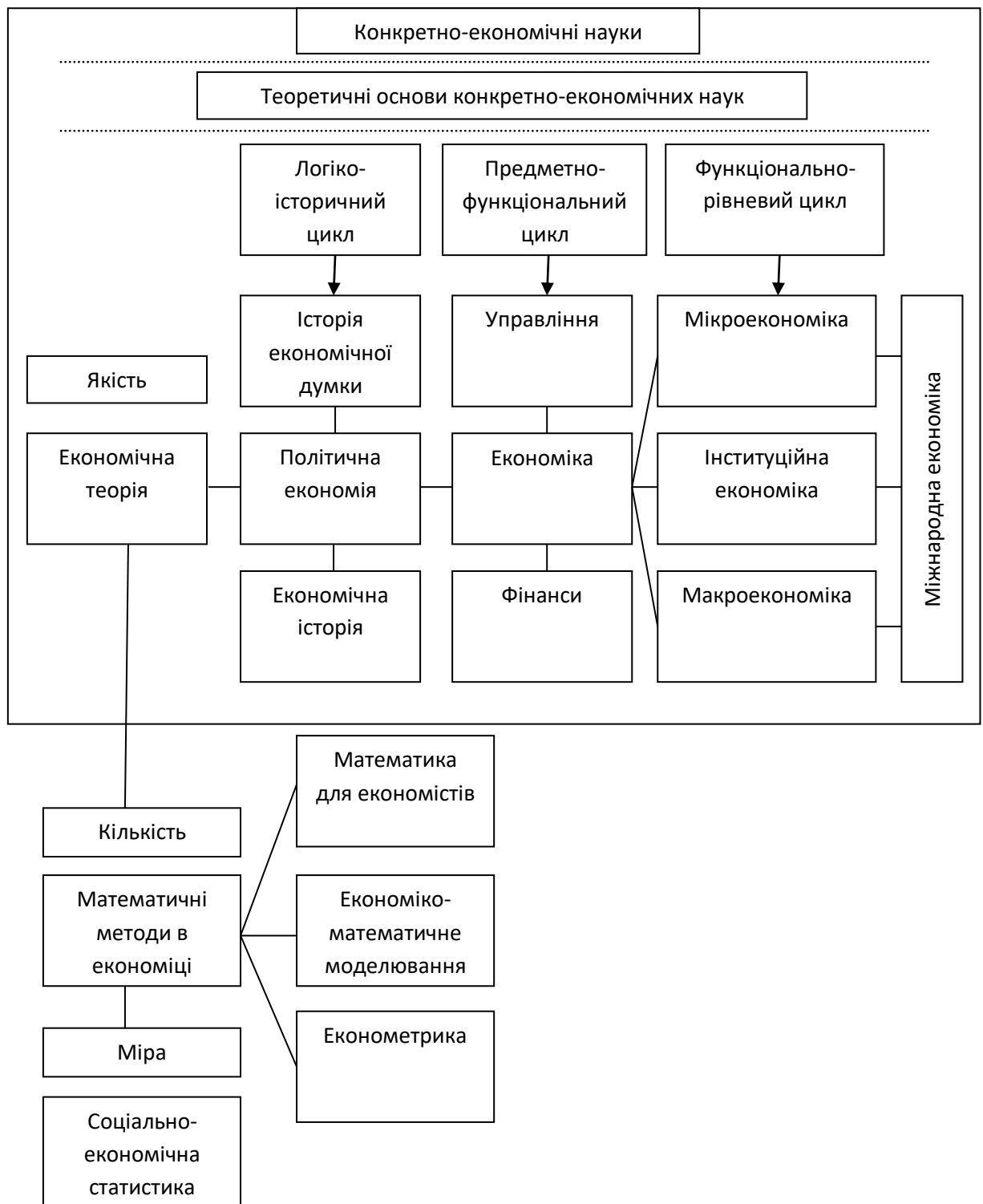

Рис. 5. Логіко-структурна схема побудови освітніх програм з економіки

Джерело: розроблено автором.

Як правило, у розвинених країнах магістерські програми включають поглиблені курси мікро- і макроекономіки, економетрики і дисципліни магістерської спеціалізації. Це прийнятно, але в умовах сучасного динамізму

соціально-економічного розвитку необхідним є поглиблений курс, побудований не на функціональній, а на логіко-історичній методології, що дає ключ до розуміння не тільки процесів функціонування, а й сутнісних змін в економічних явищах і процесах. Це може бути або поглиблений курс «Економічна методологія», або курс «Логіка історичного розвитку економічних систем», або курс з іншою назвою, але в ньому повинні розкриватися методи пізнання сутності економічних явищ і процесів – на відміну від механізмів функціонування та у єдності з ними.

Відповідно до Закону України «Про вищу освіту»¹¹⁹, освітньо-науковий рівень вищої освіти передбачає захист дисертації та присудження вченого ступеня доктора філософії, яке здійснюється спеціалізованою вченою радою. В Україні існує достатньо широкий перелік вузьких наукових спеціальностей. В економічних науках їх одинадцять (табл. 2).

Ті зміни, які передбачалося внести в перелік наукових спеціальностей, але які, на щастя, ще не запроваджено, є ще гіршими від наявного. Малося на увазі, що наукові та навчальні спеціальності будуть однаковими. До аспірантури і докторантури навіть розпочався набір за новим переліком спеціальностей. Виникла колізія, коли випускники аспірантури або докторантури не можуть захищатися за тими спеціальностями, за якими вони вступали, оскільки вчені ради функціонують за старим переліком спеціальностей. Якби передбачувані зміни були запроваджені, то перелік наукових спеціальностей був би таким: «економіка»; «облік і оподаткування»; «фінанси, банківська справа і страхування»; «менеджмент»; «маркетинг»; «підприємництво, торгівля і біржова діяльність». Не треба бути спеціалістом, щоб побачити повну неспроможність такого підходу. Економіка – найбільш розгалужена галузь – представлена однією спеціальністю. Оподаткування і фінанси перебувають у різних спеціальностях. Менеджмент, маркетинг, підприємництво, торгівля і біржова діяльність представлені як окремі наукові спеціальності. Цілком

¹¹⁹ Закон України «Про вищу освіту» від 01.07.2014 р. № 1556-VII. URL: <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/en/1556-18>

зрозуміло, що така класифікація, запозичена з Міжнародної стандартної класифікації освіти (МСКО), що «є концептуальним документом для збирання, компіляції та аналізу порівняльних на міжнародному рівні статистичних даних з освіти»¹²⁰, призначена для інших цілей і не може слугувати орієнтиром для підготовки вчених. Оскільки здобувачі вчених ступенів орієнтуються на існуючі вчені ради та наукові спеціальності, то внаслідок такого переліку економічна наука піддається деструкції.

Таблиця 2

Перелік наукових спеціальностей

Шифри	Галузі науки, групи спеціальностей, спеціальності	Галузі науки, за якими присуджується вчена ступінь
08	ЕКОНОМІЧНІ НАУКИ	
08.00.01	Економічна теорія та історія економічної думки	економічні
08.00.02	Світове господарство і міжнародні економічні відносини	економічні
08.00.03	Економіка та управління національним господарством	економічні
08.00.04	Економіка та управління підприємствами (за видами економічної діяльності)	економічні
08.00.05	Розвиток продуктивних сил і регіональна економіка	економічні
08.00.06	Економіка природокористування та охорони навколишнього середовища	економічні
08.00.07	Демографія, економіка праці, соціальна економіка і політика	економічні
08.00.08	Гроші, фінанси і кредит	економічні
08.00.09	Бухгалтерський облік, аналіз та аудит (за видами економічної діяльності)	Економічні
08.00.10	Статистика	Економічні
08.00.11	Математичні методи, моделі та інформаційні технології в економіці	Економічні

Джерело: складено за даними: Перелік наукових спеціальностей, паспорти спеціальностей. URL: <http://asp.univ.kiev.ua/index.php/72-perelik-naukovykh-spetsialnostei-rasporty-specialnostey>

У принципі існування вузьких наукових спеціальностей має як позитивні риси, так і негативні. З одного боку, це дає змогу професійно підходити до оцінки дисертацій, оскільки вона здійснюється спеціалістами конкретної

¹²⁰ Международная стандартная классификация образования (МСКО). URL: МСКО-13-isc-ed-fields-of-education-training-2013

наукової спеціальності. З іншого боку, це звужує можливості адекватно реагувати на потреби економіки і суспільства. В основному реальні економічні проблеми мають комплексний характер і виходять за рамки однієї спеціальності. Крім того, вчені, відповідаючи на запити практики, виходять у своїх дослідженнях далеко за межі спеціальності, за якою захищали дисертацію, і стають спеціалістами в іншому напрямі, але формально вони такими не вважаються.

Сучасна наукова спеціалізація має досить глибокий характер. І природно, що далеко не всі члени спеціалізованої ради, навіть якщо вони захищали дисертації за цією спеціальністю, є спеціалістами за темою дисертаційного дослідження. Тим часом спеціалізовані ради можуть відмовляти у прийнятті дисертації до захисту, якщо вона не відповідає вузькій економічній спеціальності повною мірою. Можлива також відмова у присудженні вченого ступеня на підставі невідповідності дисертації спеціальності, навіть якщо її захист уже проведено.

У подібній ситуації теми дисертацій обираються так, щоб вони відповідали спеціальності та могли бути захищені в наявних спеціалізованих радах. Це тільки частково збігається з реальними потребами економіки й розвитку науки. Щодо підготовки дисертацій на стиках наук, де у світі отримують найважливіші результати, то в Україні захист таких дисертацій взагалі неможливий. Тому в нашій країні не захищають дисертацій, наприклад, з економічної соціології, економічної психології тощо.

Зовсім інша ситуація спостерігається у розвинених країнах. Вчений ступінь Phd (доктор філософії) специфікується тільки за науками (економікою, фізикою, математикою тощо). Жодних інших спеціальностей для захисту дисертацій немає. За цих умов вибір теми дисертаційного дослідження базується виключно на врахуванні потреб економіки і власної логіки розвитку науки. У нас же такі цілі можуть бути враховані лише частково у рамках суто формальних обмежень. Це означає, що існування в Україні переліку наукових спеціальностей і формування рад з таких спеціальностей стримують розвиток

науки і націлюють наукові дослідження в напрямках, які лише частково відповідають реальним потребам економіки.

Зараз (в умовах динамічного розвитку науки, наукової проблематики, міждисциплінарних зв'язків і проблем) рівень наукової кваліфікації визначається не формальною приналежністю до тієї чи іншої спеціальності (яких у розвинених країнах в нашому розумінні взагалі не існує), а науковими роботами з певної проблематики. Захист дисертацій у західних закладах вищої освіти відбувається не в постійно діючих спеціалізованих радах, а шляхом запрошення для атестації групи фахівців з проблеми дисертації з інших навчальних чи наукових установ як своєї, так і зарубіжних країн. Це дає можливість забезпечити професійний підхід до розгляду будь-якої проблеми.

Чинні в Україні вимоги при формуванні спеціалізованих рад дотримуватися певних пропорцій між спеціалістами за спеціальністю і спеціалістами, які мають наукові роботи з певної проблеми, є застарілими, консервативними і не враховують характер сучасного наукового знання.

Разом і тим у новій редакції Закону України «Про вищу освіту»¹²¹ передбачено, що «атестація осіб, які здобувають ступінь доктора наук, здійснюється постійно діючою спеціалізованою вченою радою вищого навчального закладу або наукової установи, акредитованою Національним агентством із забезпечення якості вищої освіти» (п. 4 ст. 6). Якщо вчену раду буде сформовано тільки з постійних членів, це не дасть можливості розглянути дисертацію достатньо кваліфіковано, оскільки спеціалістів за темою дисертації серед них може і не виявитися.

З огляду на викладене доцільно:

– скасувати перелік спеціальностей, за якими присуджується вчений ступінь доктора філософії та доктора наук, а в документах визначати тільки галузі науки (наприклад, доктор філософії з економіки, доктор економічних наук);

121 Закон України «Про вищу освіту» від 01.07.2014 р. №1556-VII. URL: <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/en/1556-18/page2>

– перейти від формування спеціалізованих вчених рад за науковими спеціальностями до їх формування за галузями науки (у нашому випадку це економічні науки), передбачивши порядок, згідно з яким експертиза дисертацій повинна проводитися спеціалістами, які мають власні роботи з проблематики дисертації, що виноситься на захист;

– здійснювати акредитацію Національним агентством із забезпечення якості вищої освіти разових спеціалізованих рад (п. 2 ст. 6 Закону України «Про вищу освіту»¹²²) за умови їх відповідності вимогам відносно присутності в їхньому складі спеціалістів з проблематики дисертації;

– передбачити такий порядок формування постійно діючих спеціалізованих вчених рад із захисту дисертацій на здобуття вченого ступеня доктора наук:

Національне агентство із забезпечення якості вищої освіти за пропозицією ЗВО або науково-дослідних установ затверджує голову і секретаря ради із захисту дисертацій (варіант: ще двох або чотирьох членів ради). Голова відповідає за якість організації експертизи дисертації та процедуру її захисту, а вчений секретар – за якість підготовки необхідних документів. При надходженні дисертації до ради голова і секретар (варіант: ще два або чотири члени ради) добирають чотирьох спеціалістів за темою дисертації для проведення її експертизи (двоє з них мають бути обов’язково з інших навчальних закладів і, бажано, з інших міст і країн) і звертаються до них з проханням взяти участь у процедурі захисту як уведених до складу ради членів і офіційних опонентів. У разі згоди запрошених (повинні існувати стимули для їхньої згоди: крім оплати праці, врахування участі в атестації при оцінці роботи і т.ін.) призначається публічний захист, де рада у складі шести (варіанти: восьми або десяти) членів шляхом заслуховування доповіді, відповідей на запитання, дискусії, в якій кожний член ради зобов’язаний висловити свою

¹²² Закон України «Про вищу освіту» від 01.07.2014 р. №1556-VII. URL: <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/en/1556-18/page3>

позицію, визначає відповідність (невідповідність) дисертації встановлення вимогам і присуджує (не присуджує) вчений ступінь.

Можливий варіант, коли склад ради із захисту дисертації за досліджуваною темою направляється до Національного агентства із забезпечення якості вищої освіти для затвердження. Національне агентство може не погодитись зі складом ради і запропонувати двох інших членів, з чим ЗВО, де формується ця рада, зобов'язаний погодитися.

Доцільно мати в Національному агентстві із забезпечення якості вищої освіти базу даних про спеціалістів з різних галузей науки з переліком їх робіт за останні п'ять років. Така база повинна формуватися за пропозиціями ЗВО і науково-дослідних установ і постійно оновлюватися. Можливий також варіант автоматизованого електронного пошуку спеціалістів з цієї тематики.

Узагальнюючи сказане, можна зробити висновок, що економічна освіта являє собою необхідну опосередковуючу ланку руху від побутових уявлень про економічну дійсність до віддзеркалення останньої в системі економічних категорій і законів, яка далі використовується як засіб визначення інструментів та механізмів впливу на реальні економічні явища і процеси. Тому практична функція економічної теорії полягає насамперед в її здатності віднаходити способи перетворення дійсності, адекватні економічній системі. І тільки на цій основі можуть бути сформульовані дійові та ефективні практичні рекомендації. Таким чином, головним змістом підготовки спеціалістів з економіки має стати формування економічного способу мислення, а не просто засвоєння певної сукупності економічних знань і вмінь. Багато знання, як відомо, розуму не вчить. Розв'язання цього завдання передбачає істотні зміни у змісті та організації навчально-пізнавального процесу і в підготовці наукових працівників, основні підходи до яких викладено вище.

Небрат В.В.,

доктор економічних наук

завідувач відділу економічної історії

ДУ «Інститут економіки та прогнозування НАН України»

ІСТОРИКО-ЕКОНОМІЧНА СКЛАДОВА ФАХОВОЇ ПІДГОТОВКИ ЕКОНОМІСТІВ ЯК ЧИННИК ПЕРЕХОДУ ДО РЕКОНСТРУКТИВНОГО ЕКОНОМІЧНОГО РОЗВИТКУ¹²³

Розкрито взаємозв'язок інституційних трансформацій та необхідності якісних змін у системі вищої економічної освіти. Визначено актуальні завдання та нову роль дисциплін історико-економічного циклу для забезпечення реконструктивного економічного розвитку.

Ключові слова: фахові компетенції економіста, історико-економічна освіта, ціннісні орієнтири економічної діяльності, системність історико-логічного економічного мислення.

Історико-економічна освіта має важливе значення у формуванні фахових компетентностей економіста. Проте сучасні тенденції, а саме: скорочення годин, об'єднання навчальних курсів історії економічних вчень та економічної історії, переведення цих дисциплін у статус вибіркових, прямо свідчать про відсутність усвідомлення значення та місця історико-економічного блоку в забезпеченні якості вищої освіти, зокрема у фаховій підготовці економістів. Загальні проблеми викладання історико-економічних дисциплін обумовлені, з одного боку, їх хибним позиціонуванням як другорядних, допоміжних, а з іншого – недолугими спробами «осучаснення» економічної освіти через відмову від радянських стандартів і змістове наповнення курсів. Варто при

¹²³ Стаття представляє результати дослідження, виконаного в рамках наукового проекту «Формування нової якості економічної освіти як складової реконструктивного розвитку» програми НАН України «Реконструкція економіки України: історичні виклики та модерні проекти».

цьому зазначити, що традиція дослідження та викладання історії господарського побуту та економічних систем сягає XVIII ст., коли зароджувалася економічна наука та освіта. На нашу думку, недооцінка ролі історико-економічного блоку в системі фахової підготовки економістів призводить до втрати професіоналізму, невідповідності характеру та якості сформованих навичок та вмінь реаліям і вимогам сучасного економічного середовища. Відсутність системного логіко-історичного мислення, невміння аналізувати поточні економічні явища та загальносуспільні події з позицій єдності минулого, теперішнього та майбутнього, фрагментарність економічних знань і розрив між позитивною та нормативною економічною наукою, неспроможність діяти ефективно в мінливих умовах глобалізованого інформаційного суспільства й інноваційної економіки – це наслідки «згортання» історико-економічної освіти.

Актуальні завдання історико-економічної складової вищої освіти

Важливою передумовою утвердження цивілізаційної суб'єктності нашої держави є консолідація українського суспільства на основі інтегрально-світоглядних підходів до осмислення власної історії в контексті внутрішніх та зовнішніх детермінант, усього комплексу економічних, політичних і духовно-культурних процесів¹²⁴. Позиціонування країни у світі значної мірою залежить від самооцінки та самореалізації її мешканців. Важливу роль у цьому відіграють історико-економічні знання, зокрема, вивчення історії української економічної думки (як окремого навчального курсу чи хоча б як складової курсу історії економічних вчень). Національна інтелектуальна спадщина в галузі економічних наук нерозривно пов'язана з усією духовною культурою нашого народу, відтак є невід'ємною складовою українознавства. Цей аспект її вивчення не можна трактувати винятково з прагматичних позицій, оскільки він містить світоглядну й ціннісну складову. Насамперед йдеться про формування наукової та громадянської позиції на основі вивчення національних джерел

¹²⁴ Пирожков С.І., Хамітов Н.В. Ноосферна цивілізація: від потенцій до нової реальності. *Вісник НАН України*. 2018. №2. С. 71–72.

економічної та суспільно-політичної думки, засвоєння соціогуманістичних пріоритетів та набуття вольового імперативу до активної творчої дії. Дії, спрямованої не лише на подолання постколоніального та посттоталітарного синдрому, радянської ідеологічної спадщини, декомунізацію, але на соціальне конструювання, будівництво національної держави й ефективної економіки, консолідованого суспільства.

Розмірковуючи над суспільною місією Академії наук в історії української державності, В. Смолій зауважив, що національний культурний простір, демократичне суспільство, конкурентоспроможна економіка не формуються завдяки лише вольовим зусиллям окремих осіб або спорадичним заходам держави. Це потребує тривалої розбудови відповідної інституційної мережі, плекання щонайменше кількох поколінь інтелектуалів, насамперед їхнього фахового рівня, професійної організації, прищеплення базових підвалин і ціннісних шарів свідомості, оперування актуальними дослідницькими стратегіями й дієвими концептуальними пропозиціями тощо¹²⁵. Ось чому вивчення доробку вчених-економістів та економічних поглядів і програм мислителів, громадських і політичних діячів минулого з урахуванням впливу власного етнокультурного середовища, політичних та економічних передумов, наукових традицій, взаємодії конкуруючих генерацій інтелектуалів актуалізується в умовах зовнішніх загроз та внутрішніх викликів, що постають перед сучасним українським суспільством і державою.

Як показує практика, ціннісні та мотиваційні бар'єри соціально-економічної модернізації, що драматично оприявнюються за сучасних умов, здебільшого ґрунтуються на неповних або хибних знаннях вітчизняної історії, усталених міфах і стереотипах суспільної свідомості. У цьому контексті зростає значення історико-економічного блоку в структурі навчальних планів і зазнають істотної трансформації вимоги до змістового наповнення відповідних курсів. Поряд із традиційними завданнями, як-от: поглиблення знань

¹²⁵ Смолій В.А. Історія й Академія. *Вісник НАН України*. 2018. № 4. С. 3–12.

економічної теорії, оволодіння культурою економічного мислення, формування навичок наукового аналізу, відносної та абсолютної оцінки економічних ідей, концепцій, теорій тощо, пріоритетними цілями стають такі:

вивчення історичного досвіду практичного застосування економічних доктрин і програм, дослідження взаємозв'язку економічної теорії та політики, практики економічних реформ;

встановлення закономірних тенденцій та головних чинників формування, а також деформацій економічних інститутів в Україні;

подолання формаційно-класового схематизму, методологічного монізму та матеріалістичного детермінізму як рудиментів марксистського суспільствознавства;

оцінка можливостей екстраполяції науково перспективних ідей та економічних заходів для підвищення ефективності сучасних інституційних перетворень;

подолання комплексу національної меншовартості та посттоталітарного синдрому у суспільній свідомості, ідеологічної упередженості щодо оцінки здобутків української інтелектуально-духовної спадщини;

утвердження цивілізаційних пріоритетів економічної освіти на основі деміфологізації історії та повернення з небуття видатних постатей та ідей, що репрезентують унікальність, значущість та актуальність української економічної думки¹²⁶.

Така постановка актуальних завдань вивчення економічної історії відповідає принципам забезпечення нової якості економічної освіти як складової реконструктивного розвитку. По-перше, це – принцип інтравертності, тобто актуалізації пізнання власної ідентичності, питомих рис і ментальних ознак, які визначають пріоритети, напрям і механізми соціальних змін та економічного розвитку. Цей принцип має глибоке підґрунтя в національній

¹²⁶ Небрат В. Утвердження цивілізаційних пріоритетів національної інтелектуальної спадщини. *«Історико-економічна освіта у формуванні компетентностей фахового економіста»*: збірка тез / наук. ред. проф. Радіонової І.Ф. Київ: ВНЗ Університет «КРОК», 2018. С. 59–60.

духовно-інтелектуальній традиції, що засвідчує відомий вислів-напучування Г. Сковороди – «Пізнай самого себе». По-друге, принцип інклюзивності, що передбачає перебудову (реконструкцію) інституційної структури суспільства, і зокрема економічної системи, на засадах заміщення екстрактивних інститутів механізмами включення ресурсів та залучення всіх суб'єктів у процес будівництва громадянського суспільства та національної економіки. По-третє, принцип інноваційності, реалізація якого стає можливою лише за умов пізнання (принцип інтравертності) та реалізації (принцип інклюзивності) внутрішніх джерел економічного розвитку.

Серед важливих функцій освіти загалом і підготовки фахівців-економістів зокрема – формування системи цінностей як основи соціальної консолідації, індивідуальної мотивації та суспільної координації. Саме цінності визначають господарський менталітет, пріоритети, спрямованість і ступінь активності економічних суб'єктів. Про це свого часу писав ще М. Вебер, досліджуючи співвідношення між цілераціональним і ціннісно-раціональним способами детермінації соціальної дії¹²⁷. Характер цінностей опосередковано зумовлює успішність чи неуспішність національної моделі економічного розвитку в світогосподарському суперництві, рівень добробуту та якість життя мешканців країни.

Щоб здійснити ефективні суспільні перетворення, спрямовані на зміну моделі економічного розвитку, формування тих чи інших інститутів (інституційну реконструкцію), необхідно досягнути єдності ціннісних орієнтирів економічних суб'єктів. Ключову роль у цьому має відігравати система освіти, зокрема, вивчення історії. Для майбутніх економістів, фінансистів, фахівців у галузі публічного управління важливо також розуміти, наскільки наші господарські цінності відмінні від західноєвропейських і який

¹²⁷ Вебер М. Избранные произведения. Москва: Прогресс, 1990. С. 628–629.

ступінь «залежності від попереднього розвитку»¹²⁸, тобто необхідно вивчити історичні умови формування господарського менталітету.

Історичний досвід реформ освіти у контексті реконструктивного розвитку економіки

Соціальні трансформації та зміна економічної моделі завжди супроводжувалися реформами освіти. Зокрема, ринкові перетворення господарського середовища другої половини ХІХ ст. включали кардинальну і системну перебудову початкової освіти (т.зв. «шкільна реформа» 1864 р. у Російській імперії – відокремлення початкової освіти від Церкви, створення мережі світських навчальних закладів для всіх станів суспільства з винятково російською мовою навчання), створення системи загальнодоступної середньої освіти, започаткування фахової економічної освіти (створення комерційних шкіл, училищ, а згодом – інститутів). Індустріальний характер виробництва ставив нові вимоги до рівня освітньої підготовки та технічних навичок робітників. Загалом реформа освіти була складовою єдиного процесу ринкових перетворень і модернізації суспільства у господарській і соціальній сфері. Вона забезпечувала можливості для подальшого розвитку фахової економічної та технічної освіти, зростання загальної грамотності працюючого населення, що, своєю чергою, сприяло підвищенню якісних характеристик людського потенціалу економіки, формуванню модерних рис робочої сили, становленню ринку праці, адекватного викликам прогресивного промислового виробництва.

Важливою складовою і водночас чинником розвитку ринкових відносин було формування системи підготовки спеціалістів у галузі комерції, банківської справи, економічної організації промислового виробництва. У 1894 р. було ухвалено закон про підпорядкування новостворюваних комерційних училищ Міністерству фінансів. Згідно з цим законом міністерству було підпорядковано цілу галузь фахової освіти, що мала забезпечити високопрофесійними кадрами успішність ринкових перетворень в економіці. У квітні 1896 р. було ухвалено

¹²⁸ Социокультурные факторы экономического развития: монография / Пилипенко А.Н. (ред.); М-во образования и науки Украины, Нац. горн. ун-т. Днепр: НГУ, 2017. С. 56.

положення «Про комерційні навчальні заклади», згідно з яким вибудовувалася доволі чітка структура комерційної освіти, що включала чотири основні типи навчальних закладів: комерційні курси, торгові школи та класи, середні комерційні училища і вищі приватні навчальні заклади. Для порівняння – у Західній Європі вищі комерційні навчальні заклади теж з'явилися наприкінці XIX ст., зокрема у Лейпцигу, Берліні, Франкфурті. На початку XX ст. на українських теренах була сформована система вищої комерційної освіти, що слугувала цілям забезпечення фахівцями-економістами потреб ринкової економіки та підготовки кваліфікованих економістів-практиків для державного управління¹²⁹.

1917–1920 рр. позначені докорінним зломом старої системи народної освіти, пошуком нових форм організації навчально-виховної роботи, які б відповідали характеру і завданням політичної влади, що утверджувалася в Україні. Так, зусиллями Центральної Ради протягом короткого проміжку часу було засновано 53 українські гімназії та складено навчальні програми для шкіл. У період Гетьманату розгорнулися процеси українізації школи, тривала реорганізація системи освіти, функціонувало 150 українських гімназій, два університети (у Києві і Кам'янець-Подільському). Було засновано Українську академію наук, розроблено її структуру та програму діяльності. У 1919 р. українізацію народної освіти було перервано, натомість після встановлення радянської влади почалося соціальне реформування школи.

Коли розгорнулося т.зв. «радянське будівництво», спочатку були ліквідовані університети (як осередки буржуазної науки) та комерційні інститути (як непотрібні в умовах згортання ринку і формування системи державного монополізму). Разом з тим потреба в економістах-фахівцях, яку не могли задовольнити наявні заклади освіти, змусила радянську владу піти на відкриття інститутів народного господарства – Київського, Харківського та

¹²⁹ Докл. див.: Небрат В.В. Соціальні інститути ринку в системі суспільних трансформацій господарства України другої половини XIX – початку XX ст. *Український соціум*. Київ, 2017. № 2. С. 84–98.

Одеського. Зважаючи на перехід від політики воєнного комунізму до непу, вивчення організації торговельної, фінансової, банківської та кооперативної діяльності, планового господарства, державного страхування становили головний зміст навчальних курсів. Спеціалізація в галузі внутрішньої торгівлі здійснювалася в усіх трьох інститутах, а зовнішньої – у Харківському та Одеському. Спеціалізація у фінансовій сфері (ОІНГ та ХІНГ) базувалася на вивченні фінансових аспектів взаємодії комерційних і банківських установ, оподаткування торгівлі. Київський інститут народного господарства спеціалізувався в галузі місцевого господарства та соціалістичного планування. Підготовка висококваліфікованих фахівців для роботи у планових органах у 1920-х роках мала у своїй основі вивчення принципів та організації планування, що спиралися на дослідження економічної кон'юнктури та ринкових закономірностей¹³⁰. Відтак, окрім базових теоретичних економічних наук, стрижневими дисциплінами секції планового господарства економічного факультету КІНГу були такі: кон'юнктура народного господарства, державні фінанси і державний бюджет, методи економічної статистики тощо. Таким чином, відродження економічної освіти в Україні відбулося вже на початку 1920-х років у зв'язку з нагальною потребою народного господарства в економістах-фахівцях, які володіють знаннями у галузі комерційної діяльності, банківської справи, страхування, статистики, а також державних фінансів та оподаткування, тобто мають достатню кваліфікацію і здатні до фахової діяльності в умовах планового централізованого господарства з елементами ринкових відносин¹³¹. Для того щоб привести систему народної освіти у відповідність із вимогами реконструкції народного господарства, прискорити ліквідацію культурно-технічної відсталості, в республіці, як і в країні загалом, розпочався всенародний похід за «всеобуч».

¹³⁰ Лортикян Э.Л. История экономики и экономической мысли Украины. Эволюция рыночной экономики. Харьков: Консум, 2004. С. 273–274.

¹³¹ Еволюція ринкових інститутів в Україні: монографія / Небрат В.В. (ред.), Супрун Н.А. та ін.; НАН України; Ін-т екон. та прогноз. Київ, 2012. Ч. 2. С. 560–564.

Проголошення у грудні 1925 р. на XIV з'їзді Комуністичної партії курсу на індустріалізацію означало нові вимоги до системи вищої та професійної освіти. Вона мала забезпечити технічно грамотних фахівців, які були б спроможні виконувати завдання створення матеріально-технічної бази виробництва на індустріальній основі. З огляду на це, пріоритет отримала підготовка грамотних інженерів. Завдання підготовки фахівців для всіх галузей народного господарства мала виконувати вища школа, відтак у 1933 р. відновилися діяльність університетів у Києві, Дніпропетровську, Одесі й Харкові. З метою підвищення рівня фахової підготовки випускників університетів наприкінці 1935 р. були скасовані офіційні обмеження, пов'язані з соціальним походженням абітурієнтів. Разом з тим система освіти, зокрема економічної, дедалі більше переорієнтовувалася на підготовку кадрів для адміністративно-планового управління народним господарством.

Упродовж 1950–1960-х років політика партійно-державного керівництва у сфері освіти була спрямована на посилення ідеологічного контролю над навчальними закладами. Згідно із Законом «Про зміцнення зв'язку школи з життям і про дальший розвиток системи народної освіти в СРСР» (1958) передбачалася структурна перебудова загальноосвітньої школи, введення восьмирічного загального навчання, перетворення 10-річних шкіл у 11-річні, створення матеріальної бази для оволодіння учнями шкіл однією з масових професій, зміна мовного режиму загальноосвітніх закладів. Стратегічним напрямом роботи закон визначав політехнізацію, зміцнення зв'язку школи з виробництвом. З цією метою було запроваджено виробниче навчання, частина занять проводилася на підприємствах, у колгоспах і радгоспах; при школах створювалися виробничі майстерні, навчальні городницькі ділянки тощо. Згодом, внаслідок нестачі коштів, матеріально-технічних засобів, системності у проведенні заходів на місцях положеннями закону почали нехтувати, виробниче навчання було поступово згорнуте. Можна вважати здійснені спроби реформування системи освіти своєрідною реакцією на виклики науково-

технічного прогресу та необхідність забезпечення відповідного рівня трудових ресурсів.

Загалом практика проведення освітніх реформ і, зокрема, трансформація системи економічної освіти засвідчує, що зміна пріоритетів і механізмів економічного розвитку можлива лише за умови перебудови структури і змісту освіти.

Роль історико-економічного блоку у формуванні професійних компетенцій економістів і напрями забезпечення нової якості сучасної економічної освіти

Сучасні виклики, що стоять перед українським суспільством, своєю зворотною стороною мають і нові можливості, пов'язані з державною незалежністю України, розвитком політичної демократії та ринкових відносин, глобалізацією та інформатизацією. Інституційна модернізація має стати не ідеологічним орієнтиром, а соціальною практикою. Відтак зростає суспільний запит на історію і теорію суспільних трансформацій як основу нового мислення та підґрунтя прийняття ефективних рішень у галузі публічного управління, фінансового, виробничого та HR-менеджменту, міжнародних відносин тощо. Вивчення економічної історії набуває нової актуальності в умовах динамізму та непередбачуваності соціальних змін, адже знань формальної економіки, яку Г. Коуз назвав «економікою класної дошки», недостатньо. У цьому сенсі історико-економічний блок фахової підготовки має особливу світоглядну місію – освіта має не посилювати парадоксальність нормативних знань, дисонанс між реаліями і теорією, а розкрити їхній взаємозв'язок у вимірах історичного просторово-часового континууму.

Серед загрозливих тенденцій сучасності фахівці відзначають дефіцит суб'єктності та депрофесіоналізацію в усіх сферах суспільного життя, а також фрагментацію мислення як їхнє гносеологічно-світоглядне підґрунтя¹³². Подолання цих негативних процесів вимагає насамперед змін в освіті, зокрема системне і цілеспрямоване формування таких рис і компетенцій:

¹³² Гриценко А.А. Немає нічого більш практичного за хорошу теорію. *Дзеркало тижня*. 23 серпня – 31 серпня. № 31.

відповідальності;

самостійності;

креативності;

вміння знаходити й ефективно використовувати потрібну інформацію;

навичок вирішення виробничих завдань в умовах невизначеності, нестабільності, динамізму економічної системи загалом і підприємницького середовища, зокрема; доводити дослідницькі розробки до практичного рівня, безпосереднього застосування.

Цілі забезпечення нової якості освіти включають формування інтегральної компетентності у процесі фахової підготовки економістів. Це означає здатність розв'язувати складні спеціалізовані завдання та практичні проблеми у певній галузі професійної діяльності або у процесі навчання, що передбачає застосування певних теорій та методів відповідної науки і характеризується комплексністю та невизначеністю умов. Тому важливими складовими освіти поряд із вивченням теорії, концепцій, економічних законів, закономірностей, принципів, етапів та детермінант історичного розвитку економічної та соціальної діяльності, стає вміння застосовувати нові знання на практиці, здатність критично оцінювати й переосмислювати попередній досвід. Вивчення економічної історії та історії економічної думки покликане забезпечити означені вимоги, оскільки розкриває взаємозв'язок економічної теорії, політики та практики. До того ж цей взаємозв'язок і взаємообумовленість розкриваються не в ідеально-нормативному, а в реально-позитивному ключі. Тобто при вивченні процесів еволюції господарського середовища, трансформації економічних відносин, становлення та розвитку суспільних інститутів, що регулюють і координують економічну взаємодію, студенти отримують знання про реальні, багатоманітні і суперечливі явища господарського життя, набувають навичок позитивного аналізу та узагальнення фактів.

Українська історико-економічна спадщина містить багатий арсенал ідей та положень, які утверджують соціогуманітарні пріоритети суспільного розвитку, формують цілісну інституційно-економічну парадигму модернізації

національної господарської традиції, визначають вольовий імператив активних дій як єдино можливий шлях будівництва ефективної економіки та успішної країни¹³³. Вивчення інтелектуально-духовних джерел минулого спрямоване на творення щасливого майбутнього, адже відродження й осягнення духовних витоків є життєдайними для кожної нації. Фахова підготовка економістів має включати не лише набір навичок і професійних вмінь, а й формування ціннісних орієнтирів, мотивації до творчої та відповідальної активної діяльності задля стратегічного самоствердження свого народу й розвитку національної економіки.

Історико-економічна освіта є чинником формування інтелектуального капіталу українського суспільства, бо вона забезпечує фундаментальність і цілісність знань про соціальну динаміку, підвищує теоретичний рівень і збагачує розуміння діалектичного характеру суспільної еволюції та взаємозалежності соціально-економічних трансформацій, сприяючи науковому осмисленню глобальних викликів ХХІ ст. Вивчення цього блоку надає можливості отримання первинної історико-економічної інформації (фактів, подій, ідей, які пройшли перевірку часом), від якості і повноти якої залежить сприйняття студентами категоріального апарату економічної науки, розуміння загальних законів суспільно-економічного розвитку.

Такий підхід суголосний положенням проекту «Tuning Educational Structures in Europe»¹³⁴ («Розбудова освітніх структур у Європі»), яким на основі головних цілей загальної освіти, соціального досвіду та досвіду особистості, а також основних видів діяльності учнів (студентів) визначено перелік ключових освітніх компетенцій, що дозволять опанувати соціальний досвід, здобути навички життя і практичної діяльності в сучасному суспільстві. Зміст реформування української вищої школи, і, зокрема, економічної освіти, має полягати не в скороченні історико-економічних дисциплін, а в наповненні навчальних програм підготовки новим змістом. Такого нового змісту надає

¹³³ Небрат В.В. Інтегрально-світоглядні підходи у вивченні історії української економічної думки (рецензія). *Економіка України*. 2018. №7 (680). С. 88.

¹³⁴ Tuning Educational Structures in Europe. URL: europa.eu.int/comm/education/policies/educ/tuning/tuning_en.html

акцент на інструментальних та аналітичних компетентностях випускників українських університетів за напрямом «Економіка». Інструментальні – включають когнітивні здатності, спроможність розуміти й використовувати ідеї; теоретико-методологічні здібності, знання та навички, здатність розумно управляти навколишнім середовищем, організовувати час, розробляти стратегії діяльності, приймати рішення і вирішувати проблеми; вміння використовувати техніку, володіння комп'ютерними навичкам, лінгвістичні вміння та комунікативні компетенції. Економіко-аналітичні компетентності – це специфічні навички використання аналітичного інструментарію економічної науки для опису, оцінювання та інтерпретації найбільш значущих економічних даних, виявлення фундаментальних закономірностей та тенденцій для інформаційного забезпечення прийняття ефективних управлінських рішень. Зв'язок між історико-економічними дисциплінами та формуванням аналітичних навичок полягає в акцентованому науково-критичному аналізі економічних явищ і процесів, які відбувалися в минулому, в їхньому зв'язку з розвитком економічних поглядів, доктрин, економіко-політичними та правовими заходами держави як відображенням економічних інтересів і суспільних запитів. Ретроспективна економічна аналітика має слугувати базисом для обґрунтування та прийняття рішень у царині економічних реформ та регуляторних заходів уряду.

Висновок. Професіоналізм економіста являє собою інтегровану особистісну характеристику і є складним багатокомпонентним поняттям, яке включає в себе мотиваційно-ціннісні, інформаційно-аналітичні, управлінські, комунікативні та інші компетенції у сфері економічної діяльності. Забезпечити їх формування та реалізацію покликана реконструкція економічної освіти в напрямі посилення фаховості, відповідальності та володіння системним історико-логічним мисленням. З цією метою необхідно повернути до переліку обов'язкових дисциплін базової підготовки економістів окремі курси економічної історії та історії економічних вчень; передбачити вивчення історії економічної думки України та економічної історії України; залежно від

спеціальності включити до навчальних планів курси історії фінансів та фінансової думки, економічних реформ, управлінської думки, міжнародних економічних відносин, інституційний аналіз історії господарства та підприємництва в Україні тощо.

Яременко О.Л.,

доктор економічних наук,

завідувач сектора інституціональної економіки

відділу економічної теорії ДУ «Інститут економіки

та прогнозування НАН України»

ОСНОВНІ НАПРЯМИ ФОРМУВАННЯ НОВОЇ ЯКОСТІ ЕКОНОМІЧНОЇ ОСВІТИ¹³⁵

На засадах трактування економічної освіти як форми практичної рефлексії господарської діяльності суспільства розкрито основні напрями формування нової якості економічної освіти: розвиток змісту економічної освіти як елемента нового бачення світу та людини; відтворення та розвиток людського капіталу економічної освіти з урахуванням вимог інформаційно-мережевої економіки; ціннісно-інституційні зміни в системі економічної освіти; подальший розвиток технологій економічної освіти, включаючи використання інструментів та моделей онлайн-освіти, цифрових технологій навчання, формування смарт-факультетів та смарт-університетів, розширення технологічних можливостей самоосвіти.

Ключові слова: *економічна освіта, критерії якості, місія, невизначеність, економічна свобода, технологічні зсуви, інститути.*

Логіко-історичний зв'язок між змістом економічної освіти, критеріями її якості та напрямками її забезпечення завжди був відносно простим і зрозумілим: спочатку формується нова якість економічної діяльності внаслідок суттєвих технологічних та інституційних зрушень; ця нова якість економічної діяльності через практичну рефлексію трансформується у новий зміст економічної освіти через імплементацію нових потреб та нових знань про нову економіку; новий

¹³⁵ Стаття представляє результати дослідження, виконаного в рамках наукового проекту «Формування нової якості економічної освіти як складової реконструктивного розвитку» програми НАН України «Реконструкція економіки України: історичні виклики та модерні проекти».

зміст економічної освіти втілюється в нових критеріях її якості; нові критерії якості економічної освіти диктують шляхи та напрями її забезпечення. Приблизно таким чином змінювалася економічна освіта в Україні в умовах трансформаційного зсуву у 90-ті роки XX століття.

Сьогоднішня ситуація у сфері економічної освіти є іншою: всі чотири процеси відбуваються одночасно та глобально, що породжує сильну невизначеність щодо напрямів формування нової якості освіти. Зв'язок між новим змістом економічної діяльності та шляхами її професійного забезпечення втрачає цілу низку соціальних опосередкувань, стає прямим та коротким. Це суперечить змісту економічної освіти як цілісного інституційно-технологічного комплексу, що має власні технологічні та організаційні обмеження та критерії. Пошук напрямів забезпечення нової якості економічної освіти вимушено матиме більш емпіричний, ніж теоретико-методологічний, характер, але це не означатиме буквального слідування за кон'юнктурою та її коливаннями. Необхідно концептуально обмежити емпіричний пошук напрямів формування нової якості освіти через встановлення загальних тенденцій її руху у потоці соціально-інституційних та технологічних змін.

Проблеми якості освіти взагалі та економічної освіти зокрема стали предметом особливої уваги науковців та педагогів на початку XXI століття. По-перше, це стало відповіддю на пошук шляхів забезпечення соціально-економічного розвитку країн з ринками, що розвиваються. У дослідженнях міжнародних фінансових інститутів було показано наявність сильного позитивного зв'язку між рівнем розвитку освіти та економічним зростанням в багатьох країнах Азії, Африки та Латинської Америки¹³⁶. Водночас і у розвинених країнах проблема якості освіти не може вважатися вирішеною, як з точки зору соціальної нерівності, так і з точки зору національної конкурентоспроможності¹³⁷. Інтернаціоналізація ризиків та ресурсів освітньої

¹³⁶ Див.: Hanushek E. A., Wößmann L. Education Quality and Economic Growth. The International Bank for Reconstruction and Development; The World Bank. Washington, 2007; Temple, J. Growth Effects of Education and Social Capital in the OECD Countries. *OECD Economic Studies*, 2001, 33, 57–101.

¹³⁷ Tavernise S. Education Gap Grows Between Rich and Poor, Studies Say. *The New York Times*. 2012. 12 Feb.

системи вимушує її учасників рухатися далі шляхом взаємодії та співпраці¹³⁸. Така траєкторія досліджень загалом витримується і сьогодні. Водночас останніми роками почали відбуватися серйозні зміни у структурі та масштабах соціального запиту на якість економічної освіти, на які освітня система не встигає своєчасно реагувати.

По-друге, важливим стимулом теоретичного опрацювання проблематики якості освіти стала концепція професійних компетенцій, яка поступово призвела до змін у підходах до інструментів та механізмів формування критеріїв та шляхів досягнення нової якості економічної освіти¹³⁹. Швидкі зміни професійного середовища вимагають розуміння ризиків реалізації компетентнісного підходу в умовах інформаційно-мережевої економіки.

Метою цієї статті є виявлення тенденцій та суперечностей у практичній єдності між економікою та економічною освітою з метою виділення перспективних напрямів підвищення якості економічної освіти.

Економічна освіта – це один із способів подолання відчуження людини від економічної дійсності, яку сама людина і породжує; форма практичної рефлексії господарської діяльності суспільства у ході його соціально-економічного розвитку. Якість економічної освіти – це її здатність до подолання актуального відчуження суспільства і людини від економіки та економічного розвитку, яке проявляється сьогодні у нерівності, безробітті, реанімації економічних ідеологій, політик та практик минулих століть на тлі створення безпрецедентних технологічних можливостей задоволення потреб людини. Так званий «новий протекціонізм» – це ще і відображення вад сучасної економічної освіти, дефіциту історичного погляду на сьогодення, на його складні економічні реалії.

¹³⁸ У 2006 р. європейський парламент прийняв Рекомендацію щодо подальшої європейської співпраці у забезпеченні якості у сфері вищої освіти. Quality and relevance in higher education / European Commission, Education and Training. 2006. URL: https://ec.europa.eu/education/policy/higher-education/quality-relevance_en

¹³⁹ Див.: Бермус А.Г. Проблемы и перспективы реализации компетентностного подхода в образовании. *Эйдос: интернет-журнал*. 2005; Компетентнісний підхід у вищій освіті: світовий досвід / укладачі: Антонюк Л.Л., Василькова Н.В. Київ: КНЕУ, 2016 та ін.

Основні напрями формування нової якості економічної освіти залежать від змісту фундаментальних змін у господарській системі суспільства, як технологічної, так і соціально-інституційної спрямованості. Сьогодні формується нове суспільне бачення світу та людини у цьому світі. Не завжди таке нове бачення сприяє розвитку суспільної сутності людини, гуманістичних принципів інституційного устрою суспільства. Іноді суспільство не встигає захистити свої споконвічні цінності від руйнівної хвилі технологічних змін, які байдужі до соціальних критеріїв та заборон. Не можна забувати, що штучний інтелект – це не людський інтелект. Економічна освіта може стати одним із реальних бар'єрів на шляху дегуманізації суспільства під впливом безмежного розвитку інформаційно-мережевих технологій. Нові вимоги до якості економічної освіти не можуть бути чітко усвідомлені без адекватного відтворення та розвитку людського капіталу освітньої системи з урахуванням вимог інформаційно-мережевої економіки.

Економічна освіта – це історичне явище, яке переживає сьогодні інтенсивні зміни, що торкаються його суспільної місії, інституційного устрою, технологій функціонування та ринкових позицій. Відтворення економічної освіти як елемента освітньої системи суспільства відчуває сильні впливи, що призводять до часткової втрати стратегічних позицій. Індустріальні підстави сучасної системи економічної освіти розмиваються в умовах глобалізації та формування інформаційно-мережевої економіки. Адекватні напрями підвищення якості економічної освіти неможливо сформувати без урахування цього суперечливого історичного контексту глобального технологічного та ціннісно-інституційного зсуву.

Підвищення якості економічної освіти необхідно досліджувати як складову загальних зрушень у технологіях й інституційних формах функціонування та розвитку сучасних соціально-економічних систем. Напрями формування сучасної якості економічної освіти обумовлені основними аспектами відтворення та еволюції цього явища у системі суспільних відношень. Для вирішення завдань теоретичного аналізу економічну освіту

зазвичай розглядають як: суспільне благо; послугу; інституційний комплекс; економічний ресурс¹⁴⁰.

Підхід до економічної освіти як суспільного блага дає можливість вийти за межі ринково-кон'юнктурного підходу виключно з позицій сьогоденного стану ринку праці та поточного запиту бізнесу на економістів-професіоналів. Економічна освіта як суспільне благо породжує багато позитивних зовнішніх ефектів, і тому є обов'язковим компонентом соціально-економічного середовища, який має власні межі та специфічні функції. Напрями формування нової якості економічної освіти повинні обиратися не лише на основі вимог поточної ефективності, а ще й з урахуванням внеску в сукупну довгострокову стабільність соціуму, який відтворює себе в умовах несприятливого зовнішнього та внутрішнього середовища.

Економічна освіта бере участь у відтворенні професійної складової сучасного суспільства, що само по собі є важливим вбудованим стабілізатором соціально-економічної системи, тобто обмежує розкид траєкторій руху суспільства загалом, його економіки та суб'єктів господарювання. Професіоналізація суспільства та його господарської системи на належному рівні не є автоматичним результатом суспільного відтворення, а вимагає певної економізації професійного мислення та діяльності професіоналів в усіх галузях сучасного виробництва та функціонування держави та громадянського суспільства. Економічна освіта відповідає за певну частину процесів оптимізації інформаційної асиметрії у суспільстві та економіці. Фахівці з вищою освітою різних галузей економіки та науки повинні розуміти універсальний сенс принципу жорстких бюджетних обмежень; уявляти причини відсутності у природі і суспільстві безризикових високодохідних інвестицій; розуміти економічну свободу як свідоме прийняття ризиків та відповідальності за їх наслідки. Тому курс «Основи економіки» має стати обов'язковою складовою для всіх неекономічних спеціальностей.

¹⁴⁰ Див.: Defining Quality in Education. A paper presented by UNICEF at the meeting of The International Working Group on Education Florence, Italy June 2000. *Working Paper Series Education Section Programme Division United Nations Children's Fund*. New York, NY, USA.

Професійна діяльність економіста як універсальна система функцій та структур є однією зі складових інтегруючих механізмів соціуму на всіх рівнях, включаючи і глобальний. Мова економіки є універсальною, тому вона сприяє формуванню прихованих основ соціальної солідарності навіть в умовах глибоких ринкових, політичних та ідеологічних конфліктів.

Економічна освіта є складовою сучасної культури як її особливий момент, бере участь у збереженні та передачі соціальної спадщини, сприяє соціалізації молоді через оволодіння економічним мисленням та забезпечує певний рівень довіри у суспільстві та економіці через розуміння механізмів співпраці та конкуренції, адаптивність до змін та інновацій.

Таким чином, основу критеріїв якості економічної освіти становить її відповідність суспільній потребі у стабільному розвитку соціально-економічної системи через ефективне та професійно організоване використання обмежених ресурсів суспільства. Сферою використання таких критеріїв якості економічної освіти повинні бути, перш за все, стратегічні рішення національного масштабу, суспільна здатність їх розуміти та обґрунтовувати. Це вимагає обов'язкової наявності у структурі економічної освіти фундаментальної та історичної складових.

Оскільки споживання послуги як безпосередній прояв якості триває довгий період, то кінцева оцінка якості у прямому вигляді або неможлива, або не має практичного значення для прийняття рішень споживачем освітньої послуги. Тому важливу роль у прийнятті рішень щодо якості відіграють очікування та прогнози. Це означає, що більшість критеріїв оцінки якості економічної освіти включає ймовірнісну складову, що припускає значну роль випадкових процесів та невизначеності.

Економічна освіта як конкурентна ринкова послуга характеризується попитом, пропозицією, граничною корисністю, витратами пропозиції, граничним доходом, ціною попиту, ціною пропозиції, рівноважною ціною, наявністю послуг-комплементів та послуг-субститутів. Як конкурентна ринкова послуга економічна освіта підпорядковується більшості закономірностей ринку послуг як такого. Відповідно до цього економічна освіта як ринкова послуга

повинна мати середню ринкову якість, пропонуватися споживачеві за доступною ціною та реагувати на нецінові чинники попиту та пропозиції. Ускладнюючими моментами ринкової пропозиції послуги «економічна освіта» є довгий (до 5 років та більше) період «виробництва», а також наявність монополій та олігополій в особі елітних університетів.

Суб'єктами пропозиції на національному ринку послуг з економічної освіти є економічні та неекономічні заклади вищої освіти; середні навчальні заклади; іноземні університети; онлайн-структури – як під егідою діючих університетів, так і самостійні. Для сучасної динаміки притаманні дві протилежні тенденції: з одного боку, тенденція до монополізації пропозиції за рахунок використання цінової та в більшій мірі нецінової конкуренції з боку провідних університетів; з другого боку – збільшення конкурентної пропозиції за рахунок активного використання нішевих стратегій невеликими навчальними закладами, особливо у сегменті зарубіжної освіти.

Витрати пропозиції економічної освіти мають суперечливу динаміку. З одного боку, ускладнення та посилення ринкових вимог до змісту економічної освіти обумовлюють зростання витрат на підготовку фахівців. З іншого боку, швидке зростання сегмента онлайн-освіти з її низькою вартістю вже сьогодні призводить до небезпечних для традиційних освітніх закладів структурних зрушень. Суттєвий вплив на пропозицію послуг економічної освіти справляє державне регулювання постачальників (акредитація). Сильно впливає на пропозицію послуг з економічної освіти інтернаціоналізація, що породжує проблему визнання дипломів на підставах використання міжнародних стандартів якості освіти.

Попит на економічну освіту є функцією її граничної корисності та доходу споживачів. Споживач послуг економічної освіти може розглядатися як окрема людина (індивід), домогосподарство, корпорація, держава. З точки зору індивіда, критерієм якості економічної освіти є очікування довгострокової успішної професійної кар'єри. Сильний вплив на попит можуть чинити ризики та невизначеність суб'єктів. У цьому разі економічна освіта може розглядатися як актив для інвестицій у страхові запаси домогосподарств або корпорацій,

який має низьку ліквідність, що компенсується неможливістю його відчуження у разі дефолту. Попит на економічну освіту певним чином кореспондується з потребами у відтворенні соціальної ідентичності індивідів у невизначеному соціально-економічному середовищі. Крім того, попит на економічну освіту залежить від конкуренції на ринку праці. Економічна освіта розглядається як відносно доступна для представників тих професій, які зникають у результаті технологічних зрушень.

Впливають на попит на послуги економічної освіти тенденції до розмивання ринку праці у його традиційних формах, виникнення нових форм зайнятості, що потребує нових навичок, розповсюдження аутсорсингу у сфері економічного менеджменту, тиск з боку органів фінансового моніторингу, інтернет-банкінг, скасування інституту банківської таємниці, поступове стиснення офшорного бізнесу.

Економічна освіта як ціннісно-інституційний комплекс є тим її аспектом, який недостатньо враховується при ухваленні національних рішень щодо розвитку освіти. Ціннісними підставами економічної освіти є цінності національної держави; цінності соціальної солідарності; цінності праці та професіоналізму, професійної етики; економічна свобода та відповідальність як універсальна цінність економічної освіти. Основною суспільною формою економічної освіти є університет (заклад вищої освіти) як важливий соціальний інститут. Стратегія підвищення якості економічної освіти сьогодні повинна не просто враховувати наявність сильної ризикової складової у середовищі функціонування і розвитку, а орієнтуватися на фундаментальні ризики як своєрідні «сигнали з майбутнього».

Фундаментальні ризики освітньої системи обумовлені її специфічною історичною природою, яку освіта не здатна подолати без самознищення. Сучасний історично сформований спосіб забезпечення життєдіяльності соціуму через організацію соціальних взаємодій обов'язково включає в себе освітню систему і її функцію – освітню діяльність. Будь-яка модель сучасної держави – від США до КНДР – передбачає сім'ю, дошкільні установи, школи та університети.

Коли ми підкреслюємо принципову різницю між цими двома згаданими соціально-політичними та економічними системами (США і КНДР), ми не повинні забувати, що це – різниця в межах однієї соціальної якості, одного історичного етапу. Ми можемо критикувати і не приймати соціальні ексцеси тоталітарної системи тільки тому, що в ній живуть такі ж люди, як і ми. Можна, звичайно, говорити, що з нами цього ніколи не трапиться. Але не випадково ж колишній президент США Барак Обама в грудні 2017 року у своїй промові в Економічному клубі Чикаго порівняв політику США з політикою нацистської Німеччини 1930-х років. Його слова про «крихкість демократії» свідчать, крім усього іншого, про наявність «гена тоталітаризму» в будь-якій, навіть найбільш ліберальній, соціальній системі.

Однак скасування демократії не означає скасування освіти. Фундаментальним ризиком для освіти є еволюційний процес формування і розширення інституційних альтернатив освітній системі аж до повного заперечення її особливого соціального статусу. Фундаментальне в ризиках освітньої системи найбільш близько стикається з невизначеністю сучасного соціального розвитку. Саме освітні установи відчують першими на собі ентропійну складову технологічного прогресу, занадто швидкого, щоб соціуму можна було до нього пристосуватися через механізми адаптивної функції соціальних інститутів.

Звичайно, Університет – це живий організм, і, як будь-який живий організм, він живе завдяки безперервному оновленню своїх елементів. На жаль, дивовижна історична пластичність освітніх форм, стійкість висновків «Університет» щодо найрізноманітніших соціальних, ідеологічних і технологічних новацій, не є абсолютною. У ХХІ столітті основи суспільства перероджуються.

Р. Шафаревич посилається на точку зору Ф. Хайхельхайма, висловлену в роботі "Економічна історія давнини": "Цілком можливо, що планована, контрольована державою економіка, яка виникла в останні десятиліття в результаті іманентних тенденцій нашої пізньокапіталістичної епохи ХХ століття, означає кінець і завершення тривалого розвитку в напрямку

економічного індивідуалізму і початок нової організації праці, яка ближче до зразків Стародавнього Сходу, що виникли 5000 років тому, ніж до тих ідеалів, основи яких були закладені на початку залізного віку"¹⁴¹.

Консервативний сценарій реалізації фундаментальних ризиків передбачає, що частина освітніх функцій може переходити на сімейний рівень, частина – на корпоративний, частина – може взагалі відмерти. Крім цього, розширяться можливості прямого інформаційної взаємодії людини з суспільством без посередницьких функцій освітніх установ. Деградація унікального інституційного статусу Університету хоча і прискориться, але може тривати досить довго (1–2 покоління). Це дасть можливість частині університетів трансформуватися в нові за змістом інституційні утворення, які збережуть атрибути старих університетів, але будуть по суті чимось іншим.

Радикальний сценарій реалізації фундаментальних ризиків (за Хайхельхаймом) означав би, що відбудеться загальна інституційна перебудова у формі катастрофи соціального посередництва як метайнституту, що призведе до швидкого знищення освітніх установ і розриву безперервності в тисячолітньому існуванні людської цивілізації. Соціальна ентропія різко зросте, відбудеться тотальне стирання ціннісно-інституційної та структурної інформації суспільства.

У новому суспільстві не буде потреби в забезпеченні життєдіяльності шляхом організації складної системи соціальних взаємодій і опосередкування. Суспільні відносини, як і передбачав К. Маркс, стануть простими і прозорими, втім, як і суб'єкти цих відносин – завдяки можливостям використання Big Data і інформаційно-мережевих технологій, які радикально удосконалюються, якщо вірити Е. Сноудену, мало не кожен місяць.

Актуальні ризики освітньої системи обумовлені сьогодні передусім двома факторами: глобальним зрушенням, який ми називаємо глобалізацією, і інформаційними технологіями. В умовах глобальних можливостей і глобальної

¹⁴¹ Цит за: Шафаревич И.Р. Социализм как явление мировой истории. Москва: Эксмо, 2003. 448 с.

невизначеності захисна й інформаційна функція соціальної ідентичності слабшає. Цінності і ціннісноподібні інститути втрачають свій системоутворювальний статус, тому «всихає» потреба в передачі соціальної спадщини і у відповідних спеціалізованих інститутах, включаючи й освіту. Дуже часто сьогодні для суб'єкта «бути самим собою» і «бути ефективним» – це альтернативні стратегії. Проблема в тому, що право бути самим собою – це одна з основних вимог свободи людини. Заперечуючи це право шляхом прямого нав'язування цінностей або шляхом ілюзії вільного вибору цінностей, ми виходимо на дорогу до не дуже вільного суспільства. Масове прийняття інновацій вимагає відключення ціннісного імунітету, здібностей до рефлексії, соціальних фільтрів технологічного прогресу. Не можна давати людям задуматися над словами апостола: «Все мені можна, та не все на користь. Усе мені можна, але ніщо не повинно володіти мною». Не думаючи про це, люди продають свою нирку, щоб купити новий айфон.

Молоді незалежні держави ще зберігають історичну потребу в соціальній самоідентифікації, однак це не зустрічає розуміння у їхніх партнерів у глобальних проектах геополітичної і геоекономічної перебудови. Глобалізація ринку освітніх послуг показує, що можна вчити людей у чужому ціннісно-інституційному середовищі, і це не заважає їм ставати хорошими фахівцями. Хоча ці хороші фахівці все рідше повертаються на батьківщину, вживаючись поступово в нове ціннісно-інституційне середовище.

Для потреб глобального ринку праці національна специфіка освітньої системи, яка тісно пов'язана з функцією відтворення, збереження і передачі національної соціальної спадщини, є марною або просто шкідливою. Коли національна університетська еліта переконує себе і оточуючих, що все одно без нас не обійдуться, потрібно розуміти, що, як мінімум, спробують обійтися. Аргумент «а хто ж буде готувати кадри для нової економіки, для нової науки, для нової культури» може отримати і таку відповідь: в нинішній кількості і якості ці кадри просто не потрібні. Роботи та смарт-виробництва, практичне використання штучного інтелекту вже сьогодні інтенсивно знищують робочі

місця, а для того, щоб отримувати безумовний базовий дохід, людині університетська освіта не потрібна.

Проблема дефіциту попиту і надлишку пропозиції на ринку освітніх послуг стала глобальною. Зарубіжні, особливо провінційні, університети змушені демпінгувати на ринках освітніх послуг інших країн, чекаючи циклічного виправлення демографічної ситуації, не розуміючи, що справа не тільки в демографії, а ще й в глобалізації самої по собі. Завдяки глобалізації, глобальній конкуренції і кон'юктурній суєті, що супроводжує її, сучасна технологічна революція змогла проскочити через усі видимі і невидимі соціальні фільтри. В результаті соціальні цінності й ідентичності залишилися по один бік цих фільтрів, а технології – по другий.

Саме з боку нових технологій (перш за все інформаційних) прийшла інша актуальна загроза. Еволюція інформаційних технологій на етапі блокчейн не потребує посередника взагалі й інформаційного посередника зокрема. Як показано в одній із сучасних публікацій¹⁴², інститути як такі мають посередницьку природу. Переродження посередництва до простої інформаційної функції призводить до деінституціоналізації соціальної системи, яка вже не відчуває потреби в довірі й підтримці ціннісної ідентичності.

Професор, викладач, педагог – це ще й посередник між суспільством і студентом. Найперші інтернет-курси з бізнес-дисциплін (маркетинг, менеджмент, інвестування) ще 20 років тому показали можливість оволодіння відповідними знаннями, здібностями і навичками аж до отримання сертифіката без участі посередницьких структур (університетів). Принцип достатності і далі знижуватиме потребу в університетській освіті. Головним стає не питання «як вчити?», а питання «кого вчити?».

Кон'юктурні ризики освітньої системи обумовлені стрімким наростанням глобальної та локальної невизначеності вже сьогодні. Це породжує деструктивну конкуренцію всередині освітньої системи за моделлю

¹⁴² Корнівська В.О. Інститути фінансового посередництва в процесі формування інформаційно-мережевої економіки / НАН України, ДУ «Інститут економіки та прогнозування НАН України». Київ, 2018. 436 с.

«війна всіх проти всіх», прагнення виживати за рахунок слабких, відсутність конкурентної солідарності. Досить часто, спілкуючись з колегами, бачиш, що немає розуміння простого факту: знищуючи один одного, ми вбиваємо систему загалом.

До цього додається деструктивна конкуренція ззовні в умовах ерозії механізмів й інструментів національного суверенітету. Ці небезпечні процеси розгортаються на тлі кризи системи фінансування, що зовні виглядає як повернення в 90-ті роки. Багато вишів вдаються до тактики аномальної гнучкості пропонованих освітніх програм як інструменту ринкового виживання, яка досягається ціною відмови від фундаментальної складової освіти. Всі ці проблеми проявляються в деградації національної системи управління і в кон'юнктурній ідеологізації освітньої діяльності.

Головна небезпека найближчих років – сходження траєкторій фундаментального, актуального і кон'юнктурного ризику в точці сингулярності, де відбудеться їх взаємне ототожнення: криза віддасть університети на розтерзання актуальним ризикам, реалізація яких перетворить їх в реліктові артефакти, свого роду музейні експонати нового світу, побудованого на засадах трансгуманізму і вертикального прогресу.

Для обґрунтування напрямів підвищення якості економічної освіти в умовах фундаментальних зсувів необхідно враховувати принципову важливість ціннісних підстав та суперечливих тенденцій сьогодення у цій сфері. Сучасна парадигма економічної освіти, яка сьогодні потерпає від руйнуючих впливів, є цілісною і водночас відкритою для змін. Відповідно до неї, вільний та відповідальний професіонал-економіст сам знаходить сферу своєї економічної свободи, ризиків та виключної відповідальності як сферу прикладання своїх високих або унікальних професійних здібностей. Цінності свободи та цінності професіоналізму є не просто комплементарними соціальними сутностями, а складовими фундаменту сучасних економічних інститутів. І саме вони підлягають найбільшим та глибоким ризикам.

Тенденція до все більш повного контролю господарської діяльності з боку безвідповідальних та майже анонімних контролюючих структур

національного та міжнародного рівня може бути компенсована лише адекватним розвитком все більш креативних та складних професіональних компетенцій – не з метою уникнення оподаткування або відмивання злочинних доходів, а з метою врівноваження зовнішнього контролю внутрішньою професійною свободою у рамках суспільних норм та правил. У протилежному випадку соціально-економічна система може перетворитися на глибоко нестійку, зі всіма вадами прямого адміністрування бізнесу та професійної діяльності.

Напрями формування нової якості економічної освіти повинні відображати глибокі зсуви у професійному статусі економіста та у суспільному запиті на його послуги. Відповідно до цього запиту економічна освіта має забезпечувати засобами та методами освітньої діяльності спрямованість господарської діяльності суб'єктів на три взаємопов'язаних напрями: досягнення цілей суспільного благополуччя в умовах все більш жорстких ресурсних обмежень, включаючи екологічні, демографічні та фінансові; досягнення суспільної соціально-економічної рівноваги, включаючи рівновагу між соціальними та економічними критеріями ефективності; подальше вкорінення суспільних цінностей особистої свободи та особистої відповідальності суб'єктів господарювання через процедури і методи раціонального вибору.

Критерії нової якості економічної освіти мають бути похідними від сформульованої вище її троякої місії. Економічна освіта вважатиметься якісною, якщо вона позитивно оцінюється з позицій таких критеріальних груп:

забезпечує включення професійної економічної діяльності в динамічне середовище ринкових, субринкових та квазіринкових механізмів конкуренції за обмежені ресурси, глибоких технологічних змін, інституційних зрушень, тенденцій до посилення загальної соціально-економічної невизначеності;

надає глибокі професійні знання та навички щодо забезпечення локальної та загальної рівноваги економічних суб'єктів та систем з урахуванням нових сучасних професійних методів оцінки умов та способів досягнення динамічної рівноваги у невизначеному середовищі, новітніх методів управління ризиками,

врахування потенціалу та загроз зовнішнього та внутрішнього соціального середовища, включаючи його конфліктний потенціал та потреби у цілеспрямованій гуманізації господарської системи;

забезпечує діяльну реалізацію особистих переконань, цінностей та здібностей людини в її професійній діяльності як сфери її особистої свободи та соціальної відповідальності, включаючи навички оцінки та свідомого прийняття ризиків в процесі виконання своїх професійних обов'язків.

Відповідно до цих критеріальних груп оцінки ефективності економічної освіти можна виділити такі напрями підвищення її якості, як формування та реалізація нового підходу до фундаментальної складової економічної освіти, що відповідає за органічне включення чинників змін у сферу професійної свободи та відповідальності економіста. Суспільне благополуччя збагачується новими вимірами, стає більш диференційованим, що розширює значення чинників варіативності та альтернативності в організації професійної діяльності економіста. Для адекватного врахування цього необхідно віднаходити шляхи коректної професійної прив'язки фундаментальних економічних та загальнонаукових курсів до потреб ідентифікації дійсно нового та перспективного у функціонуванні ринків, національного господарства та світової економічної системи загалом. Оцінка ціннісно-інституційних, технологічних та ресурсних обмежень в умовах, що змінюються, поступово входить у царину професійної свободи та відповідальності економіста. Це потребує навичок селекції кон'юнктурних та більш глибоких процесів і змін. Практично це означає необхідність посилення значення економічної теорії та економічної історії у формуванні навчальних планів та програм.

У ході оволодіння фундаментальними теоретико-історичними знаннями необхідно навчити майбутніх економістів відділяти суттєве від поверхового, усвідомлювати необхідну розбіжність між масовими уявленнями та справжнім змістом економічної дійсності.

Фундаментальна складова економічної освіти має орієнтуватися на формування здібностей та навичок професійного підходу до технологічних та інституційних зрушень – як з точки зору впливу на доступність ресурсів та

ресурсні обмеження, так і з точки зору динаміки загального рівня невизначеності та ризиків. Треба відштовхуватися від того, що економічна складова функціонування будь-якого бізнесу виконує приховану, але вкрай важливу функцію – вона інтегрує ринкові, технологічні та структурні рішення у цілісну системну бізнес-модель. Саме ця інтегруюча функція професійних обов'язків економіста встановлює межі диференціації економічної освіти на функціональні складові. Сукупність економічних спеціальностей повинна формуватися як цілісний ієрархічно-мережевий комплекс, усередині якого існує чітка логіка та функціональна спеціалізація в межах єдиної місії економічної освіти.

Розуміння неминучості непередбачених наслідків будь-яких серйозних змін у технологіях та способах організації господарської діяльності має стати підставою для професійної оцінки інвестиційних та інноваційних ризиків і, одночасно, – для напрацювання організаційно-структурних та фінансових заходів для їх оптимізації. Фундаментальна складова економічної освіти має практичний вихід: навички автоматичного («підсвідомого») пошуку технологічних, ресурсних та інституційних розривів, які можуть виникати у разі обрання певної інвестиційної стратегії бізнесу.

Важливим кроком щодо оволодіння сучасними методами та підходами щодо забезпечення динамічної рівноваги у господарській діяльності має стати послідовне розуміння економічної рівноваги як вектора, тобто напрямку руху у складі системи більш високого рівня. Майбутні економісти повинні враховувати переваги та ризики руху «у загальному строю», вміти оцінювати межі припустимого відхилення від загального напрямку при здійсненні бізнес-маневрів у рамках загальної стратегії динамічного розвитку фірми. Цей напрям формування нової якості освіти вимагає певних корекцій у викладанні менеджерських та фінансових дисциплін, з урахуванням сучасних трактувань методів інноваційного менеджменту, новітніх розділів маркетингу, фінансового менеджменту. Модель МВА втілює в собі сучасні трактування динамічної рівноваги фірми у невизначеному середовищі, водночас сучасне прискорення змін, що стосуються професійних компетенцій, ставить занадто багато проблем,

щоб можна було покладатися виключно на змістовний та методично-організаційний потенціал саме цієї моделі.

Участь у створенні довгострокових складових людського капіталу в процесі економічної освіти, забезпечення передумов для діяльної реалізації особистих переконань, цінностей та здібностей людини в її професійній діяльності. Імператив оволодіння сучасними технологіями організації господарської діяльності, такими як інформаційно-мережева економіка, блокчейн, фінтех, штучний інтелект, змушує шукати шляхи відображення таких технологічних зрушень в системі підготовки професійних економістів. 40 років тому майбутнім економістам викладали курс «Технології промислового виробництва» упродовж трьох семестрів. Сьогодні відчувається потреба у якомусь сучасному аналогу, наприклад, щось на кшталт «Технології і організація інформаційно-мережевої економіки», який, у першому наближенні, міг би включати розділи «Технологія блокчейн», «Смарт-промисловість», «Цифрова логістика», «Розумні контракти», «Штучний інтелект в економіці», «Сучасні фінансові технології». Це надало б можливість адекватним чином змінити та поширити сферу вибору та особистої відповідальності економіста-професіонала в умовах становлення інформаційно-мережевої економіки.

Висновки. Основні напрями формування нової якості освіти відображають дві взаємопов'язані, але самостійні, групи чинників: по-перше, це змістовні зміни у характері та функціях професійної діяльності економіста; по-друге, це фундаментальні зрушення у ціннісно-інституційній та технологічній структурі економіки і відповідні зміни у статусі та місії економічної освіти. Зважаючи на перехідний характер сучасного етапу розвитку світової економіки, слід усвідомлювати історично відносний характер сьогоднішніх уподобань про зміст та наслідки становлення інформаційно-мережевої економіки як головної тенденції технологічних та інституційних змін.

Тенденція до прискореного оновлення технологій та способів організації господарської діяльності може змінитися на протилежну. Економічна освіта повинна враховувати нестійкий характер сьогоднішнього стану ринку праці та змісту ринкових потреб у здібностях, навичках та компетенціях професійного

економіста. Невизначеність подальших перспектив розвитку суспільного запиту на якість економічної освіти потребує адекватних відповідей. В цих умовах стратегія відтворення, розвитку та збагачення людського капіталу в умовах фундаментальних ризиків має стати основою вимог до якості підготовки фахівців у системі економічної освіти. Основними принципами та напрямками формування нової якості освіти в умовах фундаментальної соціально-економічної невизначеності можуть бути такі:

Розвиток змісту економічної освіти як елементу нового бачення світу та людини. Це вимагає від суспільних та державних інстанцій, що мають повноваження ухвалювати стратегічні рішення, враховувати національну концепцію розвитку економічної освіти як важливої складової стратегії відтворення національного суверенітету та ідентичності в умовах глобальної взаємозалежності та посилення поточних та довгострокових національних ризиків. Розглядаючи економічну освіту в такому контексті створює можливість більш чітко відокремлювати кон'юнктурні та стратегічні завдання підвищення якості економічної освіти. Сьогодні кон'юнктура позбавляє державу та суспільство стратегічного бачення, що породжує ендегенну невизначеність.

Відтворення та розвиток людського капіталу економічної освіти з урахуванням вимог інформаційно-мережевої економіки. Саме концепція людського капіталу має стати підставою для структурування навчальних планів та програм з економічної освіти. Ця концепція дає можливість частково нейтралізувати ризики тотальної технологізації (цифровізації) суспільних зв'язків та залежностей, яка прирікає професіонала на статус додатку до штучного інтелекту та породжує ризик довгострокової десоціалізації економіки.

Ціннісно-інституційні зміни в системі економічної освіти. Цей напрям впливає з двох попередніх. Ціннісно-інституційна складова соціуму має адекватним чином розвиватися та ускладнюватися як самостійна складова суспільного багатства. Це означає, що економічна освіта повинна включати ціннісні компоненти, такі як вкорінення цінностей людської свободи,

соціальної відповідальності та соціальної солідарності, цінностей праці як сфери реалізації та розвитку сутності людини. Ціннісно-інституційна основа економіки може зберігатися лише за умови її адекватного розвитку відповідно до потреб подальшого розвитку людини та змін технологічного середовища сучасної цивілізації.

Подальший розвиток технологій економічної освіти, включаючи використання інструментів та моделей онлайн-освіти, цифрових технологій навчання, формування смарт-факультетів та смарт-університетів, розширення технологічних можливостей самоосвіти. Цей напрям потребує не лише «переводу на цифру» навчальних курсів, що складають економічну освіту, а ще й формування мережових структур, що поєднують навчальні заклади, групи потенційних абітурієнтів, випускників, роботодавців, які перебувають у постійному контакті, обмінюючись інформацією та формуючи нову якість розширеного професійного середовища економічної освіти.

Структурно-організаційні зрушення в системі економічної освіти. Останні десятиліття знаменувалися різким розширенням мережі закладів, що готують економістів. Намагання адміністративними інструментами обмежити пропозицію недостатньо якісних фахівців на ринку праці неминуче призведе до зниження професійних вимог в умовах олігопольної пропозиції. Більш правильним шляхом уявляється створення більш-менш широкого конкурентного простору у сфері економічної освіти, який буде стимулювати пошук нових форм та технологій за умови оптимізації державного фінансування в умовах широких академічних свобод.

Орієнтація на розширення сукупності вікових груп населення, що є споживачами освітніх послуг. З одного боку, сучасна демографічна ситуація має ознаки стабільного погіршення, що призвело до тенденції зниження попиту на економічну освіту всередині країни, яка підживлюється зростаючою зовнішньою конкуренцією та демпінговою пропозицією освітніх послуг з боку сусідніх країн. З іншого боку, підвищення віку виходу на пенсію та стратегія активного довголіття в перспективі створюватимуть додатковий попит на економічну освіту для особливого сегмента ринку праці. Вже сьогодні

формується суспільний запит на економічну освіту для таких верств населення. Це потребує адекватних змістовних та організаційних змін, які збагачуватимуть поняття суспільної якості економічної освіти загалом.

Включення у глобальний освітній простір. Якість національної економічної освіти і прямо, і непрямо відображається у рейтингах національної конкурентоспроможності та інноваційності. Але критерії цих рейтингів мають зовнішнє походження, вони формуються у глобальному середовищі і мають сильний потенціал зворотного зв'язку з національним інвестиційно-інноваційним розвитком. Тому входження в глобальний освітній простір та його економічний сегмент, навіть і на не вигідних умовах, надаватиме нові альтернативи напрацювання національної стратегії формування нової якості економічної освіти.

Близнюк В.В.

кандидат економічних наук,

завідувач відділу

соціально-економічних проблем праці

ДУ «Інститут економіки та прогнозування НАН України»

НОВА ЯКІСТЬ ЕКОНОМІЧНОЇ ОСВІТИ В КОНТЕКСТІ ЕФЕКТИВНОГО РИНКУ ПРАЦІ¹⁴³

Розглянуто соціально-демографічні особливості зайнятих з економічною освітою, оцінено обсяги професійно-кваліфікаційних дисбалансів, визначено складові профілю компетентностей майбутніх докторів філософії з економіки.

Ключові слова: *професійна підготовка, економічна освіта, компетентності, освітня програма, стандарт вищої освіти.*

Визначальною ознакою сьогодення є глибинні якісні перетворення, які охоплюють світову й національні економіки практично всіх країн світу, що обумовлено трансформаційними змінами, пов'язаними насамперед із розповсюдженням інформаційних технологій. Для розвитку економіки нового типу характерною є наявність вищої освіти не менше як 30% дорослого населення¹⁴⁴. Це підтверджує, що знання, інформація, людський капітал та інтелектуальний капітал стають найціннішим ресурсом, який забезпечить особистий статок, добробут власників, процвітання суспільства та розвиток країни. Пріоритетне значення при цьому набуває пошук висококваліфікованих спеціалістів, а також цілеспрямоване і систематичне вдосконалення компетентності персоналу підприємства. Тому сучасна система вищої освіти повинна сприяти вивченню новітніх знань, активізації креативного і творчого

¹⁴³ Стаття представляє результати дослідження, виконаного в рамках наукового проекту «Формування нової якості економічної освіти як складової реконструктивного розвитку» програми НАН України «Реконструкція економіки України: історичні виклики та модерні проекти».

¹⁴⁴ Леонидова Г.В. Актуальные проблемы кадрового обеспечения инновационной экономики. *Экономические и социальные перемены: факты, тенденции, прогноз*. 2008. № 4 (4). С. 87–96. URL: <http://esc.vscs.ac.ru/file.php?module=Articles&action=view&file=article&aid=45>

розвитку особистості з орієнтацією на цілеспрямоване персоналізоване формування професійної компетентності з мінімально можливими втратами. Попри досить високі міжнародні оцінки рівня освіченості, в Україні накопичилися значні проблеми у цій сфері. Зокрема, щодо питання збалансованості пропозиції та попиту кваліфікованих кадрів на ринку праці. Наразі підготовка кадрів в Україні є неоптимальною, що не відповідає вимогам індустріального або постіндустріального розвитку.

Професії та професійна діяльність, пов'язана із отриманим фахом «економіка» є однією з найбільш розповсюджених у світі. У наш час економісти – це фахівці, які отримали теоретичні та прикладні знання та навички у сфері теорії та практики ведення бізнесу, фінансів, аналізу економічної діяльності підприємств. Сфера діяльності цих фахівців – вивчення економічних процесів, що відбуваються в суспільстві, визначення тенденцій та особливостей розвитку, обґрунтування можливих наслідків та мінімізації ризиків. Отримання економічного фаху вимагає від особи вміння орієнтуватися у багатовимірному конгломераті – економічній науці. Багато років поспіль фахівці та політики зазначають про одну з основних проблем вітчизняного ринку праці та освітніх послуг – перевиробництво економістів, тобто сучасна освіта готує значно більшу кількість фахівців економічного профілю, ніж потребує ринок. Але проблему можна розглядати з різних боків. Дійсно, сьогодні значна кількість осіб є власниками дипломів економіста. З іншого боку, роботодавці перебувають у постійному пошуку висококласних фахівців, що у свою чергу посилює вимоги до якості економічної освіти та формування необхідних компетенцій сучасних фахівців.

Різні аспекти розвитку економічної освіти та проблеми її якості та змісту розглядалися в роботах А. Колота, О. Красовської, О. Овчарук, П. Яковенко, О. Грішньої, О. Головні, У. Гузара, П. Кулікова, В. Парсяка, В. Кременя. В їхніх роботах ґрунтовно проаналізовано проблеми сучасної економічної освіти, обґрунтовано напрями реформування її змісту, симбіозу фундаментальної та прикладної частини освітнього процесу.

Мета статті полягає у висвітленні сучасних проблем розвитку економічної освіти в Україні, обґрунтуванні основних компетенцій, які мають бути сформовані при підготовці докторів філософії з економіки, які в подальшому забезпечуватимуть якість освітнього процесу майбутніх економістів

Наявність фахової економічної підготовки дозволяє її власникові бути зайнятим у різноманітних видах діяльності. Так, використовуючи дані Державної служби статистики щодо обстеження домогосподарств з питань економічної активності, нами були відібрані особи, які за дипломом отримали професії економіста (табл. 1).

Таблиця 1

Гендерний розподіл зайнятих за видами економічної діяльності із економічною освітою

Вид діяльності	Частка економістів серед усіх зайнятих, %	Серед них, %	
		жінки	чоловіки
Сільське, лісове та рибне господарство	7,4	15,0	2,1
Промисловість	10,4	22,8	3,6
Будівництво	5,4	28,5	3,3
Оптова та роздрібна торгівля; ремонт автотранспортних засобів і мотоциклів	24,5	32,1	14,1
Транспорт, складське господарство, поштова та кур'єрська діяльність	11,7	31,6	4,6
Тимчасове розміщування й організація харчування	15,1	16,2	12,8
Інформація та телекомунікації	16,1	34,3	9,1
Фінансова та страхова діяльність	67,2	82,8	35,5
Операції з нерухомим майном	21,2	38,1	6,0
Професійна, наукова та технічна діяльність	20,1	29,9	11,2
Діяльність у сфері адміністративного та допоміжного обслуговування	16,7	32,4	6,9
Державне управління й оборона; обов'язкове соціальне страхування	28,5	48,0	11,4
Освіта	6,3	7,3	2,5
Охорона здоров'я та надання соціальної допомоги	6,1	7,2	1,9
Мистецтво, спорт, розваги та відпочинок	12,9	16,7	5,7
Інші види економічної діяльності	11,2	16,4	4,5

Джерело. власні розрахунки автора.

Як видно з табл. 1, найбільша представленість економістів спостерігається у фінансовій та страховій діяльності – 67,2% усіх зайнятих у цій галузі, і 82,8% зайнятих жінок у цій галузі – економісти, чоловіків із цим фахом значно менше – лише 35% усіх зайнятих. Другою галуззю за представленістю економістів є державне управління, соціальне страхування. Тут диплом за фахом економіст мають 28,5% зайнятих. Гендерна характеристика представленості у цій професії свідчить про збереження цілком традиційних стереотипів, що економіка – це жіноча царина. Майже третина зайнятих жінок за фахом є економістами. Зрозуміло, що низька представленість економістів у сфері охорони здоров'я, освіті, будівництві та сільському господарстві пояснюється тим, що економісти в цих галузях є працівниками, які забезпечують суто безперервність діяльності в цих сферах, тобто обслуговують процеси.

Віковий розподіл власників цієї професії свідчить, що середній вік зайнятого 38,6 року, безробітного – 33,2 року, а після 40 років шанси потрапити до лав економічно неактивного населення зростають як у чоловіків, так і у жінок.

Таблиця 2

**Середній вік осіб, що мають економічну освіту за статусом
економічної активності**

Особи	Жінки	Чоловіки
Зайняті	39,5	35,7
Безробітні	33,9	31,8
Економічно неактивні	47,5	43,8

Джерело: власні розрахунки автора.

Розподіл за статусом економічної активності населення, яке має економічну освіту, свідчить, що понад половину зайнятих економістів мають вищий рівень кваліфікації. Але наявність вищого освітнього рівня не гарантує стабільності зайнятості. Так, 67,4% безробітних економістів мають повну вищу освіту. Лише незначна частка – від 2,6 до 3,9% зайнятих – економічно

неактивних мають професійно-технічний освітній рівень, тобто рівень професійних училищ, що свідчить про масовізацію вищої освіти та підвищення загальнокультурного та освітнього рівня населення.

Таблиця 3

Розподіл освітнього рівня економічно активного населення, що має економічну освіту, % від усіх відповідної категорії економічної активності

Показник	Статус економічної активності		
	зайняте населення	безробітне населення	економічно неактивне населення
Повна вища	65,6	67,48	47,4
Базова вища	2,46	2,9	5,5
Неповна вища	29,3	27,4	43,1
Професійно-технічна	2,6	2,3	3,9

Джерело: власні розрахунки автора.

Неабиякий дослідницький інтерес викликає питання, а чи всі економісти, які отримали такий фах, за ним працюють? Досліджені нами дані свідчать, що за фахом працює не більше 36% жінок та 33% чоловіків. За фахом працюють переважно і чоловіки, і жінки середньої вікової групи від 30 до 40 років. Так, жінок від 35 до 30 років працює за фахом майже 49%, чоловіків – 42%. У молодших та старших вікових категоріях ситуація дещо інша. У віковій категорії до 30 та після 50 років частка працюючих за фахом жінок зменшилася до 37 та 33%, у чоловіків – 36 та 28% відповідно.

На сьогодні визначальною характеристикою вітчизняного ринку праці є його розбалансованість за якісними компонентами, унаслідок чого виникли перекоси в кількісно-якісній структурі ринку праці та невідповідність рівня кваліфікації потребам роботодавців. Наявність феномена одночасно надмірної та дефіцитної праці, збільшення частки структурної складової безробіття, з одного боку, стимулює трудову міграцію, з іншого ж, – зайнятість не за фахом. Неузгодженість серед ключових учасників призводить до незбіжності кваліфікаційних рівнів робочого місця і робочої сили, що породжує феномен надмірної кваліфікації за різними професіями (табл. 4).

**Рівень надмірної/недостатньої кваліфікації зайнятих економістів у
2016 р., % зайнятих економістів**

Основні групи професій	Надмірна кваліфікація	Недостатня кваліфікація
Законодавці, вищі державні службовці, керівники, менеджери (управителі)		13,3
Професіонали		4,9
Фахівці		55,6
Технічні службовці	57,8	
Працівники сфери торгівлі та послуг	46,3	
Кваліфіковані робітники сільського та лісового господарства, риборозведення та рибальства	80,7	
Кваліфіковані робітники з інструментом	96,2	1,1
Робітники з обслуговування, експлуатації та контролю за роботою технічного устаткування, складання	96,9	

Джерело: власні розрахунки автора.

Так, можна оцінити дисбаланси у вигляді недостатнього рівня кваліфікації зайнятим посадам. Понад половину фахівців мають недостатній рівень кваліфікації, але вже починаючи з технічних службовців, освітній рівень є вищим, ніж вимагається на робочих місцях. І понад 90% зайнятих економістів обіймають посади, які вимагають значно нижчого освітнього рівня, ніж вони мають.

Роботодавці не задоволені якістю фахового рівня економістів внаслідок відсутності практичних навичок, професійної адаптивності, знань спеціалізованих прикладних програм, вміння враховувати корпоративні інтереси в трудовій діяльності та ін.¹⁴⁵. Все б нічого, якби працівники отримували освіту за власний кошт, але як оцінити ефективність державних витрат?

¹⁴⁵ Чижевська Л.В. Бухгалтерський облік як професійна діяльність: теорія, організація, прогноз розвитку: монографія. Житомир: ЖДТУ, 2007. 528с.

На наш погляд, імовірними причинами дефіцитної та надмірної кваліфікації економістів може бути, з одного боку, відсутність робочих місць, які потребуватимуть такої кількості високоосвічених фахівців, а з іншого – недостатня якість освітньої підготовки фахівців, тобто економісти не завжди отримують той рівень компетенцій, яких потребує сучасний ринок праці.

Ще Дж. Кейнс відтворював портрет професійного економіста, який і сьогодні не втрачає своєї актуальності. Він відзначав, що талановиті або просто компетентні економісти є великою рідкістю, оскільки вчений-економіст має володіти комбінацією талантів, поєднувати знання в математиці, історії, державотворчості, філософії. Він повинен розгледіти особливе з точки зору загального і розглядати абстрактне та конкретне з одних позицій .. Він повинен вивчати сучасне у світлі минулого, передбачаючи майбутнє¹⁴⁶.

Вимоги сьогодення, формування нових умов господарювання, розповсюдження ІКТ у повсякденному житті випробовує на міцність та на професійну зрілість економічну науку загалом і, відповідно, зміст навчального процесу зокрема. Починаючи з середини минулого сторіччя, внаслідок онтологічних та гносеологічних причин теорія економіки поступово відокремлюється від економічного життя, порушується принцип єдності економічної науки та практики господарювання. Тобто наука поступово перестала висвітлювати майбутнє, та підіймати перед людством глобальні проблеми¹⁴⁷.

Первинною умовою цього етапу соціально-економічного розвитку є формування відповідного інституційного середовища, в якому людина переходить із категорії фактора виробництва до категорії необхідної умови соціально-економічного розвитку та прогресу загалом. Відповідно, освіта набуває ознак першочергового інституту, відповідального за формування та розвиток людського капіталу.

¹⁴⁶ Кейнс Дж. Предисловие. *Принципы экономической науки*. Москва, 1993. Т. 1. С. 12.

¹⁴⁷ Лемещенко П.С. Переосмысливая опыт, или О необходимости смены научно-образовательной парадигмы экономического образования. URL: <https://www.bsu.by/Cache/pdf/351843.pdf>

Освіта повинна мати випереджальний характер, оскільки саме вона відповідальна за підготовку кваліфікованої робочої сили. На жаль, економічна освіта характеризується відсутністю концептуального та структурованого підходів. Ця теза підтверджується професійно-кваліфікаційним дисбалансом ринку праці. Тому на цьому етапі розвитку системи економічної освіти актуальним є впровадження на всіх її рівнях практико-орієнтованої парадигми, заснованої на квінтеті «знання – уміння – навички – досвід діяльності – компетентність».

Застосування «компетентнісного» підходу, заснованого на розумному поєднанні фундаментальної освіти та практичної підготовки, у сфері економічної освіти допоможе підвищити рівень особистісного, професійного розвитку випускників економічних спеціальностей вишів та підтримати її високий статус у професійній структурі сучасного суспільства¹⁴⁸. У сфері економічної освіти, як стверджує О. Ануфрієва¹⁴⁹, одним з основних завдань вищої школи стає професійна підготовка фахівців, спрямована на засвоєння систематизованих економічних знань, умінь і навичок економічної діяльності; формування економічної свідомості, світогляду, поглядів і переконань; сприяння в набутті навичок самостійного аналізу та оцінки економічних явищ і процесів.

Серед основних проблем економічної освіти слід виокремити такі.

Недостатнє фінансування освіти загалом і вищої школи зокрема. Сучасний стан матеріально-технічної бази вищої освіти характеризується суттєвим зношуванням основних фондів, кризою університетської науки, насамперед фундаментальної, зниженням престижності науково-педагогічної роботи. Головна причина полягає насамперед у звуженні фінансової спроможності навчальних закладів насамперед за рахунок зменшення бюджетного фінансування та пошуку інших джерел фінансування. Це було причиною утворення інституційної пастки комерціалізації освіти, яка

¹⁴⁸ Колот А.М. Вища освіта як чинник формування людського капіталу: сучасний стан, тенденції розвитку. *Вісник Прикарпатського університету. Серія: Економіка*. 2007. Вип. 4. С.12–16.

¹⁴⁹ Ануфрієва О.Л. Компетентнісний підхід до економічної освіти. URL: <http://www.cippe.edu.ua>

проявляється у тому, що освітній заклад знижує вимоги до абітурієнтів та студентів задля отримання додаткових фінансових ресурсів, відповідно погіршуючи освітній рівень випускників, посилюючи незадоволення роботодавців освітньою підготовкою і на цьому тлі – зменшення ними фінансування освітніх програм. Актуальною залишається проблема ефективності розподілу та використання державних коштів, спрямованих на освіту. Ми погоджуємося з думкою про те, що ефективним інструментом розподілу бюджетних коштів може бути рейтинг вищих навчальних закладів та якість підготовки в них фахівців¹⁵⁰. Для створення реальних конкурентних умов між ВНЗ необхідно надати їм більшу автономію. Ті ВНЗ, які розподілятимуть кошти найефективніше, підвищать якість освіти, і отримають конкурентну перевагу порівняно з іншими.

Відсутність логіки поєднання фундаментальних та практичних знань у викладанні економічних дисциплін. Сучасна система підготовки фахівців економічного профілю недостатньо дотримується принципу системного підходу. На сьогодні досить часто обговорюється проблема в контексті не чому вчити, а саме як вчити, тобто від освіти вимагають переорієнтації зі змісту навчання на форму подачі інформації. Широкий економічний світогляд, що сприяє професійному зростанню та дає змогу оперативно адаптуватися до потреб сучасного ринку праці, формується завдяки гармонійному поєднанню фундаментальних знань та практичних навичок. Відповідно, сучасна система підготовки економістів має бути пов'язана зі зміною в змісті освіти, наскрізної фундаменталізації освітнього процесу на основі застосування інноваційних методів тренінгових технологій. Такі технології можуть виступати як імітаційна модель практичних реальних економічних ситуацій. В результаті формуватимуться і розвиватимуться практичні навички та відбуватиметься професійне становлення майбутнього фахівця з економіки.

¹⁵⁰ Касич А.О., Циган В.А. Особливості фінансування вищої освіти в Україні та інших країнах світу. *Ефективна економіка*. 2013. № 12.

Недостатній рівень підготовки фахівців щодо володіння методами економіко-математичного аналізу. Сучасна економічна наука базується на економіко-математичному моделюванні, однак низький рівень базової математичної підготовки в середній школі не дає можливості сформувати аналітичні компетенції у студентів економічного профілю в повному обсязі. Це значно звужує можливості розповсюдження цифрових методів обробки інформації, впровадження новітньої техніки та залишає нашу країну позаду розвинених країн у частині цифровізації економіки та, відповідно, отримання певних дивідендів.

Низький рівень володіння іноземними мовами. Незважаючи на постійний інтерес до вивчення іноземних мов, володіння ними та рівень знань залишаються недостатніми. Посилення вимог до володіння іноземними мовами сприятиме формуванню комунікативної компетенції, основою якої є вміння, сформовані на основі мовних знань та навичок. Шляхами подолання такого недоліку є мотивація до вивчення іноземних мов через поширення інтеграційних зв'язків із закордонними закладами освіти, можливості участі студентів у дистанційних курсах, що викладаються іноземними викладачами, участь у закордонних міжнародних конференціях та ін.

Серійність економічної освіти. Схема підготовки фахівців економічного профілю потребує докорінної зміни і має базуватися на результатах наукових досліджень викладачів. Тобто це потребує інтеграції науково-дослідницької та викладацької діяльності із залученням до цього процесу студентів, щоб продукувати нові знання. Такі знання є необхідними, щоб аналізувати закони та закономірності розвитку та принципи функціонування системи. Зміна існуючої системи, її корегування може здійснюватися лише тими суб'єктами, які отримали орієнтир та необхідні знання, а також володіють креативним підходом до вирішення та реалізації проблем. Основне завдання економічної освіти – надати особистості системне, живе знання, що базується на фундаментальних дослідженнях. Досить часто при викладанні дисциплін втрачено логіко-історичний базис економічної науки, відсутні або мало

представлені проблеми та суперечності, що не дає студенту можливості робити власні висновки та розвивати аналітичне мислення.

Отже, в умовах сучасних суспільних трансформацій особливої актуальності набувають концепція компетентнісно орієнтованої освіти (Competence-Based-Education – CBE) і концепція навчання впродовж усього життя (Lifelong Learning – LLL), що передбачає безперервне поповнення й відновлення професійних знань, їх актуалізацію на продуктивному етапі людського життя. Пріоритетами в розвитку вищої освіти у майбутньому десятиріччі стають також: соціальний вимір (рівний доступ до освіти); працевлаштування; студентоцентроване навчання і навчальна місія вищої освіти; освіта, наука (дослідження) й інновація; міжнародна відкритість; мобільність; збір даних; багатовимірні інструменти прозорості; фінансування¹⁵¹.

У навчальний процес починає впроваджуватися «студентоцентрований підхід» (Learner-centred), який передбачає розроблення навчальних програм, що спрямовані на досягнення цілей особистості та узгодження різних пріоритетів з прийнятним для неї навчальним навантаженням. Такий підхід забезпечує більшу залученість осіб, які навчаються, до вибору змісту, способу, темпу і місця навчання.

Відбувається відмова від розуміння освіти як отримання готового знання та уявлення про педагога/викладача як носія готового знання. Приходить розуміння освіти як надбання особистості, як засобу її самореалізації в житті. Базовими принципами стають: «... вчитися жити, вчитися пізнавати, вчитися робити і вчитися співіснувати»¹⁵². Отже, головне завдання сучасної освіти – це навчити людину вчитися. Ключовим стає орієнтація процесу навчання на результати навчання (learning outcomes), що передбачає надання особистості можливості упродовж життя «... свідомо просуватися й інтегрувати отримані

¹⁵¹ The Bologna Process 2020 – The European Higher Education Area in the New Decade. Communiqué (Leuven and Louvain-la-Neuve, 28-29 April 2009). URL: <http://www.eu-edu.org/ua/news/info/223>

¹⁵² Основные положения Доклада Международной комиссии по образованию для XXI века. Образование: сокрытое сокровище. URL: <http://www.ifap.ru/library/book201.pdf>

раніше навчальні результати шляхом формального, неформального та інформального навчання ...»¹⁵³

О. Овчарук¹⁵⁴ наголошує, що впровадження ключових компетентностей у зміст освіти та моніторингу якості освіти має відбуватися поступово та супроводжуватися широким обговоренням і глибоким науково-методичним матеріалом. Вітчизняні прихильники впровадження компетентнісного підходу¹⁵⁵ зауважують, що більшість випускників навчальних закладів виявляються ще не готовими до реалізації професійних обов'язків, вирішення реальних професійних і життєвих проблем. Професійна компетентність є значущим фактором та дозволяє випускнику адекватно інтегруватися в соціальний простір та виконувати певні професійні завдання.

В Україні ще не прийнято державні стандарти вищої освіти підготовки економістів усіх освітніх рівнів. На сайті МОН вміщено проект стандарту вищої освіти підготовки магістрів за спеціальністю «економіст». Відсутність затверджених стандартів обумовлює розроблення переліку компетентностей та обґрунтування їх взаємозв'язку із результатами навчання за окремими освітніми програмними та вибірковыми дисциплінами різних освітньо-кваліфікаційних рівнів. Обґрунтуємо перелік компетентностей майбутніх докторів філософії з економіки, оскільки саме вони надалі формуватимуть компетентність та професіоналізм економістів нижчих освітніх рівнів.

¹⁵³ Болонский процесс: европейские и национальные структуры квалификаций (Книга-приложение 2) / под науч. ред. д-ра пед. наук, профессора В.И. Байденко. Москва: Исследовательский центр проблем качества подготовки специалистов, 2009. 220 с. URL: http://window.edu.ru/resource/871/70871/files/BP_09_2.pdf

¹⁵⁴ Овчарук О. Компетентності як ключ до оновлення змісту освіти. *Стратегія реформування освіти в Україні: Рекомендації з освітньої політики*. Київ: "К.І.С.", 2003. С. 13–42.

¹⁵⁵ Бібік Н.М., Єрмаков І.Г., Овчарук О.В. Компетентнісна освіта – від теорії до практики. Київ: Плеяда, 2005. 120 с.; Компетентнісний підхід у сучасній освіті. Світовий досвід та українські перспективи / за заг. ред. О.В.Овчарук. Київ: К.І.С., 2004. 112 с.; Овчарук О. Компетентності як ключ до оновлення змісту освіти. *Стратегія реформування освіти в Україні: Рекомендації з освітньої політики*. Київ: "К.І.С.", 2003. С. 13–42; Пометун О. Формування громадянської компетентності: погляд з позиції сучасної педагогічної науки. URL: <http://www.visnyk.iatr.org.ua>; Чижевська Л.В. Бухгалтерський облік як професійна діяльність: теорія, організація, прогноз розвитку: монографія / Житомирський держ. технологічний ун-т. Житомир: ЖДТУ, 2007. 528 с.

Під час проходження навчання майбутній доктор філософії набуває та формує інтегральну компетентність – здатність розв’язувати комплексні проблеми у сфері професійної діяльності, проводити оригінальне наукове дослідження, володіти методологією наукової та науково-педагогічної діяльності та здійснювати дослідницько-інноваційну діяльність у сфері економіки на основі глибокого переусвідомлення наявних та створення нових цілісних теоретичних або практичних знань та/або професійної практики.

Компетенції розподілимо на загальні та спеціальні (фахові) компетенції. Серед загальних компетентностей слід виокремити такі:

- здатність до критичного аналізу і креативного синтезу нових ідей, які в академічному і професійному контекстах можуть сприяти технологічному, соціальному та культурному прогресу суспільства, базованому на знаннях;
- здатність до засвоєння і системного аналізу через матеріалістичне сприйняття і критичне осмислення нових знань у предметній та міжпредметних сферах;
- здатність до самовдосконалення, адаптації та дії в нових ситуаціях, креативність;
- розуміння значення дотримання етичних норм та авторського права при проведенні наукових досліджень, презентації їх результатів та у науково-педагогічній діяльності;
- спеціальні (фахові) компетентності;
- здатність виявляти потребу в додаткових знаннях у різних галузях економіки та фінансів, генерувати наукові гіпотези;
- здатність формулювати дослідницьке питання, розробляти проект наукового дослідження;
- здатність обирати методи та критерії оцінки (кінцеві точки) дослідження відповідно до цілей та завдань проекту;
- здатність до підвищення професійної кваліфікації;
- володіння сучасними методами наукового дослідження;
- здатність до розуміння предметної області за обраними науковим напрямом та освітньою діяльністю;
- здатність виявляти потребу в додаткових знаннях у сфері фінансів та за напрямом стратегічного менеджменту;

- здатність представлення результатів наукових досліджень в усній і письмовій формі;

- здатність до лідерства, керування колективом;
- здатність до організації та реалізації педагогічної діяльності;
- вміння визначати цілі та способи навчання.

Основними результатами навчання майбутніх докторів філософії мають бути:

- здатність проводити критичний аналіз сучасної наукової літератури. Визначати й оцінювати ступінь вирішеності проблем та потреби сучасної економічної науки;

- формулювати наукові гіпотези, мету і завдання наукового дослідження. Визначити дизайн дослідження;

- розуміти принципи генерування статистичних та наукових гіпотез в економічній науці;

- розвивати власний інтелектуальний та загальнокультурний рівень, самореалізовуватися;

- використовувати теоретичний та методичний інструментарій для діагностики і моделювання економічної діяльності суб'єктів господарювання;

- використовувати інформаційні ресурси та сучасний математичний апарат для отримання інформації та проведення глибокого економічного аналізу компанії. Володіти здатністю удосконалювати та вбудовувати програмні продукти, початково призначені для іншої мети;

- пояснювати принципи, специфічність та чутливість методів дослідження, інформативність обраних показників. Аргументувати переваги обраних методів дослідження. Самостійно обирати адекватні методи дослідження;

- знати основні можливості наукової співпраці для економістів, презентуючи критичний звіт щодо формулювання стратегії компанії, визначаючи позитивні/негативні аспекти власного дослідження;

- розуміти вимоги та володіти технологією написання статті до міжнародного рецензованого журналу, знати стандарти оформлення наукових робіт, виступів на наукових дискусіях;

- спілкуватися у професійному середовищі та з представниками інших наукових шкіл, ефективно комунікувати;

- дотримуватися академічної доброчесності, нести відповідальність за достовірність отриманих наукових результатів;
- володіти методологією наукового дослідження та коректного формулювання гіпотез та дослідницьких питань;
- проводити оригінальне наукове дослідження;
- впроваджувати результати наукових досліджень в освітній процес, та практику;
- викладати результати наукових досліджень у формі презентації, доповідей, публікацій;
- оцінювати ефективність освітнього процесу, рекомендувати шляхи його удосконалення;
- організовувати роботу колективу (студентів, колег, міждисциплінарної команди).

З метою забезпечення кореляції визначених компетентностей та результатів навчання сформуємо матрицю відповідностей (табл. 5).

Для забезпечення ефективної підготовки науково-педагогічних кадрів в економіці крізь призму інтеграції інтересів до розробки Профілю професійної компетентності фахівця доцільно залучати:

- провідних фахівців бізнес-структур¹⁵⁶, які сприятимуть розвитку професійної компетентності (ідентифікують якості фахівців, у яких виникає потреба; здійснюють пошук і запити на підготовку відповідних фахівців), створюють можливості для вдосконалення професійних знань і розвитку навичок персоналу на постійній основі (навчання при зміні посади, підвищенні кваліфікації, з метою зміни психологічного клімату в колективі) шляхом навчання, самоосвіти з атестацією спеціалізованими організаціями (без атестації), на робочому місці¹⁵⁷;

¹⁵⁶ Опарина Н.Н. Оценка эффективности обучения и развития топ-менеджеров. URL: http://istina.msu.ru/media/publications/articles/e4f/7fc/422942/Otsenka_effektivnosti.pdf;

¹⁵⁷ Ефимов, В. В. Основы бережливого производства: учебное пособие. Ульяновск: УлГТУ, 2011. 160 с.

Таблиця 5

Відповідність результатів навчання та фахових компетентностей

Результати навчання	Фахові компетентності докторів філософії з економіки									
	Здатність виявляти потребу в додаткових знаннях у різних галузях економіки та фінансів, генерувати наукові гіпотези	Здатність виявляти потребу в додаткових знаннях у різних галузях економіки та фінансів, генерувати наукові гіпотези	Здатність виявляти потребу в додаткових знаннях у різних галузях економіки та фінансів, генерувати наукові гіпотези	Здатність виявляти потребу в додаткових знаннях у різних галузях економіки та фінансів, генерувати наукові гіпотези	Здатність виявляти потребу в додаткових знаннях у різних галузях економіки та фінансів, генерувати наукові гіпотези	Здатність виявляти потребу в додаткових знаннях у різних галузях економіки та фінансів, генерувати наукові гіпотези	Здатність виявляти потребу в додаткових знаннях у різних галузях економіки та фінансів, генерувати наукові гіпотези	Здатність виявляти потребу в додаткових знаннях у різних галузях економіки та фінансів, генерувати наукові гіпотези	Здатність виявляти потребу в додаткових знаннях у різних галузях економіки та фінансів, генерувати наукові гіпотези	Здатність виявляти потребу в додаткових знаннях у різних галузях економіки та фінансів, генерувати наукові гіпотези
Проводити критичний аналіз сучасної наукової літератури. Визначати та оцінювати ступінь вирішеності проблем та потреби сучасної економічної науки	+	+		+			+			
Формулювати наукові гіпотези, мету і завдання наукового дослідження. Визначити дизайн дослідження	+	+								
Розуміти принципи генерування статистичних та наукових гіпотез у економічній науці	+	+	+		+					
Розвивати власний інтелектуальний та загальнокультурний рівень, самореалізовуватися	+		+		+	+	+			
Використовувати теоретичний та методичний інструментарій для діагностики і моделювання економічної діяльності суб'єктів господарювання.			+		+					
Використовувати інформаційні ресурси та сучасні математичний апарат для отримання інформації та здійснення глибокого економічного аналізу компанії. Уміти удосконалювати та вбудовувати програмні продукти, початково призначені для іншої мети			+		+		+			
Пояснювати принципи, специфічність та чутливість методів дослідження, інформативність обраних показників. Аргументувати переваги обраних методів дослідження Самостійно обирати адекватні методи дослідження			+	+	+					
Знати основні можливості наукової співпраці для економістів, презентуючи критичний звіт щодо формулювання стратегії компанії, визначаючи позитивні/негативні аспекти власного дослідження				+						
Володіти вимогами та технологією написання статті до міжнародного рецензованого журналу, знати стандарти оформлення наукових робіт, наукових дискусій та виступів								+		
Спілкуватися у професійному середовищі та з представниками інших наукових шкіл, ефективна комунікація	+			+		+	+	+		
Дотримуватися академічної доброчесності, нести відповідальність за достовірність отриманих наукових результатів				+				+		
Володіти методологією наукового дослідження та коректного формулювання гіпотез та дослідницьких питань	+	+	+		+					
Виконувати оригінальне наукове дослідження					+	+			+	
Впроваджувати результати наукових досліджень в освітній процес, та практику			+	+	+	+				
Презентувати результати наукових досліджень у формі презентації, доповідей, публікацій						+		+	+	
Оцінювати ефективність освітнього процесу, рекомендувати шляхи його удосконалення								+		
Організовувати роботу колективу (студентів, колег, міждисциплінарної команди)				+						+

Джерело: власні розрахунки автора.

- представників державних органів¹⁵⁸, які формують державні вимоги до освіти з метою надання певної гарантії суспільству щодо професіоналізму й компетентності майбутнього фахівця певного освітньо-кваліфікаційного рівня;
- членів громадських організацій¹⁵⁹, які сприяють розповсюдженню знань шляхом проведення навчання і тренінгів (на робочому місці і/чи поза місцем роботи), конференцій і вебінарів (Internet-мережевих), самітів (очних пленарних засідань); розробки матеріалів для навчання; поширення і обміну передового практичного досвіду в різних країнах світу і на провідних вітчизняних підприємствах;
- провідних науковців із закладів освіти і науки¹⁶⁰, які адаптують зміст навчальних програм дисциплін до конкретних потреб бізнес-структур і громадських організацій із залученням провідних фахівців певної сфери; передають новітні знання шляхом проведення інтерактивних практичних занять з розглядом вітчизняного і світового досвіду, залучення до самостійної і науково-дослідної роботи (систематично опрацьовувати сучасну економічну літературу; брати участь у наукових конференціях з підготовкою наукових праць, виступаючи і обговорюючи доповіді; проходити наукову та освітню практику з розробленням бізнес-кейсу для застосування набутих теоретичних знань у дії); генерувати ентузіазм до опанування нового, розвитку мислення і загальнокультурних цінностей; залучати до процесу підготовки майбутнього фахівця професіоналів з бізнес-структур, державних органів і громадських організацій з метою моніторингу відповідності рівня знань, умінь і навичок потребам бізнесу, підбору майбутніх кадрів, презентації вітчизняного досвіду та здійснення зворотного зв'язку; продукувати (потрібні мінімальні витрати –

¹⁵⁸ Булатов М.Ф., Горелова О.И. и др. Управление изменениями: монография. Астрахань: Издательский дом «Астраханский университет», 2011. 103 с.

¹⁵⁹ Website Lean Enterprise Academy. URL: www.leanuk.org; Website Lean Enterprise Institute URL: www.lean.org; Website International Federation of Accountants, URL: <http://www.ifac.org/>.

¹⁶⁰ Опарина Н.Н. Оценка эффективности обучения и развития топ-менеджеров. URL: http://istina.msu.ru/media/publications/articles/e4f/7fc/422942/Otsenka_effektivnosti.pdf

знання професіоналів, які трансформуються в інноваційні проекти) і поширювати наукові розробки (здійснювати супровід проекту);

- приватних осіб¹⁶¹, які отримуватимуть і розширюватимуть знання та оволодіватимуть сучасним інструментарієм відповідно до напрямку підготовки певного освітньо-кваліфікаційного рівня, будуть готовими до саморозвитку і вдосконалення набутих знань, умінь і навичок для підтримання і розширення рівня професійної компетентності з орієнтацією на мінімізацію часу і витрат на підготовку; отримуватимуть задоволення від процесу навчання і результатів праці.

У сучасних умовах взаємодія між суб'єктами, які беруть участь у регулюванні професії в Україні, має суперечливий, конфліктний і конкурентний характер. Тільки від плідної співпраці з орієнтацією на вдосконалення національної системи освіти до міжнародних стандартів освіти та врахування залежатиме якість і час процесу формування фахових компетентностей економістів.

Розвиток професійних (специфічних) компетентностей слід розглядати як процес формування особистості, яка набуває необхідних знань, навичок та умінь, оволодіває досвідом майбутньої професійної діяльності одночасно із усвідомленням свого місця в соціумі та змісту професійної діяльності.

¹⁶¹ Там само.

Балакірева О.М.,

кандидат соціологічних наук

завідувач відділом моніторингових досліджень

соціально-економічних трансформацій

ДУ «Інститут економіки та прогнозування НАН України;

Дмитрук Д.А.,

кандидат соціологічних наук

старший науковий співробітник

відділу моніторингових досліджень

соціально-економічних трансформацій

ДУ «Інститут економіки та прогнозування НАН України;

Тімар І.О.,

кандидат соціологічних наук

науковий співробітник

відділу моніторингових досліджень

соціально-економічних трансформацій

ДУ «Інститут економіки та прогнозування НАН України

САМООЦІНКА ЕКОНОМІЧНИХ ЗНАНЬ НАСЕЛЕННЯ ЯК ЧИННИК ФОРМУВАННЯ СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИХ НАСТРОЇВ ¹⁶²

Розглянуто роль економічних компетенцій як важливого фактора оновлення економіки та соціального розвитку країни. Показана роль економічних компетенцій у формуванні навичок аналізу економічної інформації в контексті розуміння ситуації, адаптації та готовності ініціативно діяти в економічній сфері. Розкрито механізм взаємозв'язку тріади економічні знання – економічні цінності – економічно-фінансова поведінка, показана залежність самооцінки достатності/недостатності економічних знань від низки соціально-демографічних ознак та характеристик.

¹⁶² Стаття підготовлена в межах виконання проекту «Формування нової якості економічної освіти як складова реконструктивного розвитку» програми НАН України «Реконструкція економіки України: історичні виклики та модерні проекти».

Обґрунтовано доцільність розширення кола показників соціологічного виміру економічних компетентностей та економічної культури населення за рахунок включення показників рівня поінформованості населення щодо макроекономічних показників: обмінного курсу американського долара до гривні; середньої заробітної плати на рівні країни; середньої заробітної плати на рівні області проживання респондентів; рівня безробіття та рівня інфляції (за останні 12 місяців). Виокремлено основні чинники високого та низького рівнів суб'єктивної поінформованості щодо макроекономічних показників, що дають можливість вивчення різних складових економічної культури методами емпіричної соціологічної науки. Розкрито вплив суб'єктивної самооцінки достатності сучасних економічних знань на соціально-економічні настрої, соціально-політичну та економічну активність, просторову мобільність, впевненість у власних силах, рівень довіри до співвітчизників, влади та банків, загалом на соціальне самопочуття.

Ключові слова: *соціально-економічні настрої населення, економічна освіта, економічна культура, економічні компетенції, економічні цінності, економіко-фінансова поведінка, економічні стратегії населення, економічна активність, суб'єктивний рівень поінформованості щодо макроекономічних показників.*

Постіндустріальна економіка актуалізувала створення постіндустріальної моделі освіти, на яку орієнтуються країни ОЕСР. Головними ознаками цієї моделі вважають нові навчальні методики, проектну діяльність, масове онлайн-навчання, заміну кваліфікацій компетенціями та оволодіння метакомпетенціями (властивість менеджерів найвищого рівня). До основних викликів, які спричинили появу постіндустріальної моделі освіти, дослідники зараховують: створення Інтернету й цифрових технологій; зміну моделі створення, трансляції та збереження знань; зміни процесів фіксації освітніх досягнень, управління навчальною діяльністю уповноваженими органами та вибору власної освітньої траєкторії користувачами¹⁶³. Відповідно й українська система освіти має

¹⁶³ Евзрезов Д.В., Майер Б.О. «Образование 2030» – вызов системе образования. *Вестник Новосибирского гос. пед. ун-та*. 2014. № 2(18). URL: www.vestnik.nspu.ru

налаштуватися на адекватне реагування на сучасні виклики. Перелік цих викликів досить потужний та не є предметом аналізу в цій роботі, разом із тим варто наголосити на суперечності між зниженням якості освіти та сучасними вимогами конкурентоспроможності економіки та ринку праці. Актуалізується потреба аналізу дихотомії «універсалізм vs спеціалізація» в нових умовах не просто швидких, а стрибкоподібних процесах цифровізації, інноваційного оновлення, технологічних революцій. І це у свою чергу вимагає неперервного оновлення знань, розвитку компетенцій. Змінюються також і форми передачі знань та набуття освіти. Можна стверджувати, що сформовано запит на розроблення і впровадження нової парадигми результату національної освіти загалом та економічної освіти зокрема як способу загальної відповіді на глобальні виклики¹⁶⁴. Зважаючи на поточний сучасний стан українського суспільства, не викликає сумнівів роль сучасної економічної освіти, яка має допомогти подолати стереотипи економічної свідомості та виявити основні чинники, що ускладнюють формування адекватного розуміння ринкових перетворень. Важливо, що сучасна економічна освіта – це перш за все базис економічної культури всього суспільства, хоча не можна применшувати її завдання щодо надання суто професійних знань, ділових та підприємницьких навичок професійних кадрів.

Тому можна стверджувати, що необхідною умовою перебудови вітчизняної економіки є формування економічної культури суспільства, адекватної вимогам цивілізованого ринку. При цьому економічна культура розуміється як сукупність знань, цінностей і норм, які регулюють економічну поведінку фізичних та юридичних суб'єктів. Більшість сучасних дослідників

¹⁶⁴ Процеси соціальної мобільності в сучасному українському суспільстві: кол. моногр. / Балакірева О.М., Середа Ю.В., Дмитрук Д.А. та ін.; за ред. О.М. Балакіревої; НАН України, ДУ "Ін-т екон. та прогнозув. НАН України". Київ, 2014. 288 с.; Соціокультурні чинники розвитку українського ринку праці: кол. моногр. / за ред. О.М. Балакіревої; НАН України, ДУ «Ін-т екон. та прогнозув. НАН України». Київ, 2017. 264 с.; Детермінанти соціально-економічної нерівності в сучасній Україні / Балакірева О.Н., Афонін Е.А., Головенько В.А. та ін.; за ред. О.М. Балакіревої; НАН України; Ін-т екон. та прогнозув. Київ, 2011. 592 с.; Карпенко М. Кореляція ринків праці й освіти в Україні: актуальні проблеми та шляхи їх розв'язання в руслі реформування вітчизняної освіти. Аналітична записка / Національний інститут стратегічних досліджень. Грудень 2015 р. URL: <http://www.niss.gov.ua/catalogue/14/>

розглядають економічну культуру як елемент інституційного середовища. Отже, економічна культура формується під впливом культурних, історичних, політичних та, значною мірою, економічних чинників, завдяки освітнім та інформаційно-виховним програмам, під впливом ЗМІ та взаємодії комплексу суспільно важливих процесів, та виконує системні функції (трансляційну, селекційну та інноваційну) підтримки економічних трансформацій.

Проблематика вивчення та формування економічної культури має міждисциплінарний характер. Для економічної науки важливість розуміння економічної культури населення та його різних груп зростає у зв'язку з економічними реформами, розвитком підприємництва, змінами форм власності. Соціологічні підходи зосереджуються на трансформації цінностей та соціокультурних норм в економічній сфері суспільного життя, мотиваціях індивідів. Для освітян важливим стає розуміння змісту сучасних економічних компетентностей, які будуть затребувані не лише сьогодні, а й в орієнтації на завтрашній день. Економічна культура й, зокрема, економічні компетенції є важливим фактором оновлення економіки та соціального розвитку. В рекомендаціях Європарламенту та Ради Європи¹⁶⁵ зазначені вісім ключових компетенцій (здатність до комунікації рідною мовою, здатність до комунікації на іноземних мовах, математична компетенція і базові компетенції в науці і технології, цифрові компетенції, здатність вчитися, соціальні та громадянські компетенції, здатність до ініціативи і підприємництва, культурна компетенція), і практично всі вони мають безпосередній вплив на формування економічної культури та економічних компетенцій.

Узагальнюючи роль економічних знань та економічних компетенцій для окремого індивіда та населення, доцільно зазначити такі аспекти: здатність до оцінки економічної ситуації; здатність визначити ставлення до економічних реформ, оцінювати економічні інститути, сприяти їх розвитку; формування правил та норм економічної поведінки; вибір рівня економічної активності та

¹⁶⁵ Рекомендація 2006/962/ЄС Європейського Парламенту та Ради (ЄС) "Про основні компетенції для навчання протягом усього життя" від 18 грудня 2006 року.

економічної поведінки; здатність опановувати нові економічні ролі; формування стратегій соціально-економічної адаптації; вибір сфери економічної діяльності; самооцінка власної ресурсної бази та активів; свідома стратегія забезпечення потреб, структури витрат та заощаджень, споживання; усвідомлення та забезпечення економічної та фінансової безпеки; формування економічних інтересів; вибудовування економічних відносин; розуміння економічної мови; вплив на конкурентоспроможність, економічний та життєвий успіх. Отже, важливими є наявність достатніх економічних знань, сформованих навичок аналізу економічної інформації з метою розуміння ситуації, вміння адаптуватись до нової ситуації та готовність ініціативно діяти. Не вдаючись до вибудовування моделі економічної культури, яка в умовах наростаючої цифровізації та технологічного розвитку перебуває у постійному процесі стрімкого розвитку, необхідно враховувати тріаду: економічні знання – економічні цінності – економічно-фінансова поведінка, і конче актуально – в їх динаміці та взаємовпливах¹⁶⁶.

Політичні, економічні та соціокультурні перетворення в Україні періоду незалежності сприяли значній трансформації економічної свідомості населення. Соціологічні дані свідчать про повільне формування ринкової культури; достатньо виражену тенденцію індивідуалізації цінностей; ослаблення патерналістських установок, хоча патерналістський синдром зберігається та переважає; зростання орієнтацій на особисті сили, хоча зберігається покладення відповідальності на державу; раціоналізації поведінки; що зберігається зрівняльний ідеал споживання матеріальних благ, який допускає лише незначну розбіжність у рівнях та якості споживання (орієнтація на рівність доходів та негативне ставлення до олігархів). Значна частина населення підтримує стереотипні судження, які перешкоджають зростанню потенціалу економічного розвитку суспільства (зокрема щодо аморальності великих статків,

¹⁶⁶ Назарова О.Г. Экономическая компетентность как структурная единица экономической культуры. *Гуманизация образования*. 2008. № 5. С. 149–153; Терюкова Т.С. Экономические компетенции: сущность, структура и место в системе ключевых компетенций. *Экономика в школе*. 2011. С. 43–47. URL: http://ecschool.hse.ru/data/2011/04/21/1210930289/42_2009_3-4.pdf

кримінального походження підприємницької діяльності, відповідальності держави за добробут людини незалежно від її економічної активності, шкідливість приватизації, конкуренції тощо). До цієї проблематики варто додати амбівалентність, яка виявляється в одночасному підтриманні різних економічних цінностей¹⁶⁷.

Думки щодо економічного розвитку країни та соціально-економічні настрої після оптимістичних очікувань періоду революції гідності 2013–2014 рр. та швидкого розчарування залишаються без особливої динаміки. Понад 70% економічно активного населення невдоволені тим, у якому напрямі рухається країна. Рух держави більшість населення вважає помилковим. Третина населення вважає, що зміни відбуваються недостатньо швидко, а приблизно четверо з десяти вважають, що не відбувається ніяких змін. Частка населення, яка так чи інакше впевнена в наявності сил, здатних покращити ситуацію в державі, стабільно становить значно менше половини. Більшість покладає найбільшу відповідальність за економічне зростання і добробут населення на вищі органи влади (до 50%) та бізнес (близько 40%). Війна на Сході України залишається основною проблемою для українців, яку вважають першочерговою. До топ-3 ключових проблем відносять також зростання цін на товари і послуги, високі тарифи на житлово-комунальні послуги та проблему гідного рівня оплати праці. Помітна тенденція погіршення самооцінок матеріального становища. Частка тих, хто мають грошові збереження, накопичення залишається менше третини та не зростає. Вивчення наявності «тіньових» доходів економічно активних громадян демонструє мінливу тенденцію як стосовно повідомлень про неофіційні надходження, так і щодо ухилення від відповіді про них. У кожного десятого українця тіньові доходи становлять до 50% загального доходу, а для 8–9% – більш ніж половину

¹⁶⁷ Резнік О. Динаміка патерналістських настанов в Україні: від ціннісного підґрунтя до раціоналізації соціоекономічного статусу. *Українське суспільство: моніторинг соціальних змін* / Інститут соціології НАН України. Вип. 3 (17). Київ, 2016. С. 331–339; Модернізаційний потенціал економічних орієнтацій населення. *Ціннісна складова модернізаційних процесів у сучасному соціумі України*: кол. моногр. / НАН України, ДУ «Ін-т екон. та прогнозув. НАН України». Київ, 2014. С. 97–138.

загального доходу. У середньому неофіційні надходження становлять 13,6% від особистого доходу економічно активного населення. Основними трудовими орієнтаціями економічно активних громадян залишаються висока заробітна плата та гарантія збереження робочого місця, також більш важливим (до 75%) стає цікава робота, особливо для молоді. За останні роки не відбулось суттєвих змін щодо підприємницької активності та форм її прояву. Українці не готові ризикувати задля збільшення капіталу. Натомість обирають більш запобіжні стратегії – мати невелику, але гарантовану заробітну плату або мати постійний заробіток, але «заробляти капітал» додатковим шляхом. Результати досліджень демонструють збереження тенденції неоднорідності суспільних поглядів на функціонування системи банківських послуг і, як наслідок, до фінансової системи загалом. Стабільно більшість українців, які мають банківські картки (70%), використовують їх для отримання заробітної плати та інших виплат і тільки кожен другий – для оплати покупок у магазинах та кожен п'ятий – для кредитних послуг. Найбільше кредитів беруть саме приватні підприємці. Хоча банки залишаються головним джерелом кредитних коштів для населення, українці вважають кредити обтяжливими, а купівлю товару в кредит – скоріше небезпечною. Більшість громадян засвідчила, що не користувалася ніякими послугами, які стосуються депозитних вкладів. Щодо сплати податків, то більшість українців (70%) стабільно вважає неприпустимим від них ухилятися. Громадська думка щодо пріоритетності державних витрат досить стабільна: на охорону здоров'я (49%), допомогу малозабезпеченим (26%), пенсії (24%), Збройні сили (22%), освіту (21%), житло (20%), інфраструктуру (19%). Серед економічно активного населення зберігаються патерналістські настрої та покладання відповідальності за власний та суспільний добробут на державу та уряд. Близько 40% вважають, що уряд повинен допомагати лише непрацездатному населенню, в той час як працездатні мають самостійно відповідати за власний добробут.

Соціологічні виміри переважно концентруються на вивченні економічних стратегій та поведінки різних груп населення, визначенні сприйняття тих чи

інших тверджень щодо економічних реформ та економічної політики, дослідженні трудових цінностей, вимірі цінності підприємницької ініціативи в динаміці та ієрархії ціннісних синдромів населення, а також індекси соціально-економічних оцінок та очікувань. До показників соціологічного виміру, які додають у розумінні рівня економічних знань, стану економічних компетентностей та економічної культури населення, можна віднести дані щодо джерел та структури доходів, про отримання неофіційних доходів, наявність та форми заощаджень, користування сучасними фінансовими інструментами тощо. Ці та інші результати виміру громадської думки час від часу стають предметом аналізу різних вітчизняних соціологічних структур, є складовою частиною моніторингу Українського суспільства, що започаткований Інститутом соціології НАН України з перших років незалежності, а також у межах постійного моніторингу, який проводиться ГО «Центр “Соціальний моніторинг”» та ГО «Український інститут соціальних досліджень імені Олександра Яременка» спільно з відділом моніторингових досліджень соціально-економічних трансформацій ДУ «Інститут економіки та прогнозування НАН України». Результати останнього постійно висвітлюються на сторінках наукового журналу «Український соціум»¹⁶⁸.

У межах постійного моніторингового дослідження українського суспільства ІС НАН України вимірюється самооцінка достатності сучасних економічних знань, що дозволяє відстежити динаміку з 1996 року до сьогодні. Як можна побачити з табл. 1, за останні десять років запит на сучасні економічні знання не знижується; він є більш високим, ніж запит на сучасні політичні знання й навіть ніж брак навичок жити в нових суспільних умовах. За виміром у 2018 р.¹⁶⁹ 27,9% дорослого населення відповіли, що їм вистачає сучасних економічних знань (що вище ніж у 2016 р., коли цей показник становив лише 22,6%), а 34,9% – що не вистачає (38,1% у 2016 р.). Ще 24,7% не

¹⁶⁸ Балакірева О.М., Дмитрук Д.А. Динаміка суспільно-політичних настроїв: грудень 2017 року. *Український соціум*. 2017. № 4(63). С. 145–167; Балакірева О.М., Дмитрук Д.А. Динаміка соціально-економічних оцінок і очікувань населення України наприкінці 2017 р. *Український соціум*. 2018. № 1(64). С. 95–111.

¹⁶⁹ Оперативні результати отримані від ІС НАНУ.

визначилися – вистачає чи ні, а 12,4% сказали, що це їх не цікавить¹⁷⁰. Серед представників населення з вищою освітою частка тих, кому вистачає сучасних економічних знань, сягає 36,3%, а кому не вистачає – менше за середнє і становить 30%. Серед молоді (рис. 1) більшою є частка тих, кому вистачає, так само, як і тих, кому не вистачає, а також вдвічі менше за середнє та 2,5 рази менше, ніж серед найстаршої вікової групи, зазначили, що їм це не цікаво (7,4%).

Таблиця 1

Частка дорослого населення, яке вважає, що їм не вистачає ... , %

Варіант відповіді / Роки	1996	2004	2006	2008	2010	2014	2015	2016	2017	2018
...вміння жити в нових суспільних умовах	53	38	31	35	33	31	31	34	33	27
...сучасних економічних знань	48	46	39	38	38,5	37	40	38	41	35
...сучасних політичних знань	36	35	28	27,5	25	27	31	27	32	29
...юридичної допомоги для захисту своїх прав та інтересів	47	57	47	48	49	48	49	42	47	44

Джерело: Українське суспільство: моніторинг соціальних змін / Інститут соціології НАН України. Вип. 3 (17). Київ, 2016. С. 480–483. Дані 2018 року надані ІС НАНУ на запит О.М. Балакіревої.

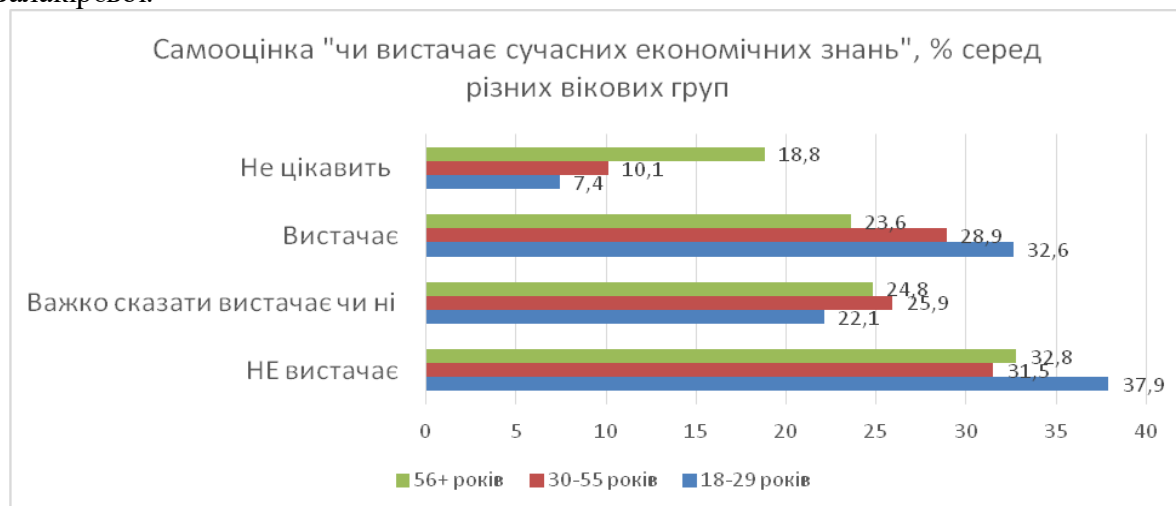

Рис. 1. Розподіл відповідей на запитання «Чи вистачає сучасних економічних знань?» серед різних вікових груп, %

Джерело: ІС НАНУ, опитування 2018 року в межах моніторингу українського суспільства.

¹⁷⁰ Назарова О.Г. Экономическая компетентность как структурная единица экономической культуры. Гуманизация образования. 2008. № 5. С. 149–153; Терюкова Т.С. Экономические компетенции: сущность, структура и место в системе ключевых компетенций. Экономика в школе. 2011. С. 43–47. URL: http://ecschool.hse.ru/data/2011/04/21/1210930289/42_2009_3-4.pdf

Аналіз структури населення залежно від самооцінки достатності/недостатності економічних знань показує, що більшою мірою вистачає економічних знань представникам з більш високим соціально-професійним статусом, роботодавцям, самозайнятим. Виявлено прямі кореляційні залежності між самооцінками «чи вистачає економічних знань» та «чи вистачає політичних знань», «чи вистачає ініціативи та самостійності», «чи вистачає вміння жити в нових умовах».

Більш висока економічна компетентність пов'язана із низкою соціальних характеристик та світоглядних переконань. Вища самооцінка своєї економічної компетенції пов'язана із низкою чинників, пов'язаних із «позитивним» соціальним становищем, що знаходить вираження у більшій задоволеності своїм становищем у суспільстві (32% скоріше задоволені), більш впевненому віднесенні себе до середнього класу (51,3%) (за іншою шкалою оцінювання 63% оцінили матеріальне становище сім'ї як середнє), частіших вказівок на те, що майбутнє залежить саме від їхніх зусиль (21,5%) та загалом більшій задоволеності перебігом свого життя (46,7%), порівняно з рештою (32,9%) та тими, хто є економічно некомпетентними (25,7%). Відповідаючи на запитання «Чи відчуваєте Ви особисто себе у «виграші» чи в «програші» від зміни влади в 2014 році?», 19,6% вказали, що опинилися у «виграші» (11% серед усіх і 8,1% серед тих, кому економічних знань не вистачає). Економічно компетентні респонденти частіше за інших (31,5%) характеризують себе як таких, що «активно включилися в нове життя, ринкові відносини видаються їм природним способом життєдіяльності», вони частіше, ніж решта, заявляють, що готові вразі втрати роботи активно шукати нову (59,7%). Серед цієї групи більша віра в те, що розвиток економіки держави має відбуватися за ліберальним сценарієм: відповідаючи на запитання «Яким чином, на Вашу думку, держава повинна брати участь в управлінні економікою?», варіант відповіді «Треба мінімізувати участь держави – все регулює ринок» обирає 20,8% тих, хто оцінив рівень своїх економічних знань як достатній (варіант відповіді «вистачає») (серед всіх 12%, серед тих, кому не вистачає – 8,8%). Також

виявлена більш висока самооцінка економічної компетенції призводить до того, що ця група респондентів менше за інших боїться низки негативних явищ сучасного життя, передусім таких як зупинки заводів (31,8%), голоду (30,6%), масових безпорядків (21%), диктатури (12%) тощо. Серед особливостей бачення майбутнього можна відзначити меншу увагу до питань пенсійного забезпечення (вважають проблему першочерговою для держави 36,7% проти 43,8%), більшою увагою до питань освіти (22%). Респонденти із високою оцінкою своєї економічної компетентності відрізняються більш схвальним ставленням інтеграції України до ЄС (64,3%) та вступу до НАТО (49,9%).

Емпіричний аналіз дає змогу виявити й низку характеристик, які мають меншу враженість, але такі, що змістовно вирізняють цю групу населення. Так, серед факторів, які сприяють соціальній інтеграції, представники цієї групи виявилися менш чутливими до таких чинників, як «страх перед майбутнім» (16,6% проти 27,1% серед тих, кому не вистачає), натомість вирізняючись більшою вірою в об'єднавчий потенціал «патріотичних почуттів громадян» (49,6%). Описуючи своє оточення, вони частіше характеризують його як «демократичне» (63,8%, серед усіх – 55,4%, серед тих, кому не вистачає – 34,4%), «ініціативне» (49,6%), схильне до ризику (27,4%), «раціональне» (48,9%) та «цілеспрямоване» (57,9%). Також вони характеризуються більшою довірою, ніж загал, та ті, кому не вистачає економічних знань, до громадських та благодійних організацій (40,6%) та волонтерів (66,3%). Вирізняються кращими оцінками власного здоров'я («добре або відмінне» – 38,6% (25,2% серед всіх).

Соціально-професійний портрет цієї групи відрізняється тим, що в ній більша представленість спеціалістів технічного профілю та підприємців, відповідно, вища частка осіб, зайнятих у приватному секторі (49,9%).

Таким чином, аналіз взаємозв'язків між показником «достатність/недостатність знань в економічній сфері» з показниками соціально-економічного самопочуття засвідчили цікавий, хоча й певною мірою передбачуваний результат. Умовна соціальна група тих, кому вистачає

сучасних економічних знань, виявилась більш соціально активною, більш соціально оптимістичною, з більш високим рівнем просторової мобільності, більш впевнена у власних силах, з більш високим рівнем довіри до співвітчизників, до влади, до банків, з дуже низьким запитом на «сильну руку», з більш високим рівнем впевненості, що вони зможуть знайти додаткові доходи. Ця група має більш високі виміри практично всіх індикаторів-складових інтегрованого індексу соціального самопочуття. Отже, їм більшою мірою вистачає роботи, забезпечення житлом, стабільності, рішучості, ініціативи і самостійності під час розв'язання життєвих проблем, можливості повноцінного відпочинку, дозвілля, доброти і співчуття до людей тощо. Разом із тим відсутня кореляція такої суб'єктивної економічної компетентності з показниками, які характеризують орієнтації на підприємницьку активності, на застосування інноваційних фінансових інструментів, стратегії заощадження тощо.

З метою пошуку індикаторів виміру рівня економічної обізнаності населення в межах загальнонаціонального соціологічного опитування дорослого населення¹⁷¹ до анкети було включено тематичний блок запитань щодо з'ясування рівня та особливостей поінформованості населення України щодо макроекономічних показників: обмінного курсу американського долара до гривні; середньої заробітної плати на рівні країни; середньої заробітної плати на рівні області проживання респондентів; рівня безробіття та рівня інфляції (за останні 12 місяців). Пропоновані варіанти відповіді («не знаю», «знаю, але не можуть зараз пригадати», «знаю») передбачали вибір однієї. Для тих респондентів, які відповідали, що вони знають конкретне значення цього показника, просили його назвати.

¹⁷¹ Методологія та інструментарій дослідження розроблені співробітниками відділу моніторингових досліджень соціально-економічних трансформацій ДУ «Інститут економіки та прогнозування НАН України» в рамках планової теми «Формування суб'єктності людського капіталу як новітня тенденція економічного розвитку». Польовий етап дослідження (опитування), проведений в грудні 2017 року Центром «Соціальний моніторинг» та Українським інститутом соціальних досліджень імені О. Яременка. Вибіркова сукупність опитування складає 2044 особи і є репрезентативною для дорослого населення України в усіх регіонах України за винятком тимчасово непідконтрольних уряду України територій Автономної Республіки Крим, Донецької та Луганської областей.

Для зручності подальшого обговорення результатів опитування ми введемо розрізнення між суб'єктивною та об'єктивною поінформованістю індивідів. Суб'єктивною поінформованістю ми будемо називати характеристику індивіда, яка базується на наявності в нього суб'єктивного уявлення про те, що він знає певну інформацію і готовий цю інформацію назвати (в нашому випадку ця інформація – конкретне значення одного з п'яти макроекономічних показників). У свою чергу об'єктивною поінформованістю ми будемо називати наявність у респондента знання певної інформації з заданим рівнем точності незалежно від його власних уявлень про те, чи таке знання у нього присутнє. В контексті цього дослідження, говорячи про об'єктивну поінформованість щодо одного з макроекономічних показників, ми матимемо на увазі те, що назване респондентом конкретне значення одного з п'яти макроекономічних показників дійсно збігається з тим, яким воно є згідно з доступними даними, в першу чергу офіційною статистикою (з поправкою на прийнятний для нас рівень точності¹⁷²). Таким чином, суб'єктивно поінформований щодо, наприклад, рівня інфляції індивід може як знати рівень інфляції (більш чи менш точно), так і не знати його насправді. Якщо він знає рівень інфляції реальний – він є об'єктивно поінформованим. Теоретично можлива ситуація, в якій індивід насправді знає рівень інфляції, але вважає, що не знає її, однак ми такі ситуації не досліджували.

За отриманими результатами можна зробити висновок, що населення України загалом досить погано обізнане щодо значень більшості запропонованих макроекономічні показників. Винятком є поінформованість щодо курсу долара США: 55% опитаних виявили себе суб'єктивно поінформованими, тобто вважали, що його знали. Суб'єктивний рівень поінформованості про розмір середньої

¹⁷² Далі ми продемонструємо, що рівень точності названого респондентом конкретного значення показника залежить не тільки від процесу зберігання інформації в його пам'яті, а й від процесу «вводу» або «виводу» відповідної інформації до або з пам'яті – зокрема значення показника можуть «округлюватись», якщо їх більш деталізоване представлення здається недоцільним із якихось (індивідуальних чи соціальних) причин. Так, індивід може, наприклад, вважати недоцільним пам'ятати курс обмінного долара у 27,853 грн, задовольняючись значенням 27,9 грн або 28 грн. Можна також гіпотетично представити ситуацію, в якій індивід насправді знає курс 27,853 грн, але якщо він назве курс 27,9 грн або 28 грн, соціальне оточення все одно вважатиме, що він «знає» курс долара.

заробітної плати на рівні країни становив 20%, щодо розміру середньої заробітної плати на рівні області – 21%. Лише 11% відповіли, що знають показник річної інфляції, 9% – рівень безробіття (рис. 2).

Рис. 2. Самооцінка поінформованості населення України (суб'єктивна поінформованість) щодо деяких макроекономічних показників, %

Джерело: Центр «Соціальний моніторинг» та УІСД імені О. Яременка, опитування «Ваша думка – грудень 2017».

Таким чином, населення України загалом добре поінформоване щодо обмінного курсу долара (53% дорослого населення знає його максимально точно), дуже посередньо – щодо рівня середньої заробітної плати на рівні країни (19% знає з точністю вище 50%) і дуже погано обізнане щодо рівня річної інфляції та безробіття (6 і 2% населення відповідно знають з точністю, вищою за 50%). Якщо порівняти, як співвідносяться частки тих, хто заявив, що знає показник, і тих, хто вважає, що знав його, але в момент проведення опитування не зміг з якихось причин пригадати, то маємо, що для курсу долара відповідне співвідношення становить приблизно 5:1, для середньої зарплати в області і на рівні країни – 2:1, а для рівнів інфляції та безробіття – близько 1:1. Таким чином, на сьогоднішній день курс долара та середня зарплата мають властивість краще «триматись у пам'яті» населення України. Щодо цього ми схильні висунути два пояснювальні припущення: 1) респонденти проявляють до показників курсу долара та середньої заробітної плати більший інтерес, ніж до рівнів інфляції та безробіття; 2) інформація про перші показники частіше

зустрічається в інформаційному й соціальному оточенні респондентів і тому менше забувається. З'ясування цього питання заслуговує на окреме дослідження. На наш погляд, перше припущення ближче до істини й відіграє більшу роль (хоча й друге може бути також правдивим). Так, згідно з роботою дослідників з Данії М. Палдама та П. Наннештада¹⁷³, ієрархія суб'єктивної поінформованості вказує на те, що з економічних показників людей цікавить (турбує) найбільше. Описане тут дослідження дає елементи такої відповіді щодо сучасної України. Згідно з отриманими результатами, більша частка респондентів, які вважають, що знають показники економіки України, припадає на макроекономічні показники¹⁷⁴, які більшою мірою пов'язані з їхніми власними доходами та матеріальним становищем і меншою мірою характеризують макроекономічну ситуацію в країні загалом.

Звернувшись до порівняння з іншими країнами, ми побачимо, що ситуація в Україні є і подібною, і відрізняється¹⁷⁵. З одного боку, вона подібна за загальним низьким рівнем поінформованості населення щодо макроекономічних показників. З іншого боку, вона не схожа тим, що актуалізація конкретних макроекономічних показників, наприклад у західних країнах, відрізняється (населення цих країн концентрує свою увагу в першу чергу на рівні безробіття).

Аналіз двовимірних розподілів суб'єктивної поінформованості в розрізі соціально-демографічних характеристик свідчить, що найважливішими чинниками, які диференціюють суб'єктивну поінформованість серед українських громадян, є економічна активність (економічно активні респонденти передбачувано суб'єктивно поінформовані краще); професійний

¹⁷³ Paldam M., Nannestad P. What Do Voters Know about the Economy? A Study of Danish Data, 1990–1993. *Working Paper No. 172*. Institut De Ciencies Politiques, Barcelona. 1999.

¹⁷⁴ Курс долара, середній рівень заробітної плати та по країні загалом.

¹⁷⁵ Дослідження щодо США доступне за посиланням (<http://www.oecd.org/site/progresskorea/44129683.pdf>). Щодо країн ЄС варто згадати дослідження і звіт Євробарометра: Special Eurobarometer 323: Europeans' knowledge of economic indicators (питання анкети QC1a-QC7). Дослідження доступне за посиланням (https://data.europa.eu/euodp/en/data/dataset/S927_72_1_EBS323/). Текст звіту за результатами дослідження (http://ec.europa.eu/commfrontoffice/publicopinion/archives/ebs/ebs_special_eco_ind_en.pdf). Див. також схоже дослідження в Італії: Giovannini E., Malgarini M., Sonogo R. What do Italian Consumers Know about economic data? Evidence from the Istat Consumer Survey. *Rivista Di Statistica Ufficiale*. 2014. No. 3/2015. P. 25–47. URL: <https://www.istat.it/it/files/2016/06/What-do-Italian-consumers-know-about-Economic-Data.pdf>

статус (найкраще суб'єктивно поінформовані керівники і підприємці, найгірше – непрацездатні і пенсіонери); освіта і вік (загалом чим респондент краще освічений і молодший, тим він краще поінформований¹⁷⁶). Крім цього, згідно з результатами дослідження, чоловіки дещо краще суб'єктивно поінформовані, ніж жінки. Водночас зв'язок суб'єктивної поінформованості з поселенською структурою, регіоном проживання неоднозначний і загалом незначний (хоча мешканці села все-таки поінформовані гірше). До цього варто додати, що гірше суб'єктивно поінформовані респонденти, які демонструють низький рівень зацікавлення політичними процесами. Таким чином можна припустити, що загалом чим респондент економічно активніший, має вищу професійну позицію, рівень освіти, молодший вік, тим він краще суб'єктивно поінформований щодо макроекономічних показників.

Аналіз відповідей щодо розміру цих показників (серед тих, хто вважав себе обізнаними) дозволив визначити «об'єктивний» рівень знань. Самооцінки суб'єктивної поінформованості щодо курсу американського долара відповідають рівню об'єктивної поінформованості: 96% суб'єктивно поінформованих знають його з точністю від 95 до 100%. Для інших макроекономічних показників, включених до вивчення рівня поінформованості, відповідність була значно слабшою: рівень середньої заробітної плати на рівні країни знали з точністю понад 90% близько половини (47%) суб'єктивно поінформованих щодо неї; з точністю, нижчою за 50%, знали показники рівня річної інфляції близько 40% суб'єктивно поінформованих; найменший рівень знань виявлено щодо рівня безробіття (84% дали відповідь з точністю, нижчою за 50%). Отже, щодо курсу долара США суб'єктивне знання з дуже великою точністю супроводжується об'єктивним знанням. Менша точність характерна для об'єктивної поінформованості щодо середньої заробітної плати в країні. Ще менша точність – щодо рівня інфляції. Мінімальна – щодо рівня безробіття (рис. 3).

¹⁷⁶ Щодо віку є певне відхилення і криволінійність зв'язку – стосовно деяких показників представники наймолодшої вікової групи (1829 років) дещо менше суб'єктивно поінформовані щодо макроекономічних показників, ніж ті, хто дещо старший за них (30–39 років).

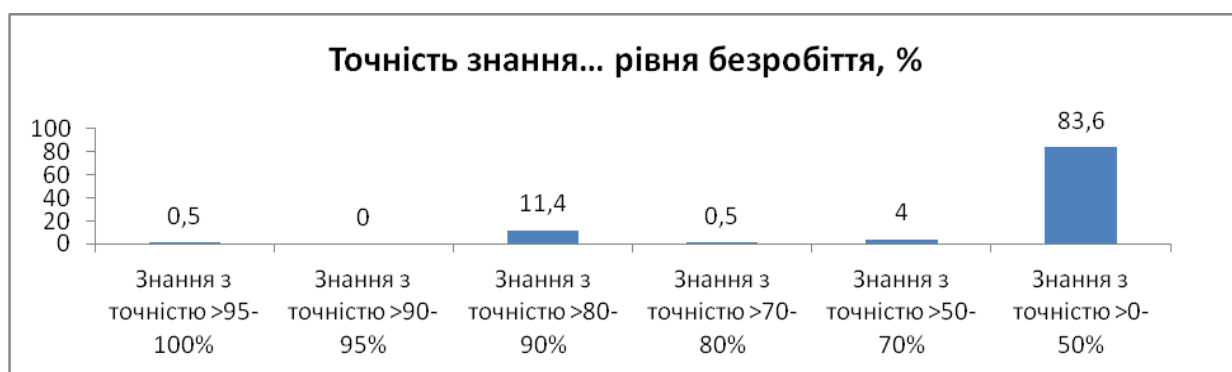
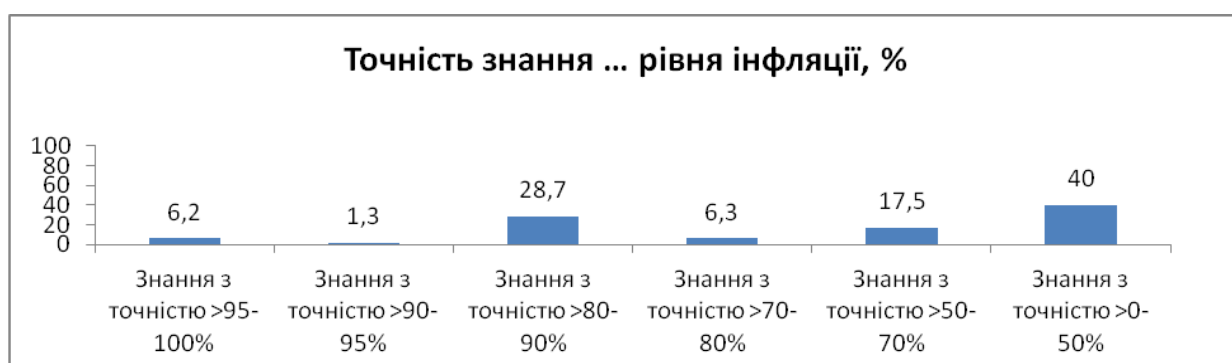
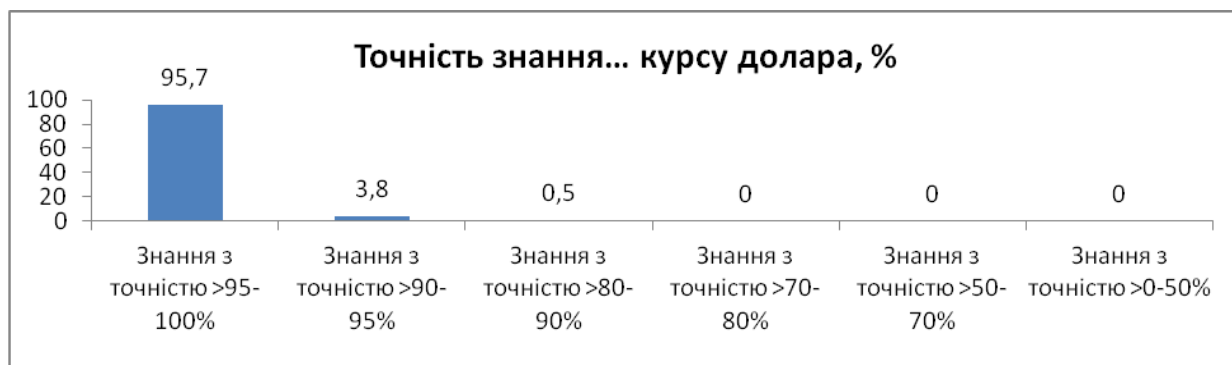

Рис. 3. Об'єктивна поінформованість населення України щодо деяких показників економіки країни

* Серед тих, хто заявив, що знає значення показників (суб'єктивно поінформованих).

Джерело: Центр «Соціальний моніторинг» та УІСД імені О. Яременка, опитування «Ваша думка – грудень 2017».

Відмінності у рівні об'єктивної поінформованості, який існує серед різних соціально-демографічних та соціальних груп українського суспільства, щодо обмінного курсу долара: в більший бік – у пенсіонерів, мешканців сіл, греко-католиків, міст від 20 до 50 тис. жителів та міст більше 100 тис. жителів (але при цьому не обласних центрів), а також тих, хто не цікавиться політикою; в менший бік – у респондентів 40–49 років, мешканців обласних центрів та столиці; щодо рівня безробіття: в більший бік – у некваліфікованих робітників, мешканців міст менше 20 тис. жителів; в менший бік – у підприємців та фермерів, тих, хто не зміг описати фінансове становище своєї родини, мешканців міст від 50 до 100 тис. жителів; щодо рівня інфляції: в більший бік – у некваліфікованих робітників, етнічних росіян, віруючих УПЦ МП, мешканців міст більше 100 тис. жителів (але при цьому не обласних центрів); в менший бік – у підприємців, а також фермерів; щодо рівня середньої заробітної плати на рівні країни: в більший бік – у мешканців міст більше 100 тис. жителів (але не обласних центрів).

Аналіз об'єктивної поінформованості в розрізі мір центральних тенденцій та інших характеристик розподілів демонструє (табл. 2)¹⁷⁷: середнє значення відповідей для курсу долара є дуже близьким до реального; медіанні відповіді для курсу американського долара, середньої заробітної плати на рівні країни та рівня інфляції достатньо близькі до їхніх точних значень згідно з офіційними даними; стандартна девіація відповідей щодо курсу долара щодо самого показника є дуже низькою; стандартна девіація відповідей щодо середньої заробітної плати становить 30% від показника; стандартна девіація відповідей щодо офіційного рівня інфляції та рівня безробіття більш ніж удвічі перевищує реальні значення цих показників; мінімальні й максимальні значення для курсу долара та середньої заробітної плати в країні є достатньо реалістичними, чого не можна сказати про рівень безробіття та інфляції. Можна в дуже загальних рисах припустити, що стосовно останніх названі респондентами наближені до

¹⁷⁷ Залишимо поза увагою відповіді щодо рівня середньої заробітної плати за областями.

максимальних значення можуть бути певною емоційною маніфестацією, аніж реальним уявленням про значення цих показників. Однак ці припущення потребують подальшої верифікації.

Таблиця 2

**Об’єктивна поінформованість населення України щодо деяких
макроекономічних показників: порівняння точного значення з середніми,
медіанними, мінімальними та максимальними за результатами
опитування**

Показник	Точне значення	За даними опитування					
		Середнє за результатами опитування	Медіана за результатами опитування	Стандарт-на девіація	Мінімум	Максимум	N (кількість змістовних відповідей)
Курс американського долара, грн за 1 дол.	27,88 ^a	27,44	27,35	0,6555	23,00	31,00	1126
Середній рівень заробітної плати в країні в цілому, грн	7377 ^b	6895	7000	2222	1000	24000	423
Офіційний рівень інфляції (за 12 місяців), %	13,6 ^c	34,1	15,0	40,42	1,0	200,0	220
Рівень безробіття, %	8,9 ^d	35,1	30,0	21,27	4	90	191

Примітки: а) середній курс американського долара за період 18–22.12.2017 р., офіційний курс Національного банку України¹⁷⁸;

б) середня номінальна заробітна плата штатного працівника підприємств, установ та організацій у жовтні 2017 року: Експрес-випуск 28.11.2017 № 414/0/09.3вн-17 / Державна служба статистики України;

с) інфляція на споживчому ринку в листопаді 2017 р. порівняно з листопадом 2016 р.;

д) безробіття серед економічно активного населення у віці 15–70 років в III кварталі 2017 року: Експрес-випуск 22.12.2017 №458/0/09.2вн-17 / Державна служба статистики України.

Джерело: Центр «Соціальний моніторинг» та УІСД імені О. Яременка, опитування «Ваша думка – грудень 2017».

¹⁷⁸ Згідно з: URL: <https://charts.finance.ua/ua/currency/official/-/1/usd>

Додатковий аналіз щодо зав'язків між рівнем поінформованості щодо окремих макроекономічних показників та готовністю давати оцінки економічній політиці влади показав, що незнання значень макроекономічних показників здебільшого не асоціюється зі зниженням готовності давати економічні оцінки. Отже, оцінки економічної ситуації і, зокрема, ефективності економічної політики влади можуть давати індивіди, які погано поінформовані з об'єктивних джерел і спираються на інші джерела інформації та можуть залежати від поширеної інформації популістського характеру.

Наведені соціологічні виміри (як усталені, що вже входять до моніторингів, так і пілотні, які скоріше мають статус зондажних досліджень) окремих аспектів рівня економічних знань населення надають певну інформацію та доводять можливість вивчення різних складових економічної культури методами емпіричної соціологічної науки.

Цілком зрозуміло, що підвищення рівня економічних знань прямо не впливає на економічну поведінку людей, але формує економічну свідомість, змінює ціннісне поле, визначає адаптивні, інтегруючі, інноваційні та творчі можливості індивідів. Відомий російський економіст-соціолог Р. Ривкіна зазначила: «... оздоровити економіку можна тільки через оздоровлення економічної культури... Потрібно сформувати у людей критичне ставлення до дефектів економічної культури, яке сприятиме їхньому викоріненню... Потрібно ліквідувати механізм “культурного гальмування”...»¹⁷⁹. Економічна культура залежить як від економічної політики, так і від політики розвитку економічної освіти та популяризації економічних знань. Актуальність поповнення та оновлення економічних знань різних верств населення пояснюється високим рівнем складності соціально-економічних проблем сьогодення не лише в Україні, а й у світі. І це потребує адекватних кроків політики розвитку економічної освіти та популяризації економічних знань.

¹⁷⁹ Ривкіна Р.В. Между социализмом и рынком: Судьба рыночной экономической культуры в России. Москва: Наука, 1994.

Звертаючись до ідеологічного контексту того, якою має стати українська система освіти, щоб адекватно реагувати на сучасні виклики національної економіки з урахуванням глобальних трендів, можна сформулювати запитання так – які узагальнені властивості мають бути притаманні цій системі, щоб забезпечити бажані функції? Не претендуючи на вичерпність відповіді, вважаємо такими властивостями здатність освітньої системи забезпечувати: достатню адекватність реалізації освітніх кваліфікацій українців запиту вітчизняного ринку праці «на сьогодні»; таку ж адекватність «на завтра» при невідворотних змінах ринку праці, ймовірно швидких і важко передбачуваних; не лише «економікоцентричність», коли головне призначення освіти вбачається державою в підготовці продуктивної сили відповідно до потреб чинного суспільно-політичного устрою й соціально-економічного укладу (за певних умов, вони можуть не відповідати національним інтересам), а й людиноцентричність, коли освіта виконує місію озброєння людини інструментами самозабезпечення через працю своїх основних життєвих потреб і самореалізації особистості (надає конкретній особі достатній комплекс знань, умінь, навичок і компетенцій для виходу на сьогоденний ринок праці та адаптації до його змін у майбутньому, щоб залишатися на цьому ринку персонально затребуваною протягом всього активного життя).

Як показали результати пілотного виміру рівня поінформованості населення щодо макроекономічних показників, актуальним є донесення об'єктивної інформації про стан і динаміку макроекономічних показників (які характеризують стан економіки України), особливо до економічно неактивних груп та населення малих міст, які меншою мірою включені до онлайн-простору інформаційного середовища, що у свою чергу сприятиме об'єктивізації оцінок державної політики. Групи з вищим рівнем освіти та економічної активності можуть розглядатись та використовуватись як посередники між урядом/державними інститутами та групами з нижчим рівнем освіти та економічної активності для донесення об'єктивної інформації про стан макроекономічних показників у країні. Під час стратегічної державної

комунікації доцільно просувати тезу, що оцінки економічної ситуації в країні мають базуватись на знанні об'єктивної інформації, а не інформації від суб'єктів-посередників. Можна використовувати тезу – провокуюче питання «Чи знаєте ви [макроекономічний показник] так само добре, як курс долара?». Підвищення загального рівня поінформованості населення щодо макроекономічних показників доцільно розглядати в контексті підвищення економічної культури різних груп населення, з акцентом на молоде покоління, зокрема студентство.

Базуючись на аналізі соціологічних вимірів, можна стверджувати, що економічна освіта має сприяти розвитку економічного мислення (критичного, прогресивного, з відновлювальним потенціалом) на основі компетентного розуміння тих процесів, що відбуваються в сучасній економічній сфері країни та світу. І в контексті проблематики сьогодення таргетування економічної освіти має бути як на цільові соціальні групи потенційного запиту, так і змістовно спрямовані на формування ключових сегментів економічної культури таких як: культура праці, культура управління, підприємницька культура, культура бізнесу, культура споживання, культура фінансової поведінки тощо.

Яненко І.Г.,

*доктор економічних наук,
провідний науковий співробітник
відділу економічної теорії*

ДУ «Інститут економіки та прогнозування НАН України»

Князєв С.І.,

*кандидат економічних наук,
учений секретар відділення економіки
НАН України*

ФОРМУВАННЯ НОВОЇ ЯКОСТІ ОСВІТИ У ПРОЦЕСІ ЦИФРОВІЗАЦІЇ ЕКОНОМІКИ¹⁸⁰

Розкрито зміст та механізми взаємозв'язку цифрових трансформацій в економіці та освіті з метою забезпечення формування нової якості освіти. Обґрунтовано необхідність та доцільність проведення змін у системі економічної освіти.

Ключові слова: *ключові компетенції, якість освіти, критичне мислення, креативне мислення, соціальне та емоційне навчання.*

За допомогою цифрових технологій розв'язання типових завдань з великим обсягом операцій стає набагато дешевшим, швидшим та зручнішим. Але дуже часто під час оброблення інформації для завдань такого типу передбачається втручання людини – з її досвідом, кваліфікацією та інтуїцією, і тому цей процес неможливо автоматизувати. Наприклад, такі операції, як

¹⁸⁰ Стаття представляє результати дослідження, виконаного в рамках наукового проекту «Формування нової якості економічної освіти як складової реконструктивного розвитку» програми НАН України «Реконструкція економіки України: історичні виклики та модерні проекти».

розроблення стратегії, консультування клієнтів, викладання дисциплін, виконання поліцейських функцій, потребують складних соціальних та емоційних навичок, чималої розсудливості, запасу знань та ерудиції, а також навичок мислення. Технологія може підвищити продуктивність праці, але не там, де працівники не мають належної кваліфікації та знань для її застосування. Тому якщо технології застосовуються для автоматизації завдань без відповідного вдосконалення компетенцій, вони можуть не забезпечити масштабної віддачі.

Цифрові технології змінюють умови та якість роботи у різних професіях. Вони полегшують роботу у численних галузях, таким чином змінюючи перелік необхідних у них професій і можливості для працевлаштування. Наприклад, поява цифрових технологій кардинально змінила видавничо-поліграфічну галузь, повністю витіснивши з неї певні процеси, натомість привнісши нові. Необхідні процеси, які раніше виконувалися у друкарні, тепер цілком доступні при встановленні відповідних програм на комп'ютері. Зокрема, відійшли у минуле процеси металевого набору, виготовлення стереотипів, практично повністю високий друк, а разом із ними – і відповідні професії, натомість зростає потреба у операторах комп'ютеризованих додрукарських процесів, електронного поліграфічного обладнання, у комп'ютерних дизайнерах-графіках тощо.

Згідно з дослідженням компанії PwC «Робоча сила майбутнього. Формування конкурентних сил 2030»¹⁸¹, оприлюдненим у 2018 р., 74% з 10 тис. опитаних мешканців Китаю, Німеччини, Індії, Великої Британії та США готові здобувати нові навички та/або повністю змінити спеціалізацію, аби залишитися професіонально затребуваними.

Застосування цифрових технологій у промисловості підвищить продуктивність та доходи, що дасть компаніям змогу платити більшу заробітну

¹⁸¹ Workforce of the future: The competing forces shaping 2030 / PwC. URL: <https://www.pwc.com/gx/en/services/people-organisation/workforce-of-the-future/workforce-of-the-future-the-competing-forces-shaping-2030-pwc.pdf>

плату і, таким самим чином, створювати мультиплікативні ефекти на інші сектори економіки. Підвищення конкурентоспроможності зумовить зростання, збільшення продажів, експорту та, відповідно, зайнятості. Покращення продуктивності нівелює економічну перевагу низькооплачуваних економік, заохочуючи компанії до реорганізації діяльності та розташування ближче до своїх внутрішніх ринків. Цифрові технології самі по собі створюють нові високооплачувані форми зайнятості, з'являється багато нових посад, яких не було раніше, в тому числі в нових бізнес-моделях обслуговування. Більше того, перелік існуючих професій за використання ІКТ не просто змінюватиметься, а саме розширюватиметься, тим самим створюючи більш досконалі та безпечніші робочі місця.

Різні дослідження продемонстрували позитивну кореляцію між автоматизацією та динамікою зростання робочих місць. Наприклад, у документі Центру європейських економічних досліджень зазначено, що «загалом завдяки комп'ютеризації попит на робочу силу в ЄС-27 збільшився на 11,6 млн робочих місць у період між 1999 та 2010 роками, таким чином передбачається, що створення нових робочих місць надмірно компенсує скорочення «старих» робочих місць»¹⁸². Дослідження показало, що, хоча технологічні зміни зі скорочення рутинної праці зменшили попит на робочу силу на 9,6 млн робочих місць, це компенсувалося попитом на товари та надлишковими ефектами, що у свою чергу зумовило збільшення попиту на іншу робочу силу на 21 млн робочих місць. Цю тезу підкріплено іншими опитуваннями. У липні 2016 р. робоча група Manpower опитала понад 18 000 роботодавців з шести галузей промисловості із 43 країн щодо того, як автоматизація та цифровізація вплинуть на кількість працівників упродовж наступних двох років. Було виявлено, що 83% роботодавців планують підтримувати або збільшувати свій штат і лише 12% мають намір скоротити кількість працівників за рахунок автоматизації.

¹⁸² Arntz M., Gregory T. and Zierahn U. The risk of automation for jobs in OECD countries: A comparative analysis. *OECD Social, Employment, and Migration Working Papers*. 2016,

Коли компанія Boston Consulting Group змоделювала вплив технологій на економіку Німеччини, було виявлено, що зростання зайнятості залежить від швидкості введення технології Industry 4.0. У їхньому базовому сценарії, де німецькі компанії забезпечують додаткове зростання на 1% на рік завдяки Industry 4.0 та досягненню коефіцієнта адаптації технології у 50%, роботи та комп'ютеризація скоротили кількість робочих місць на складанні та виробництві приблизно на 610 тис. Але це компенсувалося створенням 960 тис. нових робочих місць – чисте збільшення становило 350 тис. робочих місць (5%). Ці нові робочі місця виникають у зв'язку з попитом на додаткові 210 тис. працівників у сфері ІТ та НДДКР та 770 тис. нових робочих місць унаслідок зростання доходів¹⁸³.

Є інші дослідження з аналогічними висновками. У своїй роботі 2016 р. Ролан Бергер оцінив, що смарт-виробництво, реінвестиції та зростання в секторі послуг створять 10 млн нових робочих місць у Європі до 2035 р.¹⁸⁴. Огляд економічних наслідків упровадження промислових роботів у 17 країнах виявив, що роботи збільшили заробітну плату без значного впливу на загальну кількість годин праці¹⁸⁵. І хоча кількість робочих місць у виробництві протягом кількох років зменшується, аналітики Бруклінського інституту повідомляють, що країни, які більше інвестували в роботів, втратили на виробництві менше робочих місць, ніж ті, що не інвестували¹⁸⁶. Дослідження компанії «Барклейс» у Великій Британії показало, що інвестиції в автоматизацію 1,24 млрд фунтів стерлінгів протягом наступного десятиліття можуть забезпечити 73,5 тис. робочих місць у виробництві та створити понад 30 тис. робочих місць в інших секторах¹⁸⁷.

¹⁸³ Man and Mac Boston Consulting Group. September 2015.

¹⁸⁴ Berger R. The Industrie4.0 transition quantified: how the fourth industrial revolution is reshuffling the economic, social and industrial model. April 2016. URL: https://www.rolandberger.com/publications/publication_pdf/roland_berger_industry_40_20160609.pdf

¹⁸⁵ Graetz and Michaels Robots at Work. 2018. URL: http://personal.lse.ac.uk/michaels/Graetz_Michaels_Robots.pdf

¹⁸⁶ Muro M. and Andes S. Robots seem to be improving productivity, not costing jobs. *Harvard Business Review*. URL : <https://hbr.org/2015/06/robots-seem-to-be-improving-productivity-not-costing-jobs>

¹⁸⁷ Future-proofing UK manufacturing report / Barclay. 2015. URL: <https://www.barclayscorporate.com/content/dam/corppublic/corporate/Documents/research/automation-report.pdf>

Крім того, аналіз даних PwC від Бюро статистики праці США встановив, що найбільш працемісткі виробничі галузі США як частка загальної кількості робочої сили (автомобілебудування, електроніка та виробництво металів) використовують приблизно на 20% більше інженерів та майже вдвічі більше робітників, які займаються ремонтними роботами, ніж у інших галузях виробництва, і виплачують їм вищу зарплату. Ці сектори також мають тенденцію до збільшення частки працівників, які працюють на більш високооплачуваних роботах¹⁸⁸.

Дослідники Deloitte стверджують, що «хоча технології потенційно призводили до втрати понад 800 тис. найменших кваліфікованих робочих місць (у Великій Британії), існують докази того, що це допомогло створити майже 3,5 млн нових висококваліфікованих місць узамін»¹⁸⁹.

Таким чином, вплив цифрових технологій на трансформацію робочих місць можна представити так (табл. 1).

Таблиця 1

Вплив цифровізації на трансформацію робочих місць

Сфери впливу	Сутність впливу
Нові робочі місця	На основі впровадження нових технологій та техніки створюються абсолютно нові робочі місця, які потребують володіння новими (наразі цифровими) технологіями і технікою. Така модель створення робочих місць існує століттями
Зростання	Більш продуктивний і конкурентоспроможний, прибутковий «додатковий» бізнес зумовлює необхідність збільшення кількості існуючих робочих місць для задоволення зростаючого попиту
Реорганізація	Цифровізація сприяє перетворенню виробництва на економічно життєздатне, локалізоване, гнучке та наближає його до ринку за коротший час. Вакансії у країні заповнюються з країн з низьким рівнем робочої сили
Ланцюжок постачання	У ланцюжку постачань діє мультиплікаційний ефект – для кожного робочого місця, створеного у промисловості, буде створено декілька робочих місць у постачальників продукції та постачальників послуг по всьому ланцюжку постачання
Обслуговування	Цифровізація дає можливість використовувати модель обслуговування, де продукти продаються як сервіс із гарантією обслуговування. Крім виробничих робочих місць, також створюються нові робочі місця на основі сервісних послуг

Джерело: складено авторами.

¹⁸⁸ PwC (2018) 21st CEO Survey. URL: <https://www.pwc.com/gx/en/ceo-agenda/ceosurvey/2018/us.html>

¹⁸⁹ Deloitte LLP 2015 transparency report. URL: <https://www2.deloitte.com/content/dam/Deloitte/ca/-Documents/audit/ca-en-transparency-report-aoda.PDF>

Тепер неможливо витратити все життя на розвиток однієї навички та зробити на цьому кар'єру, тому що більшість навичок, яких діти нині набувають у школі, стануть нерелевантними, коли цим дітям виповниться сорок років. 65% теперішніх випускників шкіл підуть на пенсію з посад, які ще не створено. На цей час у Європі та Північній Америці приблизно 70% робочих місць передбачають розумову працю і менше 30% – фізичну, тоді як п'ятдесят років тому співвідношення було зворотним¹⁹⁰.

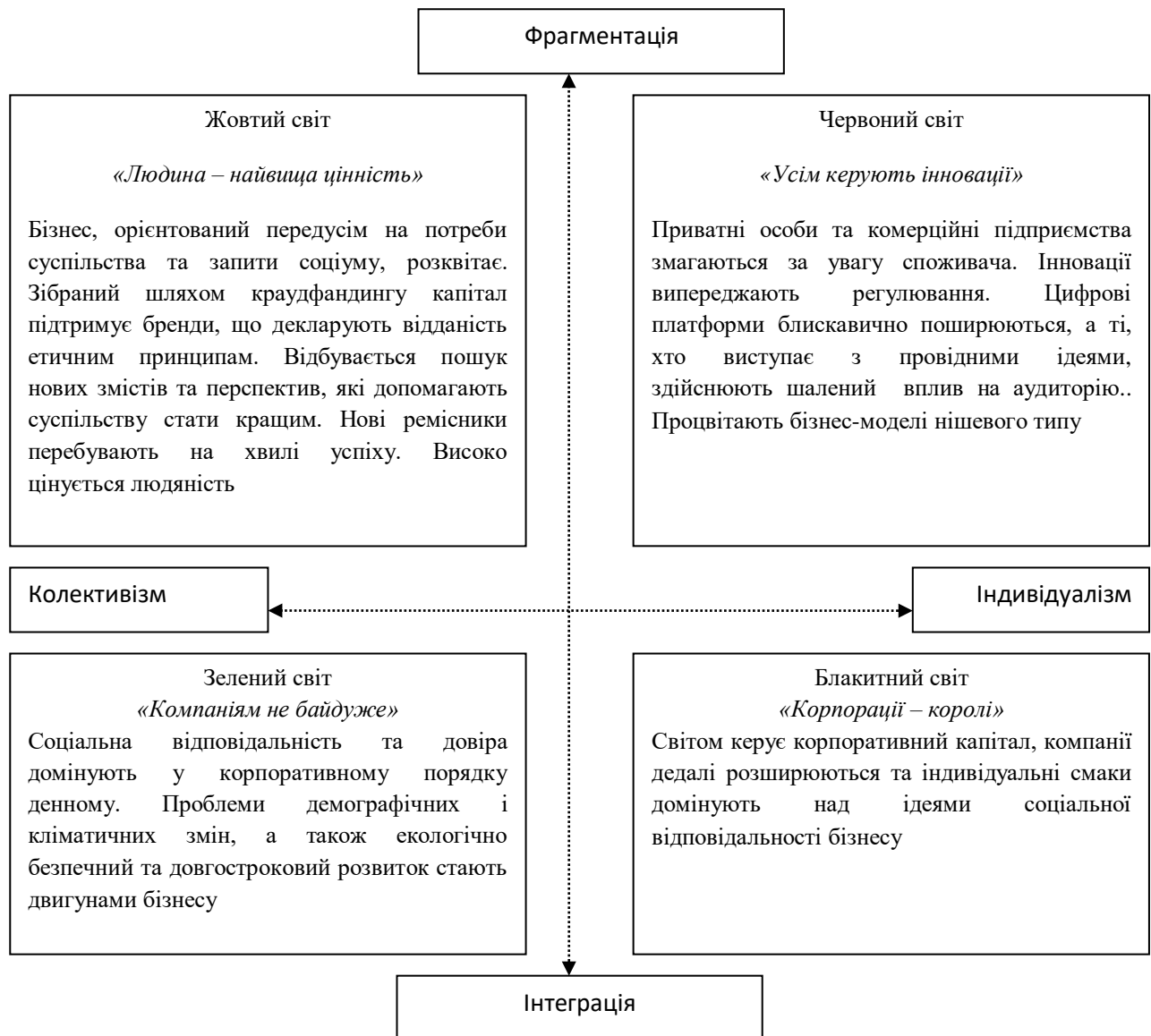

Рис. 1. Варіанти розвитку ринку праці до 2030 р.

¹⁹⁰ Made Smarter Review. 2017. URL: https://assets.publishing.service.gov.uk/government/uploads/system/uploads/attachment_data/file/655570/20171027_MadeSmarter_FINAL_DIGITAL.pdf

Джерело: складено авторами за: Workforce of the future: The competing forces shaping 2030. URL: <https://www.pwc.com/gx/en/services/people-organisation/workforce-of-the-future/workforce-of-the-future-the-competing-forces-shaping-2030-pwc.pdf>

Вважаємо, що підготовку дітей до професій майбутнього, яких ще не існує, необхідно починати з реформування системи освіти. Не проводити назрілі реформи означає залишитися далеко позаду тих, хто їх проводить, тоді як одночасні інвестиції у нові технології та у різні додатки до них – запорука успіху цифрових перетворень. Із розвитком нових технологій та їх проникненням у нові професії працівникам доведеться постійно оцінювати та підвищувати свою кваліфікацію. Значною мірою це відбуватиметься поза межами офіційної системи освіти, однак влада може забезпечувати спонукальні стимули до створення компаніями механізмів для навчання робітників упродовж життя.

Багато експертів висловлюють думку про те, що нинішні учні передусім мають не просто вивчати дисципліни, а опановувати навички навчання як такого, щоб отримати задатки креативного і критичного мислення і надалі мати змогу займатися самоосвітою. На підтвердження цієї думки існують дані Всесвітнього економічного форуму щодо соціального і емоційного навчання. І є приклади системи освіти (Сінгапур, Фінляндія), що допомагає нинішнім школярам здобувати такі необхідні навички і знання.

Трендами майбутньої освіти можна вважати такі:

- модульність. Для стандартного працівника оцифрованої, напівофісної-напівдомашньої реальності знадобиться чіткий, обмежений, але постійно поновлюваний набір навичок і знань. Тому, умовно, бакалаврат буде не чотирирічним, а трирічним із двома-трьома днями навчання на тиждень увечері після роботи та онлайн;

- мультимовність. Розвиток сервісів перекладу зумовить втру потреби у використанні поняття «основна мова викладання»;

- цифровізація. Дедалі більше секторів освіти переходитимуть в онлайн та використовуватимуть ті технології, які на цей час розробляються в освіті, але

поки що не є масовими (доповнена реальність, віртуальна реальність, прямий трансфер інформації у мозок та ін.);

– індивідуалізація освітніх траєкторій. Більшість закладів вищої освіти перестануть існувати як такі, у кращому випадку перетворяться на філії великих корпорацій, які надають послуги освіти повного циклу.

З появою нових трендів багато країн переглядають свої підходи до освіти. Так, Сінгапур переходить від жорсткої моделі «підвищення ефективності» (що передбачала отримання максимальної віддачі від вкладених фінансових ресурсів та викладання) до моделі «розвитку здібностей», у межах якої особлива увага надається не постійному тестуванню, а проектній роботі, та скорочується кількість тестів. У центрі уваги колумбійської моделі «Нова школа», за якою сьогодні навчаються 5 млн учнів у 16 країнах, також перебувають групове навчання та формування вміння вирішувати проблеми. Подібні підходи змінюють відносини між вчителем та учнем. У процесі навчання наголос зміщується на способи пошуку інформації та її застосування у новій і неочікуваній ситуації. Для цього необхідно змінити систему підготовки вчителів. Існує багато прикладів того, як цифрові технології можуть допомогти вчителям та учням: шляхом забезпечення можливості групової роботи в аудиторіях, які поєднані між собою мережею; через додатки, які стимулюють творчі здібності та вміння вирішувати проблеми, а також освітні ігри. Вдалим прикладом є онлайн платформа Ediscopedia, що була створена управлінням освіти Ріо-де-Жанейро у 2010 р. для забезпечення вчителів матеріалами і надання учням доступу до навчальних ресурсів. У системі використовуються мультимедійні ресурси, зокрема відео, інтерактивні ігри та цифрові бібліотеки.

В Україні у 2016 р. «К-Фондом» створено старт-містечко Unit city, де талановита молодь може безкоштовно розвивати та вдосконалювати свої навички, використовуючи найсучаснішу техніку та комунікації. У 2017 р. DataArt презентував низку освітніх ініціатив: у Болгарії та Україні було відкрито безкоштовні ІТ-курси для початківців; перезапущено онлайн-ресурс із

200+ освітніми курсами та запущена унікальна платформа для оцінювання навичок програмістів Skillotron.

Розглянемо ефективність освітньої системи Сінгапуру. За даними останнього звіту PISA (Programme for International Student Assessment)¹⁹¹, де оцінюються здібності учнів з країн – учасниць Організації економічного співробітництва та розвитку (ОЕСР), Сінгапур перевершив усіх за показником наукових знань молоді. Ця держава обійшла в рейтингу Японію, Естонію, Фінляндію і Канаду, які роками утримували першість за цим напрямом. Причому 24% усіх учнів та студентів Сінгапуру є одними з найбільш науково підготованих (рівні 5 і 6) – це втричі перевершує середній показник по ОЕСР. Такий рівень, згідно з рейтингом, свідчить про те, що учні із Сінгапуру досить підготовлені для самостійного творчого застосування на практиці здобутих знань у стандартних і незнайомих ситуаціях – тобто готові до життя з усіма його несподіванками.

У системі освіти Сінгапуру активно використовується Концепція соціального та емоційного навчання (SEL – Social and Emotional Learning)¹⁹². Ця Концепція пов'язана з використанням методик, які дають змогу не тільки здобути базові та глибокі знання з різних предметів, а й також оволодіти низкою практичних навичок, навчитися вибудовувати відносини з іншими людьми, виважено приймати відповідальні рішення і досягати поставлених цілей. Комплексна концепція включає здобуття академічних знань, ефективну соціалізацію студентів і школярів, контроль за своїми емоціями, емоційну взаємодію з іншими, розвиток навичок піклування про інших, розв'язання комплексних завдань і багато іншого.

У табл. 2 наведено порівняння результатів системи вищої та середньої спеціальної освіти в Україні та Сінгапурі.

¹⁹¹ PISA 2015. Results in Focus. URL: www.oecd.org/pisa/pisa-2015-results-in-focus.pdf

¹⁹² New Vision for Education: Fostering Social and Emotional Learning through Technology / WEF. 2016. URL: http://www3.weforum.org/docs/WEF_New_Vision_for_Education.pdf

Таблиця 2

Порівняння результатів освіти в Україні та Сінгапурі
(за складовими освіти)

Україна (Концепція МОН)		Сінгапур
Професійна (професійно-технічна) освіта, фахова передвища освіта	Вища освіта	Випускники ЗВО і установ середньої спеціальної освіти повинні:
Формування здатності публічно висловлювати і доводити свою точку зору;	Розвиток здатності до <i>самостійного прийняття рішень</i> , зважаючи на цінності громадянського суспільства, зокрема, на <i>справедливість, рівність та верховенство права</i> ;	– мати силу духу, щоб <i>відстоювати правду</i> ; – бути спроможним мислити критично і захищати свою точку зору;
– формування здатності до <i>комунікації з іншими людьми</i> та досягнення компромісу; – сприяння усвідомленню правил співжиття, вимог законодавства, формування та розвиток вміння <i>брати відповідальність</i> за власне життя та життя інших осіб;	– розвиток компетентностей щодо спілкування і співпраці; – налаштування на <i>командну роботу</i> , на пошук компромісів та спільне управління, зокрема у закладах освіти, участь у громадській діяльності, в тому числі у студентському самоврядуванні;	– бути готовими до <i>міжкультурної співпраці та соціально відповідальними</i> ;
– формування <i>прагнення до досягнення успіхів у професії</i> на благо суспільства та держави		– бути цілеспрямованими у <i>прагненні досконалості</i> ;
		– тримати курс на інноваційність та виявляти ініціативу;
		– вести здоровий спосіб життя і цінувати естетику;
		– стійко переносити негаразди;
		– пишатися тим, що вони сінгапурці, розуміти, яке місце Сінгапур посідає у світі
– формування навичок пошуку інформації, використання медіа і комунікації для участі у публічних дискусіях та процесах прийняття рішень	– розвиток здібностей та навичок, необхідних для ефективної взаємодії з органами державної влади та органами місцевого самоврядування	

Джерело: складено авторами.

Г. Хемел (G. Hamel) і К. Прахалад (C. Prahalad) у своїй Концепції ключових компетенцій визначають ключові компетенції як навички й уміння, що дають компанії можливість демонструвати споживачам свої фундаментальні переваги. Здатність людини в особистісному плані проявляти компетенції є компетентністю, що свідчить про відповідність працівника посаді, яку він обіймає. Дослідники виділяють, зокрема, таку ознаку ключових компетенцій, як цінність для споживача. Внесок ключової компетенції у цінність, яка повинна переконати споживача у виборі саме цієї компанії, найбільша, саме вона впливатиме на підвищення значимості продукту у сприйнятті споживача¹⁹³. Таким чином, компетенція – це ніби перелік стандартів, які чітко прописують, що людині необхідно для того, щоб якнайкраще виконувати свою роботу. Найчастіше виокремлюють від 5 до 10 основних вмінь, якими мають володіти співробітники, виконуючи свою роботу.

Як приклад, можна навести рекомендації Ради Європи щодо визначення ключових компетенцій, оволодіння якими виступає основним критерієм якості освіти¹⁹⁴:

- компетенція грамотності;
- компетенція багатомовності;
- математична компетенція і компетенція у науці, технології та інженерії;
- цифрова компетенція;
- особиста, соціальна та компетенція засвоєння знань;
- компетенція громадянства;
- компетенція підприємництва;
- компетенція культурної обізнаності та вираження.

Компетенція грамотності означає вміння спілкуватися та ефективно комунікувати з іншими у належний і творчий спосіб. Розвиток грамотності є основою для подальшого навчання та подальшої лінгвістичної взаємодії.

¹⁹³ Prahalad C.K., Hamel G. The core competence of the corporation. *Harvard Business Review*. May-June 1990. URL: <https://hbr.org/1990/05/the-core-competence-of-the-corporation>

¹⁹⁴ Council Recommendation of 22 May 2018 on key competences for lifelong learning. *Official Journal of the EU*. URL: [https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/PDF/?uri=CELEX:32018H0604\(01\)&rid=7](https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/PDF/?uri=CELEX:32018H0604(01)&rid=7)

Грамотності можна досягати рідною мовою, мовою навчання та/або офіційною мовою в країні чи регіоні.

Компетенція багатомовності визначає здатність належним чином та ефективно використовувати для спілкування різні мови. Це тісно пов'язано з основними навичками грамотності: базується на здатності розуміти, висловлювати та інтерпретувати поняття, думки, почуття, факти як усно, так і письмово (слухати, говорити, читати і писати) у відповідних діапазонах соціальних та культурних контекстів відповідно до бажань чи потреб людини. Мовні компетенції інтегрують історичний вимір і міжкультурні компетенції. Вони спираються на можливість посередництва між різними мовами і засобами масової інформації, як це викладено у Спільних європейських рамкових документах. У відповідних випадках це може включати підтримку і подальше вдосконалення компетенції рідної мови, а також доручення приєднання офіційної мови (мов) країни.

Математична компетенція та компетенція в науці, технологіях, інженерії містить три складові:

– *математична компетенція* – це здатність тренувати та застосовувати математичне мислення й розуміння для вирішення ряду проблем у повсякденних ситуаціях. Спираючись на майстерність рахування, акцент робиться на процесі та діяльності, а також на знаннях. Математична компетенція охоплює, різною мірою, здатність і готовність використовувати математичні режими мислення та представлення (формули, моделі, конструкції, графіки, діаграми);

– *компетенція в науці* – це здатність і бажання пояснити природний світ, використовуючи знання та методології, включно із спостереженнями та експериментами, з метою виявлення проблем та отримання доказових висновків;

– *компетенції в технологіях та інженерії* є застосуванням цих знань та методології для задоволення людських потреб та бажань. Компетенція в науці, технологіях та інженерії передбачає розуміння змін, спричинених діяльністю людини та особистої відповідальності громадян.

Цифрова компетенція передбачає впевнене, критичне та відповідальне використання та взаємодію з цифровими технологіями для навчання, роботи та участі в суспільному житті. Вона включає інформаційну та цифрову грамотність, спілкування та співпрацю, медіаграмотність, створення цифрового контенту (включаючи програмування), безпеку (включаючи цифрове благополуччя та компетенції, пов'язані з кібербезпекою), питання інтелектуальної власності, вміння вирішувати проблеми та критичне мислення.

Особиста, соціальна компетенції та засвоєння знань – це вміння рефлексувати, ефективно управляти часом та інформацією, конструктивно співпрацювати з іншими, залишатися стійким та керувати власним навчанням та кар'єрою. Компетенція включає здатність долати невизначеність та складнощі, засвоювати знання, підтримувати фізичне та емоційне самопочуття, підтримувати фізичне та психічне здоров'я, бути спроможним вести здоровий спосіб життя, співчувати і розв'язувати конфлікти у мирний спосіб.

Компетенція громадянства – це здатність виступати відповідальними громадянами та повною мірою брати участь у громадському житті на основі розуміння соціальних, економічних, правових та політичних понять та структур, а також глобального розвитку та стабільності.

Компетенція підприємництва – це здатність реагувати на можливості та ідеї та перетворити їх у цінності для інших. Вона заснована на творчості, критичному мисленні та вирішенні проблем, виявленні ініціативи, наполегливості та вміння співпрацювати, щоб планувати та управляти проектами, які мають культурну, соціальну або фінансову цінність.

Компетенція культурної обізнаності та вираження ґрунтується на глибокому знанні власної культури та повазі до інших культур, а також вмінні творчо виражати свої думки за допомогою різних мистецьких засобів. Вона включає розуміння, формулювання власних ідей у різних формах та розуміння свого місця або ролі в суспільстві.

Наразі в Україні поки що немає затвердженого документа, який визначає громадянські компетенції та шляхи їх забезпечення через систему освіти. Пропонований Міністерством освіти і науки України проект «Концепція

розвитку громадянської освіти в Україні» (далі – Концепція) визначає 10 основних громадянських компетентностей (розділ IV), а також результати, досягнення яких має бути забезпечено системою громадянської освіти відповідно до визначених основних змістовних ліній громадянської освіти (розділ VI Концепції)¹⁹⁵.

Зіставлення наведених у Концепції основних компетентностей із рекомендаціями Ради Європи (табл. 3) показало, що такі важливі компетенції, як математична, цифрова, компетенції в технологіях та інженерії, компетенції грамотності, багатомовності, засвоєння знань та підприємництва у Концепції не враховані зовсім.

Таблиця 3

**Відповідність основних громадянських компетентностей
(розділ IV Концепції) до Рекомендацій Ради Європи**

Громадянські компетентності	Рекомендації Ради Європи, яким відповідає наведена компетентність
1. Розуміння власної громадянської ідентичності, державної приналежності, національної, етнічної та культурної ідентичностей, повага до інших культур та етносів	Компетенція громадянства
2. Здатність підтримувати, зберігати та розвивати українські традиції та духовні цінності, володіти відповідними знаннями, вміннями та навичками, поділяти європейські цінності, спроможність реалізувати свій потенціал в умовах сучасного суспільства	Компетенція культурної обізнаності та вираження
3. Розуміння значення національної пам'яті, особливості її розвитку, впливу на суспільно-політичні процеси	Компетенція громадянства
4. Знання принципів демократії та здатність застосовувати їх у повсякденному житті; розуміння та сприйняття цінності прав та свобод людини, вміння відстоювати свої права та права інших	Компетенція громадянства
5. Розуміння та сприйняття принципів рівності та недискримінації, толерантності, соціальної справедливості, доброчесності, вміння втілювати їх у власні моделі поведінки, здатність попереджувати та вирішувати конфлікти	Особиста, соціальна компетенції
6. Знання та розуміння державного устрою, принципів і шляхів формування державної політики в усіх сферах суспільного життя на національному, регіональному та	Компетенція громадянства

¹⁹⁵ Концепція розвитку громадянської освіти в Україні. URL: <https://mon.gov.ua/ua/news/mon-proponuye-do-gromadskogo-obgovorennya-koncepciyu-rozvitku-gromadyanskoyi-osviti-v-ukrayini>

місцевому рівнях	
7. Знання механізмів участі у суспільному, суспільно-політичному та державному житті та вміння їх застосовувати разом із прийняттям рішень на місцевому, регіональному і національному рівнях; відповідальне ставлення до своїх громадянських прав і обов'язків, пов'язаних з участю в суспільно-політичному житті	Компетенція громадянства
10. Здатність до соціальної комунікації, солідарних дій та вміння співпрацювати, формувати групи для вирішення проблем спільнот різного рівня, зокрема шляхом волонтерської діяльності	Особиста, соціальна компетенції
8. Здатність формувати та аргументовано відстоювати власну позицію, поважаючи відмінні думки/позиції, якщо вони не порушують прав та гідності інших осіб	Особиста, соціальна компетенції
9. Здатність критично аналізувати інформацію, розглядати питання з різних позицій, приймати обґрунтовані рішення	Компетенція в науці

Джерело: складено авторами за: Council Recommendation of 22 May 2018 on key competences for lifelong learning. *Official Journal of the EU*. URL: [https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/PDF/?uri=CELEX:32018H0604\(01\)&rid=7](https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/PDF/?uri=CELEX:32018H0604(01)&rid=7); Концепція розвитку громадянської освіти в Україні, URL: <https://mon.gov.ua/ua/news/mon-proponuye-do-gromadskogo-obgovorennya-koncepciyu-rozvitku-gromadyanskoyi-osviti-v-ukrayini>

Між тим, як свідчить зарубіжний досвід, завтрашні учні та студенти особливо потребуватимуть саме формування комплексних знань і навичок, які дають змогу взаємодіяти в команді, а також уміння вчитися. Так, у дослідженні Міжнародного економічного форуму названо 16 найважливіших навичок для учнів XXI ст., які поділено на три групи: фундаментальні знання (грамотність), вміння (навички), персональні (особистісні) якості. (табл. 4).

Таблиця 4

Навички для учнів XXI століття

Фундаментальні знання (як людина застосовує основні навички для повсякденних завдань)	Уміння (як людина розв'язує складні завдання)	Персональні якості (як людина поводить себе у мінливому середовищі)
Уміння читати й писати	Критичне мислення/ розв'язання проблем	Допитливість
Уміння рахувати	Креативність	Ініціативність
Наукова грамотність	Спілкування	Цілеспрямованість / наполегливість
ІКТ-грамотність	Співпраця	Адаптивність
Фінансова грамотність		Лідерство
Культурна і громадянська грамотність		Соціальна і культурна обізнаність

Джерело: складено за: New Vision for Education: Fostering Social and Emotional Learning through Technology / WEF. 2016. URL: http://www3.weforum.org/docs/WEF_New_Vision_for_Education.pdf/

В Україні для підтримки компетентно орієнтованої освіти, підвищення кваліфікації та навчання в контексті навчання протягом усього життя було виявлено комплекс проблем, основні з яких: використання різних навчальних підходів та контекстів; підтримка педагогів та іншого персоналу навчальних закладів; а також оцінка та підтвердження розвитку компетенції. Для вирішення цих проблем пропонується використати деякі приклади передового досвіду Євросоюзу, які наведено нижче.

Різноманітні навчальні підходи та середовища:

- міждисциплінарне навчання, партнерства між різними рівнями освіти, учасниками підвищення кваліфікації та навчання, у тому числі з ринку праці, а також концепції – такі як загальноосвітні підходи з наголосом на спільному навчанні та активній участі та прийнятті рішень учнями, що може збагатити навчання. Міждисциплінарне навчання також допомагає пов'язувати різні предмети у навчальному плані, а також проводити паралелі між тим, що вивчається, і змінами у суспільстві;

- методології навчання, такі як опитування, проектування, змішані, навчання на основі мистецтва та ігор, можуть посилювати мотивацію та зацікавленість у навчанні. Також експериментальне навчання, навчання на робочому місці та наукові методи в науці, техніці, інженерії та математиці (STEM) можуть сприяти розвитку цілого ряду компетенцій;

- учні, працівники навчальних закладів та навчальні заклади можуть заохочуватися використовувати цифрові технології для покращення навчання та підтримки розвитку цифрових компетенцій. Наприклад, шляхом участі у ініціативах Євросоюзу, таких як «Тиждень кодексу ЄС»;

- спеціальні можливості для підприємницького досвіду, стажування у компаніях або у підприємців, які відвідують навчальні заклади, включаючи практичний досвід підприємницької діяльності, такі як проблеми творчості, запуск нових компаній, ініціативи спільноти, що проводяться за участю студентів, бізнес-моделювання чи підприємницьке навчання на основі проекту як особливо корисними для молоді, а також для дорослих та для вчителів;

– співпраця у сферах освіти та підвищення кваліфікації та партнерами поза системою освіти – місцевими громадами та роботодавцями у поєднанні з формальним та неформальним навчанням може сприяти розвитку компетенції та полегшити перехід від навчання до роботи, а також від роботи до навчання.

Підтримка навчального персоналу:

– включення компетентнісно орієнтованих підходів до освіти, навчання в початковій освіті та безперервний професійний розвиток можуть допомогти працівникам освіти покращити діяльність їхніх навчальних закладах та набуті компетентності щодо реалізації цього підходу;

– навчальному персоналу може надаватися підтримка щодо розроблення підходів, орієнтованих на компетентність, шляхом обміну персоналом та навчання однолітків, що передбачає гнучкість та автономію в організації навчання, через мережі, співпрацю та спільноти практиків;

– працівники освіти можуть надавати допомогу у створенні інноваційних практик, участі в дослідженнях та щодо належного використання нових технологій, у тому числі цифрових, для компетентнісних підходів у навчанні та підвищенні кваліфікації.

Оцінка та перевірка розвитку компетенцій:

– інструкції (описи) щодо ключових компетенцій можуть ставати основними результатами навчання і доповнюватися відповідними інструментами для діагностичної та підсумкової оцінки та визнання (підтвердження) на відповідних рівнях;

– перевірка результатів, отриманих шляхом неформального навчання, може запроваджуватися якомога ширше і демонструвати більш надійні результати, відповідно до Рекомендацій Ради Європи про перевірку попереднього неформального навчання, із запровадженням різних процедур перевірки. Він може також здійснюватися за допомогою таких методів, як Europass та Youthpass як інструментів для документації та самооцінки.

З огляду на наведений вище зарубіжний досвід визначення навичок та компетенцій, доцільно змістовно доповнити та відредагувати перелік основних громадянських компетентностей Концепції, як показано у табл. 5.

Основні компетенції громадян України

Основні громадянські компетентності (проект Концепції МОН)	Основні компетенції громадян України (пропонований проект)
1. Розуміння власної громадянської ідентичності, державної приналежності, національної, етнічної та культурної ідентичності, повага до інших культур та етносів	1. Компетенція грамотності
2. Здатність плекати українські традиції та духовні цінності, володіти відповідними знаннями, вміннями та навичками, поділяти європейські цінності, спроможність реалізувати свій потенціал в умовах сучасного суспільства	2. Компетенція багатомовності
3. Розуміння значення національної пам'яті, особливості її розвитку, впливу на суспільно-політичні процеси	3. Математична компетенція і компетенція у науці, технології та інженерії
4. Знання принципів демократії та здатність застосовувати їх у повсякденному житті; розуміння та сприйняття цінності прав та свобод людини, вміння відстоювати свої права та права інших	4. Цифрова компетенція
5. Розуміння та сприйняття принципів рівності та недискримінації, толерантності, соціальної справедливості, доброчесності, вміння втілювати їх у власні моделі поведінки, здатність попереджувати та вирішувати конфлікти	5. Особиста, соціальна та компетенція засвоєння знань
6. Знання та розуміння державного устрою, принципів і шляхів формування державної політики в усіх сферах суспільного життя на національному, регіональному та місцевому рівнях	6. Компетенція громадянства
7. Знання механізмів участі в суспільному, суспільно-політичному та державному житті та вміння їх застосовувати разом із прийняттям рішень на місцевому, регіональному і національному рівнях; відповідальне ставлення до своїх громадянських прав і обов'язків, пов'язаних з участю в суспільно-політичному житті	7. Компетенція підприємництва
8. Здатність формувати та аргументовано відстоювати власну позицію, поважаючи різні думки/позиції, якщо вони не порушують прав та гідності інших осіб	8. Компетенція культурної обізнаності та вираження
9. Здатність критично аналізувати інформацію, розглядати питання з різних позицій, приймати обґрунтовані рішення	
10. Здатність до соціальної комунікації, солідарних дій та вміння співпрацювати, формувати групи задля вирішення проблем спільнот різного рівня, зокрема шляхом волонтерської діяльності	

Джерело: розроблено авторами на основі: Council Recommendation of 22 May 2018 on key competences for lifelong learning. *Official Journal of the EU*. URL: [https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/PDF/?uri=CELEX:32018H0604\(01\)&rid=7](https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/PDF/?uri=CELEX:32018H0604(01)&rid=7); Концепція розвитку громадянської освіти в Україні. URL: <https://mon.gov.ua/ua/news/mon-proponuye-do-gromadskogo-obgovorennya-koncepciyu-rozvitku-gromadyanskoyi-osviti-v-ukrayini>

Лебеда Т.Б.,

кандидат економічних наук,

провідний науковий співробітник відділу

моделювання та прогнозування економічного розвитку

ДУ «Інститут економіки та прогнозування НАН України

ФОРМУВАННЯ НОВОЇ ЯКОСТІ ОСВІТИ ЯК ВАЖЛИВОГО ЧИННИКА ЕНДОГЕНІЗАЦІЇ ЕКОНОМІЧНОГО ЗРОСТАННЯ В УКРАЇНІ¹⁹⁶

Проаналізовано роль освіти як чинника економічного зростання в Україні. Проведено порівняння країн світу щодо рівня освіченості населення та суспільної результативності сектора освіти. Здійснено модельну оцінку впливу на реальну динаміку ВВП України таких факторів, як рівень освіченості населення та рівень бюджетних витрат на освіту. Сформульовано основні напрями та очікування від реформування освітнього сектора в Україні.

Ключові слова: *людський капітал, економічне зростання, реформування освіти, економетричне моделювання.*

Сучасні теорії економічного зростання особливого значення надають людському капіталу як ключовому ендегенному чиннику розвитку економіки і суспільства. Саме людина, яка є носієм загальних і спеціальних знань і навичок з можливістю постійного самовдосконалення та навчання,

¹⁹⁶ Стаття представляє результати дослідження, виконаного в рамках наукового проекту «Формування нової якості економічної освіти як складової реконструктивного розвитку» програми НАН України «Реконструкція економіки України: історичні виклики та модерні проекти».

визнається сьогодні основною рушійною силою становлення нової економіки, що ґрунтується на створенні й використанні нових знань. Відповідно, діяльність урядів країн світу спрямована передусім на розвиток людини з пріоритетом державних інвестицій в охорону здоров'я, освіту, соціальну підтримку, побут тощо. За Конституцією України найвищою соціальною цінністю також визнається людина, її життя, здоров'я, честь і гідність, недоторканість і безпека. Проблемам людини та її розвитку присвячуються ґрунтовні дослідження, що проводяться на постійній основі такими міжнародними організаціями, як ООН (щорічні звіти про розвиток людини), МОП (трудові аспекти людського життя), Європейська соціальна хартія (умови праці та життя людей). Уряди країн світу, розглядаючи людину як основну продуктивну силу суспільства, особливу увагу приділяють підвищенню її освітнього та професійно-кваліфікаційного рівня як передумови забезпечення економічного зростання на інноваційних засадах. У Доповіді про людський розвиток за 2015 рік зазначено, що «останніми роками першочергове значення для виробництва набувають знання. Види роботи, що виконуються людьми, і способи її виконання змінюються під впливом нових технологій. Ці зміни не є чимось новим, але вони модифікують зв'язок між працею і людським розвитком, а також типи політики та інститутів, необхідних аби сприяти досягненню позитивних результатів для блага людей»¹⁹⁷.

Для України характерною рисою є високий попит суспільства на отримання освіти та досить високі освітні стандарти. Так станом на 2017 р. за індексом освіти, скоригованим з урахуванням нерівності (0,766), Україна посіла 32-ге місце серед 189 країн світу (між Францією (0,768) і Аргентиною (0,765)), у той час як за індексом людського розвитку – лише 88-те (між Еквадором і Перу). Для порівняння: станом на 2015 р. Україна за індексом освіти, скоригованим з урахуванням нерівності, займала 27-ме місце серед

¹⁹⁷ Human development report 2015 / ООН. URL: <http://hdr.undp.org/en/2015-report/download>

188 країн світу (між Францією і Бельгією), а за індексом людського розвитку – 84-те (між Вірменією та Йорданом). Отже, можна зазначити, що досить високе місце України за індексом людського розвитку значною мірою визначається її дуже високим рівнем індексу освіти. Разом із тим останніми роками спостерігається загрозна тенденція зниження рейтингу України як за загальним індексом рівня людського розвитку, так і за індексом освіти.

Високий суспільний попит на отримання освіти в Україні підтверджується тим, що середня фактична й очікувана (для дітей на момент початку навчання) кількість років навчання станом на 2017 р. становили в Україні 11,3 та 15,0 років відповідно, що є зіставним з країнами з дуже високим рівнем розвитку¹⁹⁸. В результаті рівень грамотності дорослого населення, частка населення з освітою, не нижчою за середню, охоплення населення початковою, середньою та вищою освітою, забезпеченість вчителями тощо в Україні також перебувають на рівні країн з дуже високим рівнем розвитку (табл. 1).

Зазначене свідчить про високий освітній потенціал населення України і, відповідно, високу якість людського капіталу, що може розглядатися як вагомий фактор економічного зростання країни та виступає її важливою конкурентною перевагою. Досить високі показники освіти в Україні є, крім іншого, результатом державної політики у сфері освітніх послуг, зокрема, досить високого рівня державного фінансування освіти як частки від ВВП (5,9% у 2012–2017 рр.), що відповідає рівню розвинених країн ЄС. Разом із тим рівень задоволеності населення послугами освіти перебуває на дуже низькому рівні – лише 50% з опитаних вважають їх якісними (табл. 1). Останнє, на наш погляд, обумовлюється зокрема низькою можливістю в умовах України «конвертувати» отримані знання у відповідний рівень благополуччя.

¹⁹⁸ Human development report 2017 / ООН. URL: http://hdr.undp.org/sites/default/files/2018_statistical_annex.pdf

Крім того, оскільки за обсягом виробництва ВНД у розрахунку на душу населення (у дол. США) Україна на порядок відстає від країн з дуже високим рівнем людського розвитку і є однією з найгірших серед країн своєї групи (з високим рівнем людського розвитку), попри постійне зростання обсягу загальних витрат на освіту та збільшення його частки у ВВП, в Україні досить низький рівень витрат у розрахунку на одного учня/студента – лише близько 20% від аналогічних витрат у країнах ЄС¹⁹⁹. Останнє, крім іншого, свідчить про порівняно низьку якість освіти в Україні.

Таблиця 1

Зміна показників сфери освіти у часі

Показник	Групи країн				
	Країни з дуже високим ІЛР	Країни з високим ІЛР	у т.ч. Україна	Країни з середнім ІЛР	Країни з низьким ІЛР
Частка державних витрат на освіту у структурі ВВП, %, (2005–2012) / (2012–2017)	5,3 / 4,9	4,6 / ...	5,3 / 5,9	3,7 / 3,9	3,7 / 3,8
Рівень грамотності дорослого населення (15 років і вище), %, (2005–2012) / 2012–2017	—*	94,2 / 94,2	99,7 / 100	71,7 / 74,3	58,2 / 52,5
Очікувана кількість років навчання (на початку навчання), років, 2017	16,4	14,1	15,0	12,0	9,4
Середня фактична кількість років навчання, років, 2017	12,2	8,2	11,3	6,7	4,7
Частка населення з освітою, не нижчою за середню (25 і вище років), %, (2005–2012) / (2006–2017)	86,9 / 89,3	64,9 / 72,1	93,5 / 95,1	47,5 / 51,1	21,0 / 24,8
Рівень охоплення дошкільною освітою, %, (2003–2012) / (2012–2017)	85 / 83	67 / 76	101 / 84	51 / 33	24 / 20

199 Національні рахунки освіти в Україні у 2012 р. / Державна служба статистики України. URL: <http://www.ukrstat.gov.ua/>

Рівень охоплення початковою шкільною освітою, %, (2003–2012) / (2012–2017)	103 / 102	118 / 103	106 / 100	111 / 110	98 / 98
Рівень завантаженості вчителів у початковій школі, учнів на 1 вчителя, осіб, 2015	14	18	17	29	42
Рівень охоплення середньою освітою, %, (2003–2012) / (2012–2017)	101 / 106	87 / 96	98 / 97	70 / 73	39 / 43
Рівень охоплення вищою освітою, %, (2003–2012) / (2012–2017)	76 / 71	35 / 50	80 / 83	23 / 24	8 / 9
Рівень задоволеності якістю освіти, % задоволених, (2002–2011) / (2014–2015)	61,3 / 64	58,0 / 62	50,1 / 50	69,2 / 74	56,5 / 51
Валовий національний дохід у розрахунку на душу населення, дол. США, постійні ціни 2011 р., 2013 / 2017	40046/40041	13231/14999	8215/ 8130	5960/6849	2904/2521

* Рівні грамотності населення у країнах з дуже високим рівнем людського розвитку вважаються стовідсотковими.

Джерело: складено автором за даними: Human development report 2013–2017 / ООН. URL: <http://hdr.undp.org/en/>

З огляду на наведене вище, можемо констатувати існування суттєвого дисбалансу між високим рівнем освіченості населення й доступу до освіти і рівнем економічного розвитку, тобто високий освітній рівень населення України не конвертується у адекватні економічні вигоди для країни. На наш погляд, така ситуація обумовлюється, з одного боку, низьким попитом відсталोї української економіки на сучасну якісну освіту, з іншого – невідповідністю освітніх послуг (за якістю, структурою, кваліфікацією) потребам економічного розвитку на інноваційних засадах. Крім того, отримання якісної сучасної освіти в Україні не корелюється з відповідним рівнем добробуту. При цьому для України характерний дуже високий

суспільний попит на отримання якісної сучасної освіти і високий рівень невдоволеності населення якістю освіти в Україні.

Разом із тим економіко-математичні дослідження доводять суттєвий позитивний вплив рівня освіченості населення на динаміку реального ВВП. Так, у рівняння класичної виробничої функції було введено додатковий фактор, який відображає рівень освіченості економічно активного населення, а саме частку освічених (з вищою, професійно-технічною і повною загальною середньою освітою) у загальній чисельності економічно активного населення. Згенероване за допомогою економетричних методів рівняння (1) свідчить про позитивний суттєвий вплив означеного фактора на динаміку реального ВВП в Україні.

$$\begin{aligned} \text{GDP_I} = & -191.846271341 + 93.7513745947 * \text{ZAN_I} + \\ & 0.245209511733 * \text{VNK_I} + \\ & (t = -3,460309) \quad (t = 6.754241) \quad (t = 11.30621) \\ & 173.952039986 * (\text{EANAS_O} / \text{EANAS_I}) \quad (1) \\ & (t = 3.378016) \end{aligned}$$

R-squared = 0.978903; F-statistic = 108.2687; Durbin-Watson stat. = 1.537951,

де:

GDP_I – реальна зміна ВВП;

ZAN_I – зміна чисельності зайнятих;

VNK_I – реальна зміна валового нагромадження основного капіталу;

EANAS_O/EANAS_I – зміна частки освіченого економічно активного населення (з повною, базовою та неповною вищою освітою, професійно-технічною та повною загальною середньою освітою) у загальній кількості економічно активного населення.

Джерело: розрахунки автора (в системі економетричного моделювання EViews).

Крім того, економіко-математичне дослідження показало, що існує суттєвий позитивний вплив частки видатків зведеного бюджету України, що спрямовується на освіту – як частки у ВВП – на реальну динаміку останнього (рівняння (2)).

$$\begin{aligned} \text{GDP_05} = & 1.40105375303 * \text{V NK_05} + 1.56497684394 * \text{ZAN} + \\ & (t=7,25) \qquad \qquad \qquad (t=1,25) \\ & 4558381.2856 * \text{VID_OSVITA/GDP} \qquad \qquad \qquad (2) \\ & (t=9,44) \end{aligned}$$

R-squared = 0.95; Durbin-Watson stat. = 1.81,

де:

GDP_05 – ВВП у зіставних цінах 2005 р.;

ZAN – чисельність зайнятих;

VNK_05 – валове нагромадження основного капіталу у зіставних цінах 2005 р.;

VID_OSVITA/GDP – частка видатків зведеного бюджету на освіту у ВВП.

Джерело: розрахунки автора (в системі економетричного моделювання EViews).

Викладене свідчить про нагальну необхідність реформування сфери освіти в Україні як важливого фактора економічного зростання з метою забезпечення: якісних та доступних освітніх послуг для населення та підвищення якості людського капіталу; тісної прив'язки системи освіти до економічних потреб та підвищення її макроекономічної й суспільної результативності. На сьогодні це є одним із найважливіших напрямів діяльності держави.

Реалізація освітніх реформ покликана сприяти економічному зростанню шляхом підвищення якості й результативності освіти та її відповідності потребам національної економіки, інтеграції національної системи освіти у кращі світові освітні системи. Реформування системи

фінансування освіти має сприяти оптимізації та підвищенню ефективності бюджетних витрат, запровадженню багатоканального фінансування шляхом стимулювання бізнесу, роботодавців, фізичних і юридичних осіб.

Основними напрямками реформування освіти в Україні є такі²⁰⁰.

1. Реформування структури освіти. За цим напрямом передбачається узгодити структуру освіти (що включає дошкільну, середню, вищу, професійну) з потребами сучасної економіки та інтеграції України в європейський економічний і культурний простір, а саме:

- дошкільна освіта має забезпечити доступ до послуг піклування й освіти для всіх дітей до 6 років за різними формами (вдома, у відповідних закладах), охопити їх дошкільними навчальними закладами сімейного та корпоративного (відомчого) типу;

- середня освіта має узгодити з типовими європейськими нормами тривалість навчання (12 років) і навчального року; застосовувати ЗНО при переході з одного рівня освіти на інший; забезпечити повний перехід на профільну підготовку;

- вища освіта має перейти на триступеневу систему ВО; створити регіональні докторські школи на базі кількох ВНЗ та наукових установ для повноцінного функціонування докторських програм;

- професійна освіта має перейти до дворівневої системи (кваліфікований робітник і молодший спеціаліст), передбачивши різні форми здобуття профосвіти (у навчальних закладах різних форм власності, на робочому місці); розробити регіональні програми розвитку профосвіти за участі працедавців, спираючись на реальну потребу у фахівцях, розширити права щодо розроблення освітніх програм.

200 Угода про коаліцію депутатських фракцій «Європейська Україна» (підписана 27.11.2014 р.); Указ Президента України № 5/2015 «Про стратегію сталого розвитку «Україна–2020» від 12.01.2015 р.; Програма діяльності Кабінету Міністрів України, схвалена Постановою Верховної Ради України № 26-VIII від 11.12.2014 р.; Концепція розвитку освіти в Україні на період 2015-2025 рр.; Стратегія реформування вищої освіти в Україні до 2020 р.; інші урядові документи.

2. Реформування змісту освіти. Планується:

- забезпечити відповідність змісту освіти потребам і викликам сучасного суспільства, створити умови для її постійного оновлення, перетворити на рушійну силу економіки знань;

- запровадити єдині стандарти/індикатори знань, умінь і навичок для учнів і викладачів, співвимірні з відповідними міжнародними показниками; розробити й запровадити нові професійні стандарти та стандарти ВО;

- забезпечити варіантність освітніх програм піклування й освіти дітей (на вибір освітніх закладів і батьків) та принцип вільної гри для дітей 3–5 років;

- відновити лабораторну і практичну частину природничої підготовки на базі новітнього обладнання; до академічної складової додати практичну орієнтацію основних предметів;

- запровадити обов'язкову національну багаторівневу сертифікацію випускників старшої школи і закладів професійної освіти з іноземних мов та комп'ютерних компетенцій;

- упровадити єдину програму громадянського виховання та системи ціннісного орієнтування; встановити мінімальний обсяг знань і навичок з військово-спортивної й медичної підготовки, цивільної оборони та безпеки життєдіяльності для різних рівнів і ступенів освіти.

3. Забезпечення доступу до якісної освіти. Передбачається:

- реформувати систему підготовки й перепідготовки педагогічних та управлінських кадрів в освітньому секторі, забезпечити високі соціальні стандарти для працівників освітньої сфери;

- розробити нові вимоги, норми, стандарти, процедури атестації педагогічних працівників на основі незалежної оцінки; вихователі, які працюють з дітьми до трьох років, повинні мати щонайменше ступінь бакалавра, асистенти вихователя та технічний персонал – щонайменше середню освіту; вихователі, які працюють з дітьми 3–5 років, повинні мати

щонайменше ступінь магістра, асистенти вихователя та технічний персонал – щонайменше середню освіту. Обов'язковий професійний розвиток (підвищення кваліфікації) має здійснюватися щонайменше раз на рік;

- сформулювати і законодавчо закріпити вимоги до наукового й професійного профілю сучасного викладача-дослідника, запровадити комплекс заходів щодо системного заохочення наукової і професійної активності викладачів, їх академічної мобільності (міжнародної і внутрішньої), розширити практику творчих відпусток та стажування, підтримку вітчизняних наукових видань, запровадити практику участі іноземних викладачів у навчальному процесі українських університетів;

- провести реформу оплати праці педагогічних працівників, встановити середній розмір річної заробітної плати вчителів на рівні, не меншому, ніж річний ВВП на душу населення, та перейти на оплату повного робочого дня вчителя;

- законодавчо забезпечити укладання обов'язкового письмового трудового договору (контракту) щонайменш на п'ять років з усіма педагогічними працівниками за результатами незалежної сертифікації або атестації, запровадити надбавки за використання прогресивних методик і технологій навчання, врахування усіх видів роботи тощо.

5. Реформа управління. За цим напрямом планується вирішити такі завдання:

- реорганізувати систему управління й фінансування шляхом децентралізації, дерегуляції, запровадження інституційної, академічної і фінансової автономії навчальних закладів, дотримання принципу відповідальності навчальних закладів за результати освітньої і виховної діяльності;

- переглянути обсяг і межі повноважень центральних і місцевих органів управління освітою, скоротити контрольно-наглядові функції. Районні управління і відділи освіти реорганізувати у сервісні центри.

Відмовитись від законодавчого регулювання внутрішньо-організаційної структури ВНЗ;

- створити загальнодоступну державну базу даних з єдиним реєстром отримувачів і надавачів (навчальних закладів, викладачів, адміністрації) освітніх послуг;

- перейти від адміністративного управління навчальними закладами до освітнього менеджменту. Запровадити наскрізне електронне урядування на всіх рівнях освіти (МОН, обласні управління, школи, інші навчальні заклади). Перейти до призначення директорів шкіл на конкурсній основі за п'ятирічним контрактом.

6. Реформа фінансування покликана надати ВНЗ повноцінну фінансову автономію, встановити прямий зв'язок між якістю вищої освіти та її бюджетним фінансуванням на підставі незалежного, комплексного та об'єктивного оцінювання діяльності вищих навчальних закладів. Перейти до таких принципів фінансування:

- розробити методику обрахунку витрат на освіту;
- запровадити багатоканальне фінансування освіти через розроблення механізмів стимулювання бізнесу, роботодавців, фізичних і юридичних осіб; стимулювати якісну освітню діяльність шляхом системи державних грантів, контрактних відносин тощо;

- надати школам повноваження розпорядника коштів;
- запровадити систему конкурсного грантового фінансування наукових досліджень за бюджетні кошти та переорієнтувати на неї весь обсяг державного фінансування наукової діяльності; концентрувати фінансування на актуальних проектах та залучати до участі в конкурсних комісіях провідних світових вчених;

- обмежити систему державного замовлення до цільового фінансування підготовки фахівців (переважно на рівні магістратури) для кадрового забезпечення потреб та послуг держави (вчителі, лікарі, військові тощо). З особами, які навчаються за державним контрактом, укладати

контракт щодо подальшої роботи. Решту державного фінансування розподіляти за сукупністю кількісних і якісних критеріїв, знизивши залежність обсягу коштів для ВНЗ від кількості студентів;

- виокремити потоки фінансування: на навчання, науку, соціальне забезпечення, комунальні витрати. Диверсифікувати рівні фінансування у межах різних потоків: студент/викладач, підрозділ, ВНЗ;

- збільшити питому вагу витрат на загальну середню освіту до середньоєвропейських показників (не менше 65 % від загальних витрат на освіту);

- легітимізувати існування та сприяти розвитку фондів сталого розвитку навчальних закладів усіх рівнів;

- створити законодавчі й нормативні умови щодо мотивації приватного інвестування у сферу освіти й науки.

Висновки. В Україні існує суттєвий дисбаланс між високим рівнем розвитку людського капіталу і низьким рівнем економічного розвитку та добробуту населення в країні. Така ситуація обумовлюється, з одного боку, низьким попитом відсталого української економіки на сучасну якісну освіту, з іншого – невідповідністю освітніх послуг (за якістю, структурою, кваліфікацією) потребам економічного розвитку на інноваційних засадах. Крім того, отримання якісної сучасної освіти в Україні не корелюється з адекватним рівнем доходів.

Економіко-математичні дослідження доводять суттєвий позитивний вплив: а) рівня освіченості економічно активного населення, б) бюджетних витрат на освіту, як частки у ВВП – на динаміку реального ВВП України.

Для успішного реформування сфери освіти необхідно суттєво змінити основні принципи системи освіти в країні. Зокрема²⁰¹:

201 Гриневич Л. Надто важливий. Чому треба прийняти «Закон про освіту»? URL: <http://osvita.ua/schoo/reform/56226/>

- перейти від школи, де дають лише інформацію, до школи, де діти отримують знання й уміння їх застосовувати;
- упровадити нові методики викладання, змінити формат взаємодії учнів, учителів та батьків;
- запустити повноцінну старшу профільну школу у складі ліцеїв академічного та професійного спрямування (в академічному ліцеї учень може поглибити знання та вступити до ВНЗ, у професійному – поряд із загальною середньою освітою отримувати першу професію);
- упровадити нову систему мотивації та підвищення кваліфікації вчителів (за рахунок бюджетних коштів);
- створити нову систему контролю за якістю освіти (Державна служба якості освіти);
- створити реальну автономію школи на умовах фінансової прозорості.

Кузнєцова Л.І.,

кандидат економічних наук,

старший науковий співробітник відділу

моделювання та прогнозування економічного розвитку

ДУ «Інститут економіки та прогнозування НАН України»

ДИСБАЛАНСИ В ІНВЕСТИЦІЙНІЙ СФЕРІ ТА РОЗВИТОК ЛЮДСЬКОГО КАПІТАЛУ В УКРАЇНІ²⁰²

Сучасний економічний розвиток визначається могутнім посиленням на нього впливу людського капіталу. Саме людський капітал стає рушієм соціально-економічних трансформацій нового технологічного укладу, на порозі якого стоїть людство. В останні роки людський капітал України не тільки не перебуває під необхідною державною опікою, навпаки, наша країна стрімко його втрачає.

*У статті представлено результати проведеного тестування загроз виникнення макроекономічних дисбалансів, що формуються у інвестиційній сфері України з використанням системи *Macroeconomic Imbalance Procedure (MIP)* ЄС у контексті забезпечення умов розвитку людського капіталу.*

Ключові слова: *ідентифікація макроекономічних дисбалансів, інвестиційний потенціал, модернізація економіки, людський капітал.*

Упродовж останніх років в Україні досить гостро постає проблема аналізу чинників та складових забезпечення економічного зростання для нівелювання основних макроекономічних диспропорцій та стабілізації подальшого економічного розвитку. Одним із аспектів цієї проблеми є те, що

²⁰² Стаття представляє результати дослідження, виконаного в рамках наукового проекту «Макроекономічна збалансованість для забезпечення стійкості державних фінансів та економічного зростання в Україні» підпрограма «Моніторинг макроекономічних дисбалансів» блок «Розроблення системи індикаторів для моніторингу макроекономічних дисбалансів».

макроекономічні дисбаланси, які можуть призводити до негативних соціальних та економічних явищ, необхідно вчасно ідентифікувати, щоб пом'якшити можливі кризові явища та їх наслідки²⁰³.

Окремим аспектом цієї проблеми є те, що в умовах глобалізації внутрішні дисбаланси ключових країн світу досить швидко перетворюються на глобальні ризики. Україна вже зіштовхнулася з цим у 2008 р. І це підвищує актуальність не лише створення системи попередження макроекономічних дисбалансів в Україні, а й їх моніторингу в контексті формування довгострокових ризиків у економіці інших країн.

Сьогодні така система є лише у зоні євро, таким чином досвід ЄС у її застосуванні стає надзвичайно цінним.

Важливою складовою у структурі європейського економічного управління стала Macroeconomic Imbalance Procedure (MIP) – Процедура (порядок) визначення макроекономічних дисбалансів, що є механізмом спостереження (моніторингу) певних економічних показників (індикаторів), який спрямовано на виявлення потенційних ризиків на ранній стадії, щоб запобігти появі негативних макроекономічних дисбалансів і відкоригувати ті, які вже сформовано²⁰⁴.

Однією з важливих складових цієї системи є моніторинг індикаторів інвестиційної сфери, що визначають потенціал економічного розвитку.

Особливо важливим цей моніторинг є для України, де зношування основних засобів набуло катастрофічного стану: якщо у США та країнах Західної Європи зношування основних засобів не перевищує 20%, то в Україні у 2016 р. загальний ступінь зношування основних засобів становив 58%. При цьому основні засоби залізничного транспорту зношені майже на 99%,

²⁰³ Моделі ідентифікації макроекономічних дисбалансів в Україні: кол. моногр. / за ред. д-ра екон. наук Скрипниченко М.І.; НАН України, ДУ «Інститут економіки та прогнозування НАН України». Київ, 2015. 544 с.

²⁰⁴ Scoreboard for the Surveillance of Macroeconomic Imbalances. *Occasional Papers* / European Commission. 2012. № 92. P. 28. URL: ec.europa.eu/economy_finance/publications/mip_scoreboard/index_en.htm

наземного транспорту та транспортної інфраструктури – на понад 97%, з обслуговування будинків та територій – на 80%, у переробній промисловості – на 77% загалом, а по окремих видах промислової діяльності зношування становило близько 90%²⁰⁵. І це йдеться лише про фізичне зношування, без урахування ступеня морального зношування. Проведене Держстатом обстеження підприємств переробної промисловості засвідчило, що лише близько 19% з них застосовують технології, вік яких не перевищує 5 років. Водночас понад 14% застосовують технології віком від 20 до 30 років (!), і ще майже 23% – від 11 до 20 років. І тут слід звернути увагу на те, що серед причин, які перешкоджають упровадженню нових технологій, 6% підприємств зазначили, що основним стримуючим фактором є неспроможність керівників різного рівня оцінити нові технології, ще 4% – що це відсутність робітників необхідної кваліфікації, а понад 38% підприємств взагалі не змогли визначити, що перешкоджає оновленню виробництва.

Таким чином стає зрозумілим актуальність питання про якість підготовки та кваліфікацію робочої сили, у тому числі й в управлінні. І це питання є наболілим саме сьогодні, коли темпи технічного прогресу значно прискорилися і світова економіка стоїть на порозі нового технологічного укладу.

Тобто в сьогоденній економіці України достатньо чітко проявилось явище гістерезису – втрати частини виробничого потенціалу внаслідок того, що падіння виробництва виявилось достатньо стійким і довгостроковим.

Однією з причин затяжної кризи всієї економічної системи України є те, що в жодній її фазі не були чітко визначені пріоритети, що дозволили б не припуститися настільки катастрофічного спаду виробництва і зниження рівня життя більшої частини населення. Нерівновага, хиткий стан економічної системи набули хронічної депресивної форми.

Відновлення позитивної динаміки виробництва, безумовно, неможливе без досягнення політичної стабільності. Проте забезпечення сталого

²⁰⁵ За даними офіційного сайту Держстату України (http://www.ukrstat.gov.ua/operativ/operativ2013/ibd/nsoz/nsoz16_u.htm).

економічного розвитку – тобто розвитку, що забезпечує збереження та збільшення у часі агрегованого виробничого потенціалу України, задовольняє потреби існуючого покоління, але не ставить під загрозу здатність майбутніх поколінь українців задовольняти їхні потреби, – може базуватися лише на екологозбалансованій структурно-технологічній перебудові виробничої бази економіки України, в якій природно-експлуатуючі виробництва поступатимуться природно-продуктовій вертикалі.

Ці структурні зміни потребують величезних інвестицій, спрямованих на формування сучасної постіндустріальної моделі економіки за рахунок фундаментального перерозподілу між первинним (аграрним), вторинним (промисловим) та третинним (послуги) секторами економіки, а також за рахунок змін у структурі кожного з цих секторів. Крім того, визначальною рисою сучасного економічного розвитку є могутнє посилення впливу на нього людського капіталу. Саме людський капітал стане рушієм соціально-економічних трансформацій нового технологічного укладу, на порозі якого стоїть людство. І саме тому моніторинг та оцінка тенденцій розвитку інвестиційної сфери так важливі для економіки України.

Перелік показників, які обрані для Scoreboard, було сформовано, зважаючи на чотири принципи: по-перше, вибір показників фокусується на найбільш актуальних аспектах макроекономічних диспропорцій та втратах конкурентоспроможності; по-друге, показники та порогові значення в таблиці обираються таким чином, щоб забезпечити надійні сигнали щодо потенційних дисбалансів і втрат конкурентоспроможності вже на ранній стадії їх виникнення; по-третє, таблиця включає обмежену кількість показників, їх вибір та перетворення мають бути максимально простими і легко відтворюваними третіми особами, а статистичні дані бути доступними; по-четверте, індикатори мають бути побудовані на даних високої статистичної якості і забезпечувати зіставність для різних країн²⁰⁶.

²⁰⁶ Шумська С.С. Макроекономічні дисбаланси економічного розвитку: європейська практика та оцінка ситуації в Україні. *Європейський вектор економічного розвитку*. 2015. № 1. С.211–226.

Для моніторингу інвестиційної сфери МІР використовує такі індикатори, як валове нагромадження основного капіталу, % до ВВП, надходження прямих іноземних інвестицій, % до ВВП, обсяг прямих іноземних інвестицій, % до ВВП.

Ці індикатори доцільно включити і для МІР України.

Адаптація включених індикаторів інвестиційної сфери для умов України потребує також їхньої певної корекції та доповнення.

Так суттєвим недоліком у системі виявлення та попередження криз для української економіки в частині своєчасного виявлення загрозливих тенденцій у інвестиційній сфері, насамперед у залученні іноземних інвестицій, є те, що зіставляються показники, статистика яких передбачає різні одиниці виміру: ВВП вимірюється в національній валюті – гривні, а обсяги надходження іноземних інвестицій – у доларах США. Це зумовлює втрату достовірності статистичних даних при перерахунку в однакові одиниці виміру внаслідок значної волатильності валютного курсу в Україні, особливо в останні роки, та суттєвого впливу спекулятивної складової при його визначенні. Щоб отримати адекватнішу картину, в роботі також здійснювались розрахунки із використанням порівнянних цін і відповідного курсу долара.

Крім того, оскільки індикатори, що використовуються для своєчасного виявлення загрозливих тенденцій у інвестиційній сфері, в МІР ЄС не є основними і порогові значення для них не затверджуються, для оцінки динаміки цих індикаторів в Україні, на нашу думку, можна використовувати середні фактичні значення для країн ЄС.

Зокрема, як критеріальні оцінки пропонується використовувати такі значення, як:

- валове нагромадження основного капіталу, % до ВВП, – 20–23%;
- надходження прямих іноземних інвестицій, % до ВВП, – 6–4%;
- обсяг прямих іноземних інвестицій, % до ВВП, – 30–55%.

При тестуванні загроз виникнення макроекономічних дисбалансів, які формуються у інвестиційній сфері України, необхідно також враховувати те, що розвиток економіки ЄС є досить стабільним уже протягом довгого періоду,

а економіка України практично увесь період незалежності перебуває у кризових потрясіннях. Тож замало лише означити наявність або загрозу виникнення дисбалансу, необхідно також виявити його глибинні характеристики, які мають перебувати під особливою увагою державного менеджменту.

З огляду на це і було здійснено тестування загроз виникнення макроекономічних дисбалансів, які формуються у інвестиційній сфері України.

Валове нагромадження основного капіталу, % до ВВП

Упродовж 2002–2009 рр. в Україні простежувалася стійка тенденція до зростання цього індикатора, і у 2006–2008 рр. його значення становили 24,4%, 27,1 та 25,9% відповідно, що навіть перевищувало критеріальну оцінку по ЄС того періоду в 23% (рис. 1).

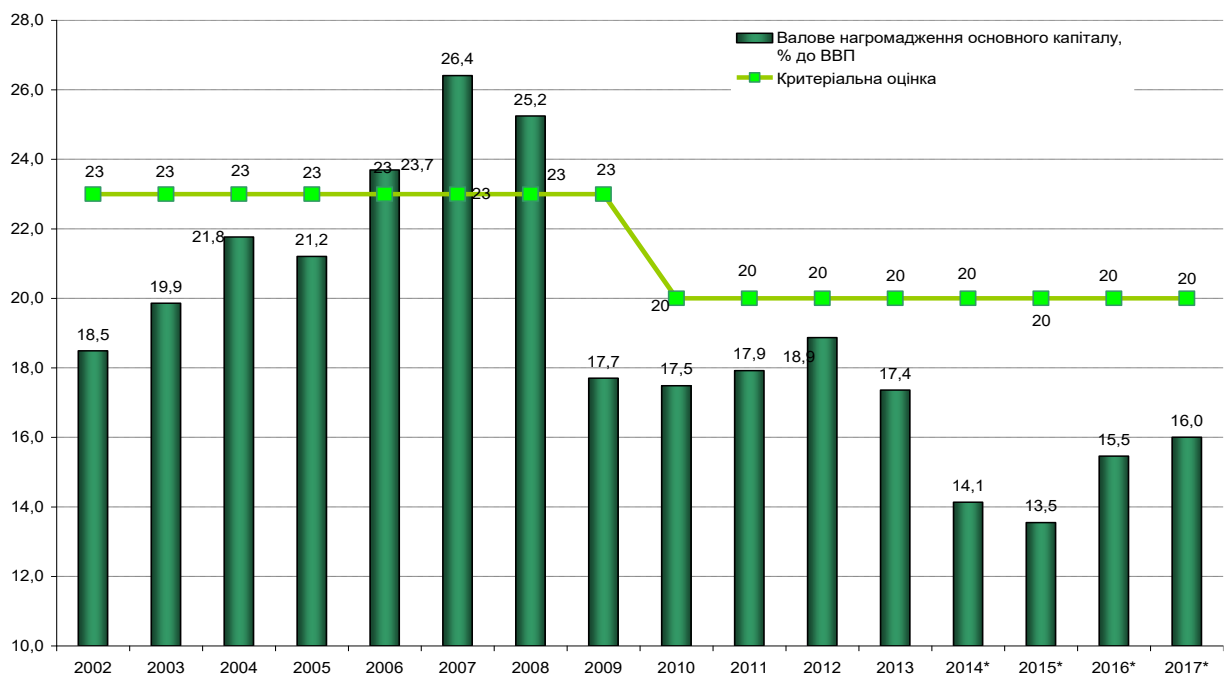

Рис. 1. Валове нагромадження основного капіталу в Україні, % до ВВП

* Без урахування тимчасово окупованої території Автономної Республіки Крим, м. Севастополь та частини зони проведення антитерористичної операції.

Джерело: розраховано за даними Державної служби статистики України (<http://www.ukrstat.gov.ua/>) та Євростату (<https://ec.europa.eu/eurostat/web/macroeconomic-imbalances-procedure/data/scoreboard>).

Проте слід зауважити, що протягом усього періоду незалежності економіка України розвивалася нестабільно. Жоден макроекономічний

показник не демонстрував сталих динамічних тенденцій. І тому на рівень зіставних показників досить сильно впливає різниця у темпах їх змін. Це яскраво простежується, якщо порівняти динаміку індикатора валового нагромадження основного капіталу (ВНОК) у % до ВВП та динаміку змін обсягів ВНОК і ВВП

Так видно, що досить стрімке зростання індикатора ВНОК у % до ВВП у 2006–2007 рр. відбулося саме за рахунок нарощування обсягів валового нагромадження: їх темпи зростання суттєво перевищували темпи зростання ВВП (рис. 2).

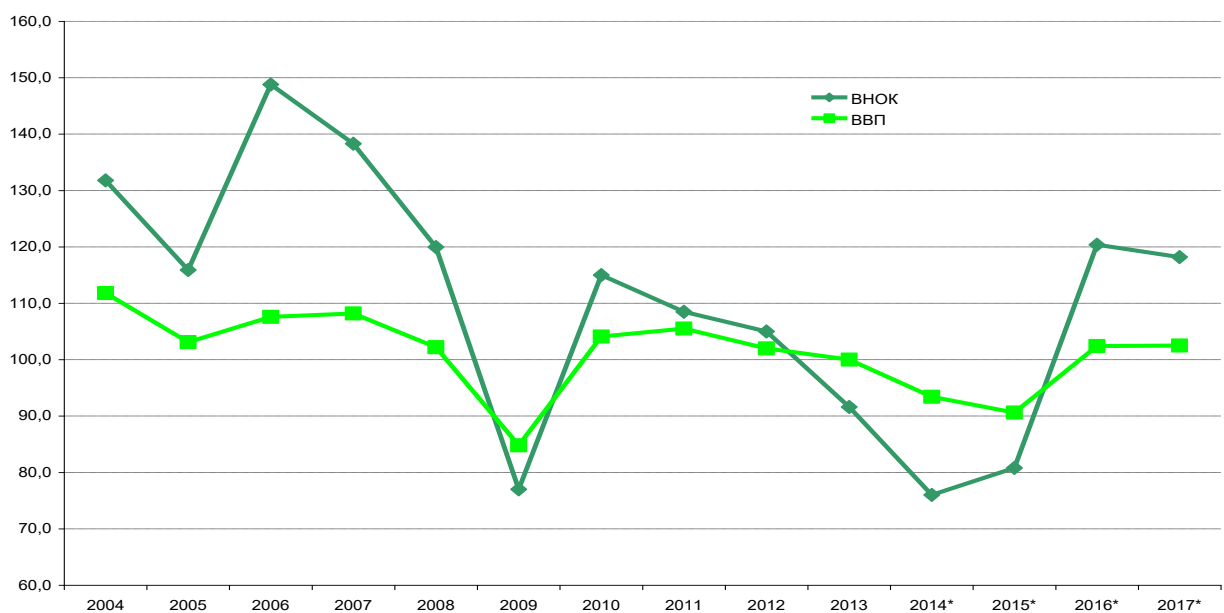

Рис. 2. Зміна обсягів ВВП та ВНОК, % до попереднього року

* Без урахування тимчасово окупованої території Автономної Республіки Крим, м. Севастополь та частини зони проведення антитерористичної операції.

Джерело: розраховано за даними Державної служби статистики України (<http://www.ukrstat.gov.ua/>).

А ось збереження високого значення індикатора у 2008 р. завдячує лише тому, що обидва показники продемонстрували майже однакове падіння.

Натомість значне зниження індикатора у 2014–2015 рр. відбулося при спадній динаміці обох складових, проте ВНОК скорочувалося значнішими темпами.

Тобто навіть щодо тих періодів, коли економіка України демонструвала високі показники валового нагромадження основного капіталу у % до ВВП, говорити про формування стійких позитивних тенденцій і пом'якшення сформованих дисбалансів не можна. Про це свідчить і динаміка найвагомішої складової ВНОК – інвестицій в основний капітал, на частку яких в Україні припадає близько 90% валового нагромадження основного капіталу.

Саме темпи їх зростання до 2009 р. суттєво перевищували темпи приросту ВВП, рівень оновлення основних засобів збільшився до 6%, а у промисловості в 2008 р. – навіть до 6,5%. Проте це продовжувалося лиш два роки.

Ситуація змінилась з 2009 р., коли світова криза зумовила суттєве скорочення зовнішнього попиту на українські товари, а отже – призвела до падіння їх виробництва, що викликало і зменшення фінансових можливостей підприємств загалом і, насамперед, падіння їх інвестиційної активності. А саме за рахунок власних коштів підприємств сьогодні в Україні здійснюється 70% інвестицій в основний капітал. У 2009 р. інвестиції в основний капітал в Україні зменшилися майже на 42%, що зумовило відчутне зниження і рівня ВНОК по відношенню до ВВП: у 2009 р. порівняно з 2008 р. індикатор зменшився на 8 в.п.

На жаль, і дотепер цей індикатор демонструє суттєве відставання від критеріальних оцінок ЄС. Чергове різке падіння його відбулося у 2014 р.: порівняно з 2013 р. показник зменшився на 3,2 в.п. і становив лише 14,1%, а у 2015 р. – знизився до 13,5%. І це при тому, що саме на ці два роки припало найсуттєвіше падіння ВВП: у 2014 р. його обсяг скоротився на 6,6%, а у 2015 р. – на 9,8%. Тобто знову ж таки найвагомішу роль у цьому відіграло скорочення інвестицій в основний капітал. Так, у 2014 р. їх загальний обсяг скоротився на 24,1%, у 2015 р. – ще на 2%. У 2016–2017 рр. інвестиції суттєво зросли, продовжувалась ця тенденція й у 2018 році. Проте індикатор все ж не досяг навіть рівня 2013 р., а самих інвестицій вистачає лише на підтримання фізичного стану основних засобів, про що свідчить те, що рівень їх оновлення

становить близько 2%. Тож потенціал розвитку економіки є абсолютно недостатнім.

Зниження цього індикатора продемонстрували у цей період і країни ЄС, проте суттєво меншого рівня: з 2010 р. показник ВНОК до ВВП у середньому становив 20%, скоротившись на 3 в.п.

За сім останніх років суттєво змінилася і структура ВНОК. У роки з найбільшим падінням ВВП – 2014–2015 рр. – у структурі валового нагромадження капіталу різко зросла питома вага житлових будівель, тоді як частка інших будівель різко скоротилася і продовжує знижуватися (табл. 1).

Таблиця 1

**Структура валового нагромадження основного капіталу в розрізі
видів нефінансових активів*, %**

Показник	22010	22011	22012	22013	22014	22015	22016	22017
Валове нагромадження основного капіталу	100	100	100	100	100	100	100	100
Житлові будівлі	16,3	12	12,4	15,8	19,3	20,5	16,6	15,8
Інші будівлі та споруди	42,5	44	44	41,4	38,8	34,9	33,4	32,3
Машини та обладнання	35,5	39	38,7	38,1	37,2	38,3	44,7	47
Системи озброєння	0,2	0,1	0,3	0,3	0,3	1,7	1,5	1,4
Культивовані біологічні ресурси	0,5	0,5	0,6	0,9	0,4	0,9	0,7	0,5
Витрати, пов'язані з передачею прав власності на невикористані активи	5	4,2	4	3,5	4	0	0	0
Продукти інтелектуальної власності	3	2,4	2,6	2	2,5	3,7	3,1	3
наукові дослідження та розробки	0	0	0	0	0	1,7	1,2	1,1
розвідка та оцінка запасів корисних копалин	1,6	1,5	1,3	1,4	1,5	0,1	0,1	0,1
комп'ютерне програмне забезпечення та бази даних	0,4	0,3	0,1	0,1	0	1,8	1,7	1,7
розважальні програми й оригінали літературних і художніх творів	0	0	0	0	0	0,1	0,1	0,1

* Без урахування тимчасово окупованої території Автономної Республіки Крим, м. Севастополь та частини зони проведення антитерористичної операції.

Джерело: за даними Державної служби статистики України (<http://www.ukrstat.gov.ua/>).

Таке зменшення питомої ваги зумовлене значним скороченням будівництва інженерних споруд, тобто виробничої інфраструктури. Не відбувалося зростання й питомої ваги у ВНОК машин та обладнання.

У 2016–2017 рр. питома вага машин та обладнання у валовому нагромадженні основного капіталу різко зросла – до 44,7 та 45%. Проте у 2013–2015 рр. обсяги ВНОК за цією позицією настільки скоротилися, що навіть вищі темпи нагромадження не компенсували втрат попереднього періоду та обсяги нагромадження у цінах 2010 р. за позицією «машини та обладнання» за підсумками 2017 р. залишалися на 7,5% меншими, ніж у 2012 р. і майже на 2 млрд грн меншими за рівень 2013 р.

Ще більш негативна ситуація з розвитком людського капіталу, опосередкованим свідченням чого є низька і практично незмінна питома вага продуктів інтелектуальної власності та мізерна частка наукових досліджень і розробок.

Щодо освіти, то інвестування цього виду діяльності протягом 2010–2014 рр. лише скорочувалося. Збільшення інвестицій у освіту почалося з 2015 р. Проте державна політика щодо розвитку освіти і, насамперед, підготовки спеціалістів, відсутня, свідченням чого є те, що при збільшенні потреби у кваліфікованих робітниках кількість професійно-технічних закладів та їхніх випускників стало зменшується, а випускники ВНЗ становлять основну частину безробітних.

І це також є свідченням сформованого макроекономічного дисбалансу в інвестиційній сфері, що характеризується значним розривом між потребою в технологічному і фізичному оновленні основного капіталу, структурній перебудові економіки та фактичним залученням інвестицій у цю сферу. І на сьогодні має місце відсутність як чітких тенденцій, так і потенціалу подолання цього дисбалансу.

Надходження прямих іноземних інвестицій, % до ВВП

Динаміка надходження прямих іноземних інвестицій (ПІІ) в Україну є нестабільною, що й зумовлює значну волатильність відносних показників: надходження ПІІ у % до ВВП та наявність ПІІ у % до ВВП.

Упродовж 2000–2006 рр. надходження ПІІ поступово зростало, проте з 2007 р. динаміка втратила сталість і набула стрибкоподібного характеру. Це зумовило і те, що індикатор «надходження прямих іноземних інвестицій, % до ВВП» демонструє значну волатильність протягом усього періоду. Сам же показник практично увесь період був суттєво нижчим за рівень у 5%, що за світовими стандартами вважається достатнім для розвитку економіки і нижчим за середні показники по ЄС²⁰⁷ (рис. 3).

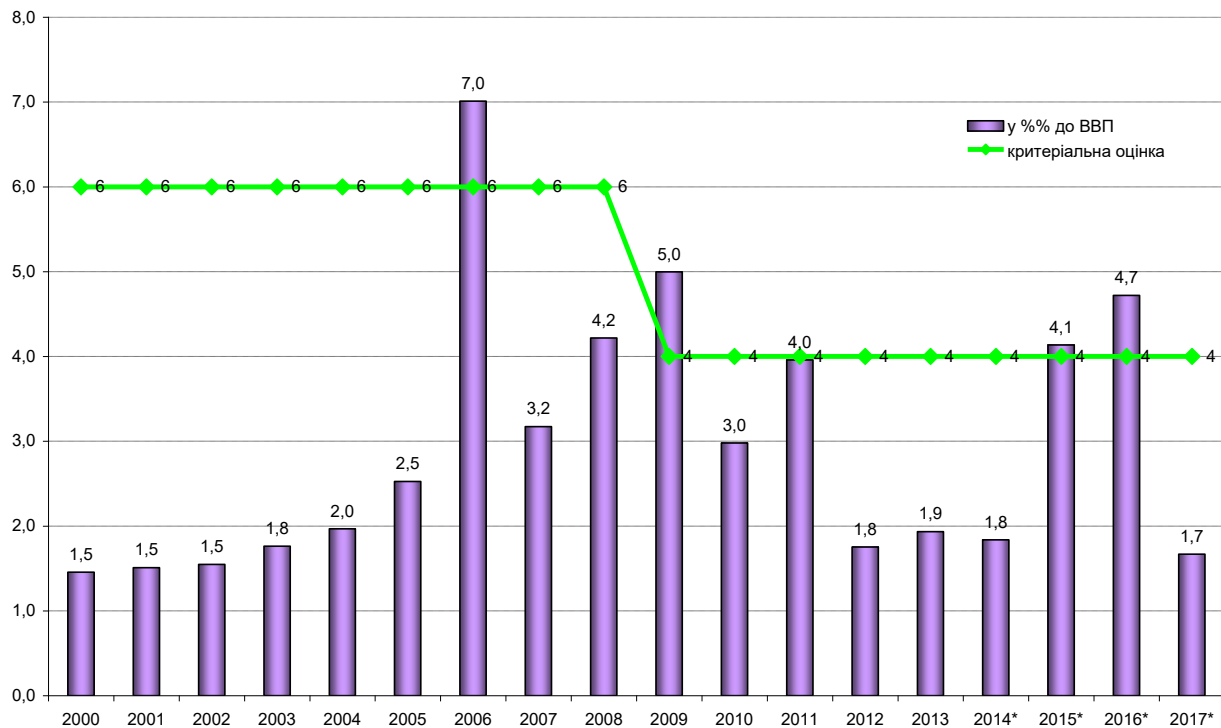

Рис. 3. Надходження прямих іноземних інвестицій, % до ВВП

* Без урахування тимчасово окупованої території Автономної Республіки Крим, м. Севастополь та частини зони проведення антитерористичної операції.

Джерело: за даними Державної служби статистики України (<http://www.ukrstat.gov.ua/>) та Євростату (<https://ec.europa.eu/eurostat/web/macroeconomic-imbalances-procedure/data/scoreboard>).

Особливо різкі коливання відбулися у 2007 р., 2009 р. та 2010 р. На ці роки припало значне зростання обсягів залучення ПІІ в економіку України, яке у рази перевищувало темпи зростання ВВП. Так, у 2007 р. надходження ПІІ збільшилося порівняно з попереднім роком майже у 3,5 рази – з 2,5 млрд дол.

²⁰⁷ При розрахунку середніх показників по ЄС були виключені дані щодо тих країн, які в окремі роки демонстрували різке, у кілька разів вище за звичайну динаміку, зростання індикатору. Так, в окремі роки надходження ПІІ у % до ВВП Люксембургу та Мальти становило 300–500%, Нідерландів – 50–90% тощо.

США до 7,8 млрд дол. США. У наступному, 2008, р. надходження ПІІ суттєво скоротилося – до 4,7 млрд дол. США, проте у 2009 р. – знову стався пік надходжень – за рік обсяг ПІІ збільшився майже на 8 млрд дол. США, що і зумовило відповідні стрибки індикатора. Збільшення надходжень ПІІ відбулося у фінансову сферу України, а також у сільське господарство та добувну промисловість. Слід зазначити, що іноземні інвестиції в освіту України є ще мізернішими, ніж у решту видів діяльності.

Зауважимо, що на величину показника впливає не лише динаміка надходження ПІІ, а й динаміка ВВП. Так, при тому, що у 2015–2016 рр. надходження ПІІ у % до ВВП мало найвищі значення – 4,1 та 4,7% відповідно, номінальні обсяги залучення інвестицій були меншими за показник 2013 р., а стрибок індикатора зумовлювався стрімкішим падінням ВВП (рис. 4).

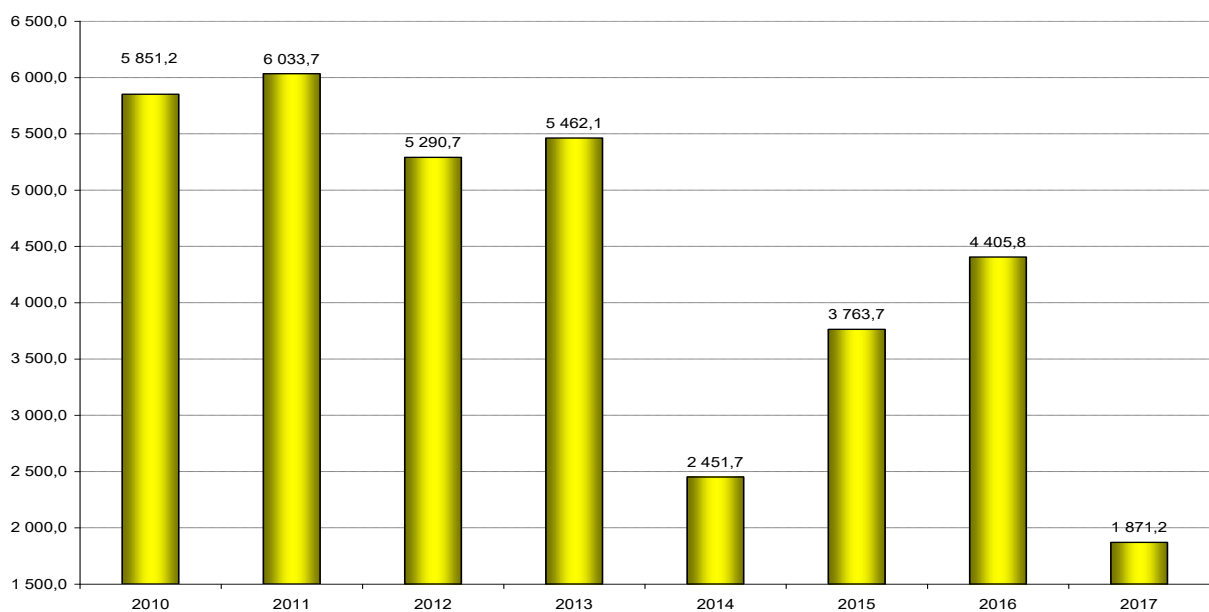

Рис. 4. Надходження прямих іноземних інвестицій в Україну, млн дол. США

Примітка: без урахування тимчасово окупованої території Автономної Республіки Крим, м. Севастополь та частини зони проведення антитерористичної операції.

Джерело: за даними Державної служби статистики України (<http://www.ukrstat.gov.ua/>).

Крім того, найвідчутніше викривлює картину динаміка валютного курсу. Різке його зростання у 2014–2016 рр., яке, за оцінками міжнародних експертів, не відповідало реальному співвідношенню гривні та долара, зумовило викривлення показника обсягу ВВП у перерахунку на долари США, що штучно завищувало

індикатор надходження ПІІ у % до ВВП з 2014 р. Так, у 2014 р. надходження ПІІ у % до ВВП у порівнянних цінах становив 1,2%, а при фактичному валютному курсі – 1,84%. У 2015 р. ці показники становили відповідно 1,5 та 4,13%, у 2016 р. – 1,5 та 4,72%, а в 2017 р. – 0,5 та 1,67% (рис. 5).

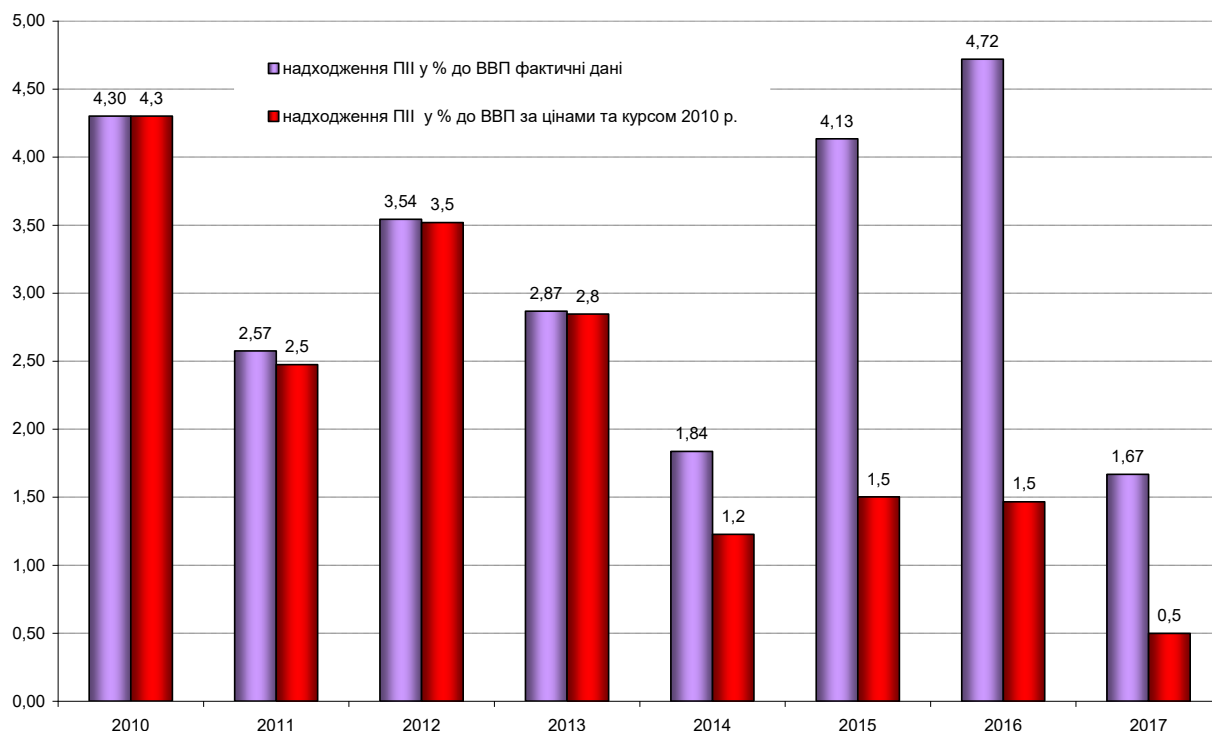

Рис. 5. Надходження прямих іноземних інвестицій, % до ВВП у фактичних цінах та у цінах 2010 р.

Примітка: без урахування тимчасово окупованої території Автономної Республіки Крим, м. Севастополь та частини зони проведення антитерористичної операції.)

Джерело: за даними Державної служби статистики України (<http://www.ukrstat.gov.ua/>).

У поточному році ситуація не змінилася. За перше півріччя надійшло 1259,2 млн дол. США, з яких 60% було вкладено у фінансову та страхову діяльність.

Тобто надходження ПІІ в Україну є вкрай недостатнім, сформувалася чітка тенденція скорочення їх обсягів, що не лише обмежує можливості модернізації та технологічного оновлення виробничої бази, а і свідчить про недовіру іноземних інвесторів до державного менеджменту України.

Обсяг прямих іноземних інвестицій, % до ВВП

Інший індикатор інвестиційної сфери – наявність прямих іноземних інвестицій у % до ВВП в Україні порівняно з країнами ЄС також є суттєво

нижчим. Для абсолютної більшості європейських країн наявність ПІ до ВВП перевищує 50%.

В Україні протягом 2000–2006 рр. цей індикатор утримувався на рівні 10%, із поступовим прискоренням залучення ПІ він дещо збільшився до 15%, а з 2009 р. коливався у межах 27–30% (рис. 6).

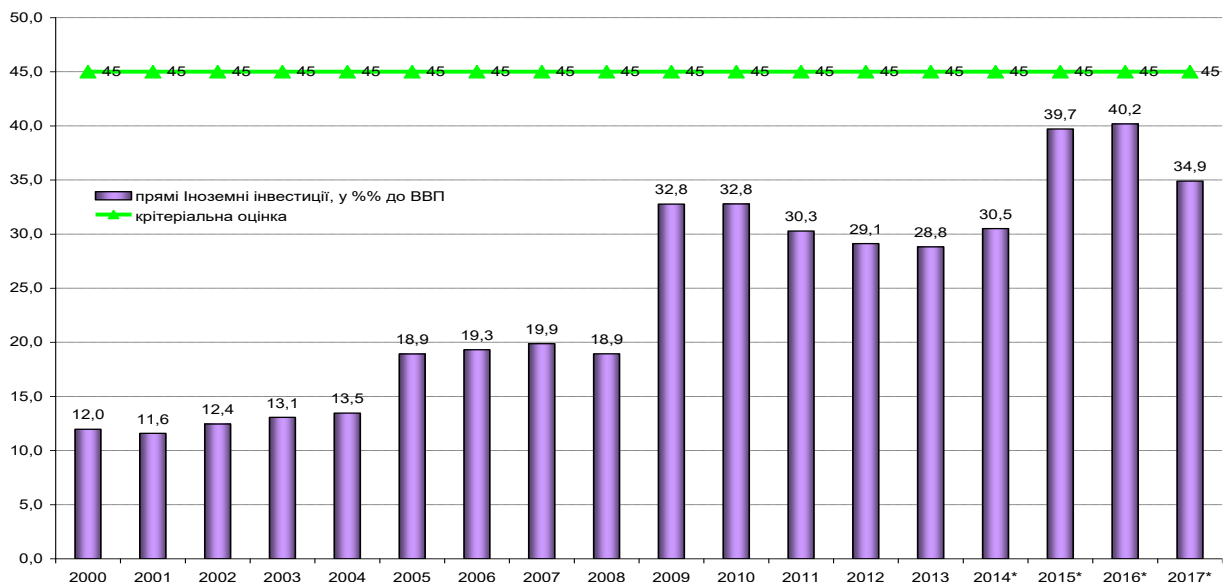

Рис. 6. Наявність прямих іноземних інвестицій, % до ВВП

* Без урахування тимчасово окупованої території Автономної Республіки Крим, м. Севастополь та частини зони проведення антитерористичної операції.

Джерело: за даними Державної служби статистики України (<http://www.ukrstat.gov.ua/>) та Євростату (<https://ec.europa.eu/eurostat/web/macroeconomic-imbalances-procedure/data/scoreboard>).

Найвищий показник був зафіксований у 2015 р. – 44,7%, та вже у 2017 р. він скоротився до 33,4%. Проте, як і у випадку із надходженням ПІ у % до ВВП, різке підвищення цього індикатора було зумовлене динамікою валютного курсу. Так, якщо у фактичних цінах обсяг ПІ у % до ВВП у 2014 р. перевищував 40%, то у цінах 2010 р. він був меншим за 27%. Разючіша різниця, – утричі – спостерігалася у 2015–2017 рр. (рис. 7).

Загалом обсяг ПІ протягом 2000–2014 рр. стало збільшуватися. Ситуація кардинально змінилася у 2015 р., коли обсяги ПІ скоротилися за рік на чверть – з 53,7 млрд до 40,7 млрд дол. США. У 2016 р. негативна динаміка збереглась і скорочення становило ще 4,6 млрд дол. США. На початок 2018 р.

найвідчутніше ,порівняно з 2014 р., скоротився обсяг ПІ у професійній, науковій та технічній діяльності (на 42,5%) та промисловості (на 40%). Найменше – у діяльності у сфері адміністративного та допоміжного обслуговування (менш ніж на 12%) та у фінансовій та страховій діяльності (на 17%). І хоча зростання обсягів ПІ продемонстрували лише освіта та інформація і телекомунікація, освіта загалом залучила 0,06% загального обсягу прямих іноземних інвестицій в Україну.

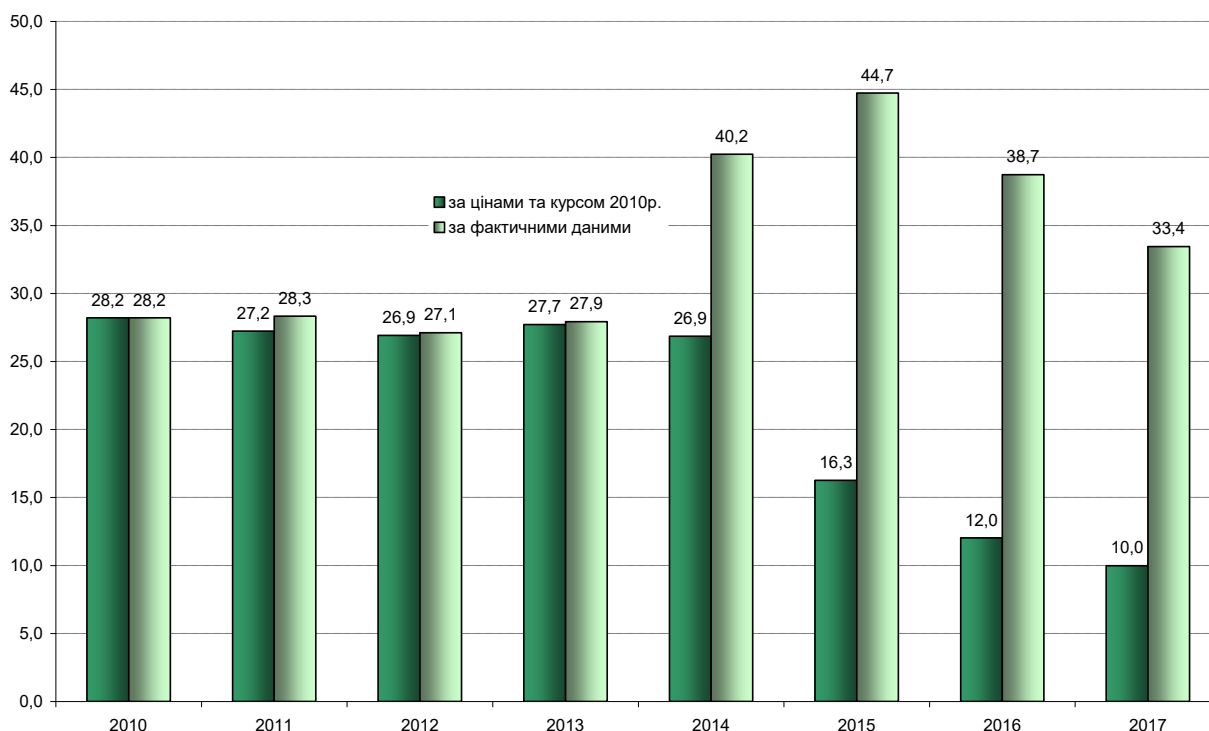

Рис. 7. Наявність прямих іноземних інвестицій, % до ВВП у фактичних цінах та у цінах 2010 р.

Примітка: без урахування тимчасово окупованої території Автономної Республіки Крим, м. Севастополь та частини зони проведення антитерористичної операції.

Джерело: за даними Державної служби статистики України (<http://www.ukrstat.gov.ua/>).

Загалом обсяг ПІ протягом 2000–2014 рр. стало збільшувався. Ситуація кардинально змінилася у 2015 р., коли обсяги ПІ скоротилися за рік на чверть – з 53,7 млрд до 40,7 млрд дол. США. У 2016 р. негативна динаміка збереглась і скорочення становило ще 4,6 млрд дол. США. На початок 2018 р. найвідчутніше ,порівняно з 2014 р., скоротився обсяг ПІ у професійній, науковій та технічній діяльності (на 42,5%) та промисловості (на 40%). Найменше – у діяльності у сфері адміністративного та допоміжного

обслуговування (менш ніж на 12%) та у фінансовій та страховій діяльності (на 17%). І хоча зростання обсягів ПІІ продемонстрували лише освіта та інформація і телекомунікація, освіта загалом залучила 0,06% загального обсягу прямих іноземних інвестицій в Україну.

Турбує те, що по окремих видах промислової діяльності падіння обсягів ПІІ відбулося дуже значно. Так, у виробництві коксу та продуктів нафтоперероблення їх обсяги з 2014 р. зменшилися на 68%, а це те виробництво, що конче потребує модернізації. На 65% скоротилися обсяги ПІІ у добувну промисловість, більш ніж наполовину – у металургійний комплекс та на 30% – у машинобудування.

Тобто динаміка і цього індикатора також свідчить про втрату Україною потенціалу модернізації економіки.

Висновки. Отже, проведене тестування загроз виникнення макроекономічних дисбалансів, які формуються у інвестиційній сфері, засвідчило, що значення усіх індикаторів МІР для України є суттєво нижчими за їх середній рівень по країнах ЄС, та демонструють тенденцію до подальшого зниження. Це є ознакою не лише наявності дисбалансу між потребою в технологічному і фізичному оновленні виробничої сфери та фактичним залученням інвестицій, що спрямовуються на модернізацію виробництва, а й поглиблення цього дисбалансу.

Особливу загрозу становить відсутність стратегії розвитку людського капіталу в Україні та недостатнє інвестування освіти. На сьогодні державна політика подолання втрати потенціалу розвитку економіки відсутня. Державна економічна політика має бути спрямована на кардинальне покращення інвестиційного клімату та стимулювання інноваційної активності підприємницької діяльності.

Безумовно, безперечною умовою покращення інвестиційного клімату є припинення воєнних дій, забезпечення прав власності та зниження рівня корупції у власних структурах.

Проте не менш важливим, як свідчить досвід успішних країн, є державна політика стимулювання інноваційного оновлення економіки. Серед її заходів найпоширенішими є:

- пільгове оподаткування витрат на НДДКР, пов'язаних з основною діяльністю, пільгове оподаткування приватних інвестицій у НДДКР;
- пільговий режим амортизаційних відрахувань на введене обладнання;
- відшкодування частини витрат на нововведення згідно з державними програмами субсидування малих інноваційних фірм;
- надання пільгових субсидій підприємствам, що освоюють нові технології, зокрема, з метою енергозбереження тощо.

Розділ 3

ЦИФРОВІ КОМПЕТЕНЦІЇ У ФОРМУВАННІ СОЦІАЛЬНОЇ

ЯКОСТІ В УКРАЇНІ

Геєць В.М.

доктор економічних наук,
академік НАН України,
директор ДУ «Інститут економіки
та прогнозування НАН України»

ДЕРЖАВА У ЗАБЕЗПЕЧЕННІ СОЦІАЛЬНОЇ ЯКОСТІ У ТРАНЗИТИВНОМУ СУСПІЛЬСТВІ ТА ЕКОНОМІЦІ²⁰⁸

Обумовлено ознаки взаємопов'язаності крихкості та базисної природності держави в Україні. Обґрунтовано перспективи формування нової соціальної якості в транзитивному суспільстві відповідно до базової природної держави. Виокремлено складові, які одночасно призводять до деградації соціальної якості, що стає умовою для заповнення соціального простору протестними рухами. Визначено зміст середнього класу та виокремлено його роль у формуванні змін в якості системи державного управління. Розкрито очікувані наслідки та виклики розвитку електронного урядування на засадах його ідеологем щодо упорядкованості, циклічності та легальності в частині трансформації соціальної якості.

Ключові слова: економічні й політичні трансформації, соціальна якість, розвиток, електронне врядування, середній клас.

1. Взаємозв'язок чинників соціальних трансформацій

У доктринальних і принципово відмінних трактуваннях щодо першопричин соціальних трансформацій, за Марксом вирішальними є економічні форми, а от за Вебером – соціальні дії, які обумовлюють відповідні зміни, відбуваються згідно з власними законами, що властиві соціальному розвитку як такому. Разом із тим і Маркс, і Вебер визнавали їх взаємодію і

²⁰⁸ Стаття представляє результати дослідження, виконаного в рамках наукового проекту «Цифрові компетенції у формуванні соціальної якості в Україні».

взаємовплив, що, власне, дало змогу сучасникам, зокрема Майклу Манну, не стверджувати про наявність «кінцевої першопричини», завдяки якій виникають соціальні трансформації, що визначають соціальну якість, яка має фундаментальне значення для аналізу соціальних процесів²⁰⁹.

Відсутність першопричини у соціальних трансформаціях, згідно з М. Манном, визначається тим, що протягом багатотисячолітньої історії досліджень на цю тему, які вдалося провести, «... жодне джерело влади не було постійно вимогливим відносно решти, не спостерігалось і чітких правил спадкоємності, які б повторювали і характеризували переходи від одного режиму до іншого»²¹⁰. М. Манн виділяє чотири джерела влади, такі як ідеологічна влада, економічна влада, військова влада, політична влада, що, переплітаючись, кристалізуються, на його думку, в першу чергу навколо такого макроінституту суспільства, як держава, оскільки: «У письмовій історії людства домінуючою моделлю соціальної організації виступає природна держава (the natural state) ... природна держава проіснувала так довго через те, що допомагала в інтересах впливових індивідів формувати пануючу коаліцію таким чином, щоб обмежити насильство і уможливити стійкі соціальні взаємодії більшого масштабу»²¹¹.

Природна держава як своєрідна соціальна організація обумовлюється взаємодією і розвитком відповідних джерел влади, попри те, які саме з її джерел чи всі разом у сукупності одночасно є домінуючими. При цьому держава, маючи природне та органічно властиве їй право на насильство, «... відіграє неминучу роль у соціальній дисципліні»²¹², яка реалізується інститутами. Останні охоплюють як формальні, так і неформальні поведінкові складові, що домінують і в окремих суспільних групах, і в суспільстві загалом.

У демократично організованих суспільствах, які надають населенню можливість мати як політичні, так і економічні свободи, завдяки

²⁰⁹ Манн Майкл. Источники социальной власти: в 4-х т. Т. 4: Глобализация 1945–2011. Москва: Издательский дом «Дело», 2018. С. 624.

²¹⁰ Там само.

²¹¹ Там само.

²¹² Boehm Christopher. Hierarchy in the forest: The evolution of egalitarian behavior. Cambridge. MA: Harvard University Press, 1999.

функціонуванню інклюзивних інститутів забезпечується т.зв. відкритий доступ, як відомо з досвіду країн, які досягли його в історичному вимірі, або здатність «... підтримувати безособистісні, постійно існуючі організації як у середині інститутів держави, так і у більш широкому суспільстві»²¹³. Тобто має місце однакове ставлення до всіх членів суспільства. Останнє є прерогативою далеко незначної частини країн, де проживає всього 15% населення землі та де організована й існує відповідна інституційно обумовлена діяльність. Згідно з наведеними даними у виконаному Д. Норттом та його співавторами дослідженні, на яке ми посилаємося, країн з такими інститутами не більше 25%. При цьому, на нашу думку, визначений для цих держав критерій відкритості та доступності, завдяки якому має забезпечуватися однакове ставлення до всіх, до певної міри є умовним, оскільки, як буде показано далі, така надзвичайно важлива характеристика «соціальної якості», як «якість життя», поряд із такими якісними характеристиками, як якість суспільства, якість людини, якість духовності, якість ментальності, має регресивні ознаки, оскільки насамперед – і не тільки в глобальному вимірі, а й у національному – спостерігається зростання нерівності, що супроводжується розшаруванням суспільства і, відповідно, відсутністю забезпечення однакового ставлення до всіх. Доказову базу цього для багатьох розвинених країн сьогодні можна знайти в роботі лауреата Нобелівської премії Дж. Стігліца²¹⁴, де викладено його бачення того, яким чином і за яких умов цю проблему можна було вирішити, хоча, навіть якщо спробувати проаналізувати ці заходи, подолання нерівності, а, значить, і забезпечення абсолютно вільного доступу у відповідно організованій державі малоймовірно, хоча і не безперспективне, оскільки ступінь нерівності знижуватиметься, а, значить, і умови доступу покращуватимуться.

Решта – 175 – країн, за даними Д. Нортона, живуть у природних державах, які, згідно з їх різноманітною здатністю підтримувати організації,

²¹³ Норт Дуглас, Уоллис Джон, Вайнгайт Барри. Насилие и социальные порядки. Концептуальные рамки для письменной интерпретации истории человечества. Москва: Издательство Института Гайдара, 2011. С. 72.

²¹⁴ Стиглиц Джозеф. Цена неравенства. Чем расслоение общества грозит нашему будущему / пер. с англ. Москва: Эксмо, 2015. 512 с.

розподіляються на: «...крихкі природні держави, не здатні підтримувати будь-які організації й саму державу. Базові природні держави можуть підтримувати організації не тільки в рамках держави. Зрілі природні держави здатні підтримувати широкий ряд елітарних організацій, що не перебувають під безпосереднім контролем держави»²¹⁵. Таким чином природні держави як своєрідні соціальні організації, змінюючи свою форму і зміст, перебувають у постійній трансформації і, відповідно, на нинішньому етапі, як відомо, так звана інформаційна революція зумовлює формування нового типу суспільства, де домінуватиме штучний інтелект, з яким людині необхідно буде знайти способи взаємодії, щоб зрештою оволодіти ним. Це особливо важливо для тих суспільств і країн, де відбувається зміна устрою і вони у своєму розвитку повертаються до природно організованого процесу згідно з природою сучасного ринку. Це, з одного боку, а з іншого – у транзитивних суспільствах інформаційне суспільство теж не чекає, а рухається паралельним курсом, тим самим ускладнюючи процес переходу, на що теж слід зважати.

2. Особливості сучасних трансформаційних процесів

За наведеною класифікацією природних держав, держави, що утворилися, зокрема внаслідок розпаду колишнього СРСР, і функціонують у транзитивних суспільствах з відповідною економікою, за ознаками у багатьох випадках скоріше за все можна віднести до тих, що мають ознаки крихкості, оскільки серед них є нездатні підтримувати саму державу, бо її діяльність призводить до втрати територій, тобто не можуть забезпечити територіальну цілісність. Це, з одного боку, але з іншого – ці ж держави можуть і водночас підтримують діяльність організацій не тільки в рамках держави, а й поза її межами, оскільки в нашому випадку йдеться про діяльність профспілок, громадських об'єднань, волонтерів, релігійних організацій та ін., – тобто певним чином бути базовими державами. Наявність ознак крихкості держави у транзитивних суспільствах та

²¹⁵ Норт Дуглас, Уоллис Джон, Вайнгаст Барри. Насилие и социальные порядки. Концептуальные рамки для письменной интерпретации истории человечества. Москва: Издательство Института Гайдара, 2011. С. 69.

економіках, відповідно до відомих досліджень проблем антикрихкості Нассімом Піколасом Талібом, є такими, що здатні отримати вигоду із хаосу, який є результатом того, що «... основний фактор, який робить суспільство крихким і породжує кризи, – відсутність «своєї шкіри на кону». Є люди, які отримують антикрихкість чужим коштом, процвітаючи (або отримуючи вигоду) від мінливості, коливань і безпорядку та примушуючи інших приймати ризик збитків або страждати від них. Подібна антикрихкість за рахунок крихкості інших, як правило, прихована ...»²¹⁶.

Транзитивне суспільство і відповідна йому економіка, зокрема наприкінці радянського минулого, характеризуються ініціалізацією розвалу СРСР і крахом його централізованої планової системи внаслідок ініціатив, реалізованих самою ж державою, а точніше – її партійним і державним керівництвом, тобто колишньою елітою, до якої належали і керівники як великих, так і малих державних підприємств. Це надало цій еліті можливість, зруйнувавши державні інститути і не ставлячи «свою шкіру на кін», отримати можливості процвітати за чужий рахунок під гаслами забезпечення політичних та економічних свобод для більшості, тобто ніби ідеології забезпечення відкритого доступу для більшості та однакового ставлення для всіх. Час показав, що це було чистою утопією. Це твердження, на нашу думку, справедливе, оскільки, як було нами показано в попередніх дослідженнях²¹⁷, у країнах із подібним суспільством та економікою не існувало інклюзивно функціонуючих інститутів, які би мали здатність забезпечити саме такий підхід. Водночас його породжували радянська і пострадянська еліти, відповідно призводячи до криз, тому мала місце, як зазначає Н. Таллер, «... відсутність своєї шкіри на кону», оскільки ця шкіра була захищена, з одного боку, збереженням контролю над активами, а з іншого – на словах ішлося про верховенство права, а в реаліях простору і часу його не було, зокрема Україна не набула його навіть після двадцятип'ятирічного транзитивного періоду розвитку. Верховенство права існувало насамперед для

²¹⁶ Таліб Нассим Ніколас. Антихрупкість. Москва: Колибри, 2014. С. 23.

²¹⁷ Геєць В.М. Ендогенізація розвитку економіки у вимірі рівноправності стосунків держави, бізнесу та суб'єктів голосування. *Економіка України*. 2018. № 7. С. 3–19.

еліти, яка іншим чином не змогла би скористатися результатами перерозподілу активів на свою користь, що, як відомо, стало основою для того, щоб забезпечити перекладання ризиків збитків на решту населення, яке в процесі політики лібералізації постійно біднішало. Така тенденція стала реальністю тому, що «Масова приватизація – не проблема для виникнення самостійної частини власників і розподілу економічної і політичної влади. ...Замість цього вона сприяла ослабленню як держави, так і приватної власності й підштовхувала ці країни в напрямі кланового і політизованого капіталізму»²¹⁸. До того ж «згідно з даними Програми розвитку ООН (1999) у перехідний період передчасною смертю померло до 10 млн людей, що приблизно дорівнює числу жертв сталінських репресій»²¹⁹. Звірства, які несе ринок, можуть бути і не настільки помітними у плановому господарстві, але страждання людей і рівень смертності можуть бути подібними»²²⁰. Подолання тенденцій щодо збіднення населення і його втрат від передчасної смертності в результаті у тому числі й подальшого поглиблення ринкових трансформацій, уже в сучасних умовах, через чверть століття їх здійснення, як свідчить історичний досвід, пов'язано з формуванням інклюзивних економічних інститутів, які «... потребують убезпечених прав власності та економічних можливостей для широких мас, а не лише для еліти»²²¹. А оскільки держава має право на насильство, то, власне, вона в першу чергу і повинна ініціювати процеси для убезпечення прав власності, що відкривають для транзитивних суспільств у ринковій економіці нову соціальну якість, яка хоча і може бути новою за змістом, але не з точки зору оцінки, що не все нове несе добро членам суспільства. Про це йтиметься далі.

²¹⁸ Манн Майкл. Источники социальной власти: в 4-х т. Т. 4: Глобализация 1945–2011. Москва: Издательский дом «Дело», 2018. С. 306.

²¹⁹ Там само. С. 329–330.

²²⁰ Там само. С. 394.

²²¹ Аджемоглу Дарон, Робенсон Джеймс. Чому нації занепадають? Походження влади, багатства і бідності. Київ: Наш формат, 2017. С. 69.

3. Вплив держави на соціальну якість

Дослідження інституту з проблемних питань щодо співвідношення в отриманні благ між окремими групами людей в Україні свідчать, що воно є не тільки несправедливим, а й нераціональним, оскільки «успішність» одних і «неуспішність» інших – як у глобальному, так досить часто і в національному вимірах – не відшкодовується шляхом отримання компенсацій ні від більш успішних членів суспільства за використання механізмів соціальної держави на національному рівні, ні від більш успішних країн у глобальному середовищі²²². Таким чином у транзитивному суспільстві, яким є у тому числі й українське, втрачається соціальна якість.

На сьогодні можливості соціальної держави щодо вирішення проблем нерівності та, відповідно, формування нової – вищого рівня – соціальної якості багато в чому обмежені, тому не випадково на зміну соціальній державі йде патерналістська держава, де домінує ідеологема поведінкової економіки, згідно з якою держава вже не бере на себе такі ж, як і раніше, масштабні зобов'язання щодо турботи про добробут тих, хто самотійно не може його собі забезпечувати через ті чи інші обставини, більше об'єктивного, хоча і, якоюсь мірою, і суб'єктивного характеру, проте повністю від них не відмовляється. Патерналістська держава береться визначати поведінку населення, спираючись не на фінансові ресурси, як зазвичай у державі добробуту, а вже на своє володіння рівнем знань, які допомагають їй здійснювати це шляхом так званого м'якого підштовхування. Фактори, що зумовлюють такі зміни, ґрунтуються на гіпотезі про те, що ідентифікувати їх масово населення на основі особистих можливостей, які характеризуються обмеженістю розпізнавальних здатностей, не може, тоді як держава, володіючи такими можливостями, спроможна впливати і навіть формувати інтереси особистості й, таким чином, її поведінку та відповідний спосіб життя. Отже, така держава немов би отримує можливість, враховуючи свої обмежені фінанси, які на нинішньому етапі досягли свого

²²² Геєць В.М. Ендогенізація розвитку економіки у вимірі рівноправності стосунків держави, бізнесу та суб'єктів голосування. *Економіка України*. 2018. № 7. С. 3–19.

певного історичного максимуму, стати промоутером нової соціальної якості не тільки і не стільки за рахунок перерозподілу ВВП, скільки за рахунок розширення можливостей кожного щодо ідентифікації таких їх знань, на основі яких визначається і спосіб життя, і поведінка особи. Разом із тим, з іншого боку, знання, які формує держава, можуть суперечити власним інтересам особистості, враховуючи, що держава має право на насильство, що в патерналістській державі також не виключається (*так званий патерналістський примус*), оскільки через неспівпадіння між ресурсами і потребами щодо підтримки добробуту не можна виключати дій держави щодо силового способу впливу на можливий вибір населення, а, значить, і на його поведінку. Тим самим у патерналістській державі влада в її політичному сенсі ніби «зрощується» з її ідеологічним наповненням у пошуках вищого сенсу життя не тільки шляхом регулювання соціального характеру життя, а і його формування, в тому числі й через використання методів примусу. У такому разі влада має діяти поза межами неоліберального підходу, який через відому в ідеологемі його асиметрію між національним регулюванням і глобально організованим господарюванням призводить до зростаючої нерівності та, зрештою, до нездорового у громадянському сенсі суспільства, яке не може бути стабільним. Саме тому, як показує аналіз поточної економічної і соціальної політики розвинених країн Заходу, щоб уникнути нестабільності, соціальність держави не знімається з порядку денного, попри обмежені фінансові можливості, щоб здійснити перерозподіл останніх на користь політики економічного зростання. Реально такий перерозподіл є проблемою вибору, з одного боку, влади, а з іншого – громадянського суспільства, оскільки: «У країнах, де домінував *конкурентний капіталізм*, ліберальна модель (шокова терапія, як правило) давала можливість найбільшою мірою забезпечити зростання ВВП, *корпоративістська модель* – отримати найкращі показники установленого ООН індексу людського розвитку (ІЛР), який об'єднує показники очікуваної тривалості життя, дитячої смертності, освіти і видатків на соціальне забезпечення. У корпоративістських країнах, до яких відносяться країни, що раніше входили до складу Австро-Угорщини, зокрема, в Чеській

Республіці, Угорщині та Словенії, спостерігається найнижчий рівень бідності, найвищий рівень середньої оплати праці, найнижче безробіття і найбільші соціальні витрати, не кажучи вже про досить високі показники економічного зростання»²²³.

Враховуючи наведені вище дані результатів дослідження М. Манна, патерналістська держава як нова якість соціальної держави, навіть за умов реалізації її діяльності в охарактеризований вище спосіб, повинна насамперед мати високий ступінь довіри, щоб у пошуках вищого сенсу життя як особистості, так і широких верств населення суспільна свідомість піднімалась на рівень вищий, за той, якого може досягти кожний окремих індивід на основі свого життєвого досвіду й отриманої освіти, згідно з відповідною ідеологічною політикою патерналістської держави. Разом із тим у сучасній державі, зокрема і в Україні, хоча й не тільки, як на нашу думку, в реальності існує суспільство без довіри, де, згідно з дослідженнями Інституту соціології НАН України, присутній феномен соціальної недовіри, поширеної в українському суспільстві й характерної одночасно для головних як політичних, так і державних інститутів. Це означає, що громадяни, маючи до цих інститутів низький рівень довіри, не мають підстав очікувати прийнятних для себе дій та рішень насамперед державних інститутів, адже «... довіра до політичних інститутів (як і взагалі будь-яка довіра) є, по суті, очікуванням громадянами таких дій і рішень цих інститутів у майбутньому, які для громадян будуть прийнятними. А недовіра – очікування протилежних рішень і дій»²²⁴. Враховуючи, що «... в Україні існує глибока криза довіри до всіх державних політичних і неpolітичних інститутів, а рівень довіри до них дуже низький ... криза є системною, бо продовжується багато років і охоплює практично всі державні та політичні інститути»²²⁵, то реалізувати політику патерналістської держави, суперечливу щодо результативності та сприйняття населенням, реально

²²³ Манн Майкл. Источники социальной власти: в 4-х т. Т. 4: Глобализация 1945–2011. Москва: Издательский дом Дело, 2018. С. 307.

²²⁴ Общество без доверия. Кинв: Институт социологии НАН Украины, 2014. 141 с.

²²⁵ Там само. С. 161–162.

неможливо, особливо якщо до того ж будуть застосовані відповідні певні механізми уже згаданого так званого примусу, що за умов масового збідніння і кланово-олігархічної моделі господарювання та державного управління не тільки не створить нову соціальну якість, а, навпаки, погіршуватиме її. За таких умов необхідно зробити висновок про те, що в транзитивному суспільстві з низьким рівнем довіри, у тому числі й до державних інститутів, соціальна держава залишається актуальною. А це означає, що боротьба з бідністю, що стала одним із найбільших «здобутків» ринкових трансформацій, утримується серед ключових проблем згідно з ідеологією держави добробуту, оскільки в Україні, за даними Інституту демографії та соціальних досліджень імені М.В. Птухи НАН України, у перехідний період надлишкова смертність за 1992–2017 рр. становила 1,3 млн осіб. Такою виявилася «нова соціальна якість» ринкових трансформацій, за яких сформована нерівність, що стала результатом реформ структурного характеру за неоліберальним підходом як домінуючим у глобальному економічному просторі починаючи з середини 70-х років ХХ ст. Саме тому в Україні, як і у глобальному вимірі, подолання проблеми нерівності й боротьба за підвищення добробуту громадян, що порівняно найбільш успішно відбувалися за умов формування і розвитку держави добробуту в другій половині ХХ ст., не втрачають актуальності, хоча і не можуть залишатися виключно такими, як на той час, враховуючи, що за нових умов транзитивного суспільства соціальна якість теж змінюється, отримуючи ознаки нової нормальності в соціальній державі²²⁶.

У колі проблем національної нерівності, яка одночасно має і глобальний вимір, Дж. Стігліц, досліджуючи масштаби існуючої нерівності й нестачу можливостей для її мінімізації, зазначає, що «...необхідно занепокоїтися через зростаючу нерівність та її соціальні, політичні й економічні наслідки... Потрібна розсудливість, щоб одночасно забезпечити зростання і рівність, що

²²⁶ Ермольева Э.Г. Социальное государство в условиях "новой нормальности". Характеристики европейской и латиноамериканской ситуаций. *Актуальные проблемы Европы*. 2018. № 3. С. 85–107.

створить умови для держави загального процвітання»²²⁷. При цьому Дж. Стігліц попереджає, що зростання в попередніх умовах не давало відповідного ефекту стосовно функціонування соціального простору. Зокрема, він зазначає, що в найбільш могутній країні США «... мільйони людей вимушені покидати свої будинки. Ми бачимо порожні житла і бездомних людей...

... ще до початку кризи американська економіка не функціонувала належним чином: незважаючи на зростання ВВП, більша частина громадян не була задоволена стандартами рівня життя... у американських сім'ях переважно ще до початку рецесії доходи (з урахуванням рівня інфляції) були нижчими, ніж 10 років тому. Америка створила вражаючий економічний механізм, але працює він тільки на благо американської верхівки»²²⁸. Як висновок, Дж. Стігліц зазначає, що почуття економічної і політичної несправедливості розпалює протестні рухи по всьому світу більше, ніж будь-що²²⁹.

Зрозуміло, що в такому контексті оцінки ситуації соціальна держава, традиційно виконуючи функції боротьби з бідністю і турбуючись про добробут широких верств населення шляхом розподілу і перерозподілу ВВП у сучасному вимірі, але не забезпечивши ефективне використання ресурсів, не випадково теж перебуває у кризі, і тому тривають дискусії про її майбутнє²³⁰. Серед особливостей формування розширеного й одночасно оновленого змісту соціальної держави сучасності, поряд із традиційним перерозподілом матеріальних благ за принципом соціальної справедливості, у число новітніх пропонується включати соціально-політичні обмеження, оскільки ринкова економіка неспроможна забезпечити справедливість у суспільстві²³¹, попри те,

²²⁷ Стиглиц Джозеф. Цена неравенства. Чем расслоение общества грозит нашему будущему / пер. с англ. Москва: Эксмо, 2015. С. 29.

²²⁸ Там само. С. 37.

²²⁹ Там само. С. 40.

²³⁰ Геец В. О будущем социального государства. *Мир перемен*. 2013. № 4. С. 88–103; Риччери М.. Как спасти социальность рыночной экономики. *Мир перемен*. 2017. № 1. С. 124–138; Шеги Стив. Да, неравенство: но почему люди не протестуют. *Мир перемен*. 2016. № 2. С. 132–138; Долматова С. Императивы социального государства и проблемы системной коррупции в России. *Мир перемен*. 2016. № 2. С. 121–131.

²³¹ Гринберг Р.С. Свобода и справедливость. Российский соблазн ложного выбора. Москва: Магистр, Инфра-М., 2012. С. 226.

що вона відвойовує дедалі більше економічного середовища як на національному, так і на глобальному рівнях. При цьому нерівність перетворюється на дедалі більшу нову загрозу і новий виклик – як у середньовічні часи.

До складу соціально-політичних обмежень пропонується включати: механізми висхідної соціальної мобільності, формування соціальних ліфтів для всіх груп населення²³². У свою чергу, на думку Н. Хоми, соціальна держава також має виступати і соціально-політичним арбітром у відносинах між соціальними верствами населення, спираючись на законодавство, розвинене громадянське суспільство, соціально-відповідальний бізнес²³³. Роль соціально-політичного арбітра соціальної держави щодо соціальних верств населення, а, значить, і дій у соціальному просторі є, на нашу думку, дещо однобокою, оскільки така постановка питання відповідає ідеологемі розквіту держави, у тому числі й соціальної, оскільки в такому контексті вона розглядається як інститут. Але добре відомо, що соціальна держава, особливо наразі, не є державою ідеалу, що розповсюдилась у середовищі багатих країн²³⁴. Нині ми стикаємося з «державою загального добробуту», хоча разом із тим важко придумати більш яскравий доказ вражаючої здатності держави загального добробуту посилювати саме ті соціальні проблеми, для розв'язання яких вона призначена²³⁵. Закономірно виникає питання про можливості реалізації нею функцій арбітра, оскільки має місце зростаючий песимізм щодо держави і партій, тобто партій влади, адже представники партій нерідко очолюють державних інститутів. Як наслідок, це породжує соціальні рухи і громадські організації для здійснення впливу на владу як через упорядковані, так і стихійні колективні дії що, зокрема, організовуються у мережевому просторі за участю громадянських інститутів. Це є новий спектр соціальної якості, який ми розглянемо в заключній частині цього дослідження.

²³² Хома Н. Соціальна держава третього тисячоліття: модернізована модель. *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса*. 2014. Вип. 3. С. 214.

²³³ Там само.

²³⁴ Ван Кревельд Мартин. *Расцвет и упадок государства*. Москва: ИРИСЭН, 2006. С. 517.

²³⁵ Там само. С. 446.

Можливості такого шляху розв'язання зазначених проблем, зрозуміло, є обмеженими, оскільки завжди існує обмеженість когнітивних здібностей у більшості людей. У країні, де функціонують сучасні інститути і громадяни виявляють активність, народжується новий зміст сучасного соціального простору, де завдяки таким діям паралельно й одночасно розвиваються і соціальний протест, і соціальний конструктивізм. Парадокс держави загального добробуту в тому, що, попри її дії щодо добробуту для всіх, розрив у доходах зростає. Через таку суперечність недовіра, в тому числі й до соціальної держави, набирає дедалі масовіших масштабів, тому в реальності з метою розширення впливу на владу на противагу політичним партіям формуються соціальні рухи, які не мають структурованих організацій²³⁶. Це спонукає розглянути проблему взаємодії держави, бізнесу та інститутів громадянського суспільства щодо формування нової соціальної якості.

4. Взаємодія держави, бізнесу і громадянського суспільства щодо формування соціальної якості

Разом із соціальною державою, або державою загального добробуту, і у створенні, й у розв'язанні проблем нерівності бере участь і бізнес. При цьому соціальна відповідальність бізнесу може спиратися на так звані соціальні стандарти, які не є обов'язковими до виконання, проте завдяки яким бізнес може як підвищувати свою успішність, так і формувати нову соціальну якість.

Використання ж інститутів громадянського суспільства для розв'язання проблем нерівності може бути більш успішним у разі, якщо держава забезпечує «...публічну інтерпретацію правил у подоланні ... нестабільності. Застосовуючи публічну систему показників, уряд усуває підстави для припущення про те, що інші не підлягають правилам»²³⁷. Це, власне, є однією з функцій патерналістської держави, у діяльності якої використовуються методи

²³⁶ Кутыреев Г.И. Социальные движения нового типа и политические партии Португалии сквозь призму концепции. *Актуальные проблемы Европы*. 2018. № 2. С. 177–201.

²³⁷ Ролз Дж. Теория справедливости / пер. с англ. В. Целищев, В. Карпович, А. Шевченко. Новосибирск: Изд. Новосибирского универ., 1995. С. 214.

поведінкового регулювання. Із цим твердженням можна погодитися в разі, коли, як уже зазначалося, є довіра до уряду, тобто він має повноваження уряду так званого упорядкованого суспільства, за визначенням Дж. Ролза. При цьому необхідно враховувати, передбачати та обґрунтовувати можливості формування і розвитку електронного урядування, що шляхом публічності й упорядкованості в суспільстві переформатовує і піднімає соціальну якість на новий рівень. Повертаючись до проблем довіри і можливостей держави щодо подолання нестабільності та формування нової соціальної якості в суспільстві, зауважуємо, що в разі, якщо ступінь довіри до уряду низький і до того ж індивід не має можливості здійснювати необхідну активну політичну діяльність та – паралельно – публічну її інтерпретацію в інтересах всього суспільства або більшості населення, то необхідні для цього функції переходять до цивільних інститутів, які через свою публічну організованість і посилену здатність здійснювати оцінку повноважень публічної інтерпретації та політичної діяльності допомагають запустити процеси подолання нестабільності та недовіри в суспільстві – як міжособистісної, так і колективної – насамперед інститутам держави та політичним партіям, які їх уособлюють. Така схема подолання нестабільності украй важлива для суспільства, де населення не має можливості знати, чи реалізуються рішення й дії окремих людей відповідно до регламентуючих принципів, власне закладених у закон, або ж немає регламентів, згідно з якими вони можуть ефективно виконувати свої обов'язки. За умов інституціонального вакууму²³⁸ й обмежених можливостей отримати необхідні політичні та економічні знання, особливо якщо врахувати, що одні інституціональні та соціальні норми скасовані, а інші перебувають на стадії формування і не мають ознак достатньої інклюзивності, як наприклад, в Україні, необхідність ліквідації такого вакууму і, таким чином, формування нової соціальної якості лягають на державу. Це є ще одна розширена функція держави відповідно до ознак соціальності, що доповнює, а, швидше, розвиває

²³⁸ Геець В. Інституційна обумовленість ендогенізації економічного розвитку. *Журнал європейської економіки*. 2018. Т. 17. № 2(65). С. 155–166.

патерналізм соціальної держави. Останнє важливо для не цілком упорядкованого суспільства, коли його функціонування відбувається «... як феномен «соціальної недовіри», її поширеності в українському суспільстві»²³⁹. Як процеси, що формують «... ситуацію недовіри, генералізують дві взаємозв'язані обставини – темпоральні (обставини, відповідно до яких людина у своєму виборі залежить від загроз, що відбувалися в минулому і неясні у майбутньому. – В.Г.) та екзистенціальні (обставини і відповідні знання, за яких людина здатна здійснити власний вибір щодо свого існування. – В.Г.) ...Безсильне, нездатне прорватися в майбутнє знання, а тим більше знання, що несе загрози і невизначеності, перестає бути структурним елементом процесу соціалізації індивідуумів, втрачає соціально інтегруючу функцію, розчищаючи простір для соціальної диференціації, що прагне дробити на безкінечно малі, що доходять до природної межі індивідуалізації»²⁴⁰. Таким чином відбувається деградація соціальної якості. У цих умовах соціальний простір заповнюють протестні рухи, де місце для прояву когнітивних здібностей часто звужується, оскільки процес їх розвитку за таких умов часто є слабоструктурованим і малоконструктивним. До того ж за цих умов подібна соціальна самодіяльність може мати і часто набуває характеру соціальної деструкції, оскільки може використовуватися як сила руйнівна, так і сила соціального конструктивізму. Для забезпечення останнього важлива роль врешті-решт має бути відведена державі, оскільки деструктивізм у поведінці на мікрорівні його руйнує.

Домінування таких чи інших обставин для українського суспільства характерне для процесів, які відбулися в ньому завдяки трансформаційним змінам соціальних інститутів радянського минулого, що були зруйновані, тож і соціальний простір, відповідно, почав наповнюватися змістом, згідно з яким почалася так звана соціальна атомізація, коли соціум не мав попередньо набутого досвіду, на засадах якого можна було формувати знання для майбутнього. До цих процесів додалася глобальна якщо не деградація, то,

²³⁹ Общество без доверия. Киев: Институт социологии НАН Украины, 2014. С. 7.

²⁴⁰ Там само. С. 325, 327.

принаймні, глибока трансформація глобального соціального простору – згідно з процесами глобалізації. За таких умов темпоральні обставини формування недовіри набули підстав для свого домінування, а формування індивідуалізованої поведінки, що відповідає так званій соціальній атомізації, об'єктивно потрапило під домінуючий екзогенний вплив, оскільки в руйнуванні раніше існуючого соціального простору, що був представлений відповідними соціальними інститутами, основну роль відігравали екзогенні чинники. Відбувалося все це через домінування ідеологеми, згідно з якою вважалося, що ринкова економіка як формує, так і змінює поведінку людей, а «... індивіди знають про свої переваги і максимізують особисту вигоду».

Ці передумови досить зручні для формалізації економічних моделей, хоча і не економісту ясно, що вони безжалісно огрубили дійсність²⁴¹. Разом із тим поведінкова економіка довела, що «... люди у процесі прийняття економічних рішень поводяться з огляду на свої обмежені когнітивні здібності та можливості самоконтролю, або, простіше кажучи, безвольно»²⁴². Варто зазначити, що у 2017 р. Р. Талер (США) отримав Нобелівську премію з економіки за розроблення проблеми щодо вибору відповідних економічних рішень, згідно з якими би функціонувала система підштовхування до необхідних розсудливих дій за делікатного втручання у вибір людей. Запропонована Р. Талером система допомагає уникати нераціональних схильностей у поведінці економічних агентів. Це у сфері економіки. У випадку ж соціального простору та відповідної соціальної поведінки, з огляду на те, що когнітивні здібності та самоконтроль за своїми діями в умовах когнітивної обмеженості всього соціального простору, що формується і трансформується в умовах нерозпізаного образу, обмежені, виникло іще складніше завдання. Його розв'язання спрямоване на те, щоб більша частина суспільства підтримувала цінності, згідно з якими соціальний простір відстоював би суспільні, а не лобістські та комерційні інтереси, з одного боку, а з іншого – не

²⁴¹ Трофимов Георгий, Ивантер Александр. Бесовщина в Номо еconomicus. *Експерт*. 2017. № 43. С. 44.

²⁴² Там само.

функціонував би в інтересах *глобалізованого* – як економічного, так і соціального – простору, що у разі транзитивних суспільств та їх економік досить часто характеризується домінуючим екзогенним походженням. У такому разі йдеться про взаємопов'язаність у формуванні соціальних інститутів громадянського суспільства та їх провідну роль у розвитку країни на засадах соціальності, а це означає забезпечення стійкості держави та її інститутів у процесах ендогенізації розвитку. У сукупності, як зрозуміло, йдеться про нову соціальну якість. Тут потрібно говорити про пошук балансу інтересів суспільства, держави та особистості, чого можливо досягти через інституціоналізацію, що може здійснюватися насамперед так званою соціальною державою аж до її можливого з часом перетворення на патерналістську державу, що діє на засадах поведінкової економіки і при цьому, «навчившись створювати, розвивати, розповсюджувати і відновлювати довіру ... (і, тим самим – *В.Г.*) позитивно змінювати траєкторію розвитку ситуації в ... житті – зараз і в майбутньому»²⁴³. При цьому особливо важливо зважати на те, що зміна траєкторії розвитку буде успішною в разі, якщо вдало сформована і діє відповідна суб'єктність. Саме про неї йтиметься в наступному підрозділі.

5. Суб'єктність процесу забезпечення формування соціальної якості

За умов, що склалися в Україні, трансформація соціальної держави, а, відповідно, й економіки та суспільства полягає у призупиненні руйнування соціального простору, ослабленні соціальної нерівності та активізації поведінки людей у напрямі піднесення соціального капіталу на новий рівень, що соціалізує життєдіяльність людини у соціальному просторі, де основоположну роль модернізаційного характеру мав би *відігравати середній клас як вмотивована на розвиток група людей чи прошарок населення, який несе нову соціальну якість для транзитивного суспільства та економіки.*

²⁴³ Кови Стивен-мл., Меррилл Ребекка. Скорость доверия. То что меняет все. Москва: Альпина Паблишер, 2010. С. 21.

Відповідно до такого визначення, середній клас є соціальним середовищем, в основу якого в інституціоналізованому ринковому просторі, згідно з мейнстрімом неоліберально облаштованого ринку, покладено економічно вмотивовану дію, спрямовану, з одного боку, на модернізацію та розвиток, а з іншого – на підтримку соціальної стабільності. Така роль середнього класу характерна в історично сформованому ринковому середовищі з відповідним соціальним простором, а точніше – соціальним укладом, який притаманний періоду порівняно стабільного ринкового середовища, характерного для післявоєнного періоду відновлення та динамічного розвитку економіки до середини 70-х років XX ст. І навіть деякою мірою ще в 90-ті роки XX ст. «.. представники середнього класу і верхівки перебували у сприятливій економічній ситуації». Хоча на початку 2000-х років у західному ліберальному просторі вже відзначалися ключові зміни, що зафіксували формування так званого креативного класу, що засвідчило дослідження Р. Флориди²⁴⁴, оскільки «... на початку 2000-х стан справ докорінно змінився через небажане зростання нерівності»²⁴⁵. За таких умов, з одного боку, відбувалося формування креативного класу, в якому ключова роль відводилася насамперед творчій еліті, а не середньому класу. Через звуження останнього, роль промоутера ідеології розвитку у ньому взяла на себе інтелектуальна еліта, а решта, збіднюючись, формувала з частини середнього класу так званий прекаріат, що зафіксовано у роботах Г. Стендінга²⁴⁶.

Зазначене вище характерне для високорозвиненої частини глобалізованого світу, де нерівність, на думку Дж. Стігліца, руйнує верховенство закону, а, значить, породжує суспільну неунормованість і нищить суспільний простір, в якому економічні дії під впливом переформатованих

²⁴⁴ Флорида Р. Креативный класс: люди, которые меняют будущее. Москва: Классика-XXI, 2007. 421 с.

²⁴⁵ Стиглиц Джозеф. Цена неравенства. Чем расслоение общества грозит нашему будущему / пер. с англ. Москва: Эксмо, 2015. С. 63.

²⁴⁶ Стендинг Г. Прекариат: новый опасный класс. Москва: Ад Маргинем Пресс, 2014. 328 с.

унаслідок нерівності соціальних дій отримують орієнтацію на розвиток різного роду протестних рухів²⁴⁷.

У трансформаційних суспільствах та їх економіках ринкове середовище, з одного боку, формується, а одночасно з іншого – під впливом трансформацій, характерних для розвиненого світу, – і перетворюється. У традиційно сформованому ринковому середовищі, згідно з доказами К. Поланьї, «зв'язок між формальною економічною теорією і людським господарством виявляється немічним. За межами систем ціноутворюючих ринків економічний аналіз як метод дослідження реального господарства мало не повністю втрачає своє значення»²⁴⁸, а в суспільстві, яке трансформується, формальні правила, як зазначає Д. Норт, за одну ніч можна замінити формально прийнятими політичними або юридичними рішеннями, але неформальні обмеження, узвичаєні у традиціях і кодексах поведінки, набагато краще сприймаються людською свідомістю, впливаючи на людські зусилля²⁴⁹. У реальності політичні та юридичні рішення щодо переходу до лібералізації обміну, в тому числі й зовнішньої торгівлі та вільного ціноутворення, приймалися шляхом цінової лібералізації, а обмін почав відбуватися на ринках із домінуванням існуючих монополій економічної системи минулого. Загалом життєвий досвід двадцятип'ятирічних трансформацій довів, що зміни інституційного характеру в таких умовах працюють набагато гірше за попередні інститути. При цьому на соціальний контекст поведінки і відповідного вибору увага не зверталась, за винятком хіба що соціальної допомоги немічним. Усе сприймалося із вірою у відсутність альтернативи обміну, де, з одного боку, ключову роль відіграють ціни і прибуток, а з іншого – домінував міф про рівність можливостей у ринковому просторі, заснованому на ліберальних принципах обміну, де відповідно формуватиметься і соціальний носій економічного розвитку та нова

²⁴⁷ Стиглиц Джозеф. Цена неравенства. Чем расслоение общества грозит нашему будущему / пер. с англ. Москва: Эксмо, 2015. С. 70.

²⁴⁸ Поланьї К. Экономика как институционально оформленный процесс. *Экономическая социология*. 2001. Т. 3. № 2. С. 62–73.

²⁴⁹ Норт Д. Институты. Институциональные изменения и функционирование экономики / пер. с англ. А.Н. Нестеренко; предисл. и науч. ред. Б.З. Мильнера. Москва: Фонд экономической книги «Начала», 1997. С. 21.

соціальна якість, яка для більшості виявилася гіршою, ніж існуюча до того. Це була чи принципового характеру помилка, чи свідомо закладена руйнація минулого без наявної альтернативи щодо інституційного простору інклюзивного характеру. Вище ми вже наводили наслідки політики лібералізації економічного простору в інституційно неоформленому просторі. При цьому соціологічні дані, які надають моніторинги ставлення населення до мінімізації участі держави в управлінні економікою, багато в чому схожі із аналогічними даними щодо інших, у тому числі й розвинених у ринковому сенсі, економік. Якщо тих, хто виступав за мінімізацію участі держави і за те, що все регулює ринок, у 2002 р. налічувалося усього 6,5%, то в 2017 р. таких уже було 14,2% ²⁵⁰, і це попри те, що в економіці за цей період відбулася не одна криза з вуличними протистояннями. Віра в силу ринку в транзитивному суспільстві та економіці зростає, тим самим підтверджуючи, що для України характерні такі ж тенденції й ознаки, як, зокрема, і для США. «Американці зберігають віру в міф про рівність можливостей, навіть незважаючи на те, що дані досліджень свідчать про зворотне ... життєві реалії такі, що всі американці нарешті зрозуміли правило гри: гра не на їхню користь – всі ми перебуваємо в зоні ризику. Відчуження приходить на зміну мотивації. Замість соціальної згуртованості ми отримуємо нову роз'єднаність»²⁵¹, і це є новою соціальною якістю, згідно з якою має місце і формування прекаріату як нестабільного та негарантованого класу, означення якому дав П. Бурдьє. При цьому роз'єднаність на тлі реальної майнової і дохідної нерівності в сучасному соціальному просторі формує «нову» якість його функціонування. Люди не рівні, але міф, про який щойно йшлося, продовжує існувати. Люди вірять у рівність можливостей, які вони начебто можуть реалізувати, попри те, що насправді це виявляється міфом. Є й інші міфи, охарактеризовані С. Шегі²⁵².

²⁵⁰ Українське суспільство: Моніторинг соціальних змін. Київ: Інститут соціології НАН України, 2017. С. 489.

²⁵¹ Стиглиц Джозеф. Цена неравенства. Чем расслоение общества грозит нашему будущему / пер. с англ. Москва: Эксмо, 2015. С. 79.

²⁵² Шегі Стив. Да, неравенство: но почему люди не протестуют. *Мир перемен*. 2016. № 2. С. 132–138.

Щодо пояснень відсутності протестів за масової нерівності С. Шегі зазначає, що ми до кінця не розуміємо причин такого стану тому, що, на його думку, «... необхідний поглиблений діалог щодо цих проблем, щоб прийти до адекватного розуміння причини благодушності робітничого класу і до того, що ми повинні зробити, щоб рухатися вперед до бажаної рівності»²⁵³. Перш за все причина, на наш погляд, у тому, що робітничий клас на сьогодні вже втратив свій соціальний статус найвпливовішого прошарку суспільства, якому притаманні протестні дії на тлі масової невдоволеності населення. Прекаріат невимогливий до держави, і як самій державі, так і бізнесу він не потрібен як соціальний феномен, але є вигідним ресурсом, ціна використання якого може знижуватись, оскільки поки що він не є організованим, а тому для бізнесу є економічно вигідний.

Формування в Україні середнього класу як «... страти, що створює кваліфікований і масовий попит на предмети кінцевого споживання і тим самим зумовлює зростання стійкості економіки»²⁵⁴ також базується на «... моделі споживання середнього класу, що має ознаки, пов'язані з можливістю:

- придбати житло;
- купити машину;
- добре харчуватися;
- не зазнавати труднощів із купівлею взуття та одягу;
- проводити відпустку не на шести сотках;
- відкладати “на чорний день”»²⁵⁵, що має місце, хоча і в досить обмежених масштабах.

Згідно з даними вибіркового опитування домогосподарств у січні 2018 р., проведеного Державною службою статистики України, тих, хто мав достатньо доходів і робив заощадження, у 2016 р. та 2017 р. відповідно налічувалося 6,2 та 7,8% (табл. 1).

²⁵³ Там само. С. 138.

²⁵⁴ Россия: кризис среднего класса. *Експерт*. 2018. № 26. С. 7.

²⁵⁵ Там само. С. 6.

Середній клас, крім того, що має стійкі доходи, які дають змогу сформувати усвідомлений і, водночас, масовий попит на такі предмети споживання, як житло, машини, одяг, взуття, послуги, пов'язані з відпочинком, завдяки чому відбувається економічне зростання, одночасно прагне підвищити свій статус, тим самим формуючи тип поведінки для інших і разом із тим втрачаючи як на збереженні статусу, так і на його підвищенні. Таким чином середній клас не тільки позитивно впливає на економічне зростання, а й одночасно формує і виступає рушієм економічного розвитку, адже завдяки своєму прагненню до статусності сприяє поширенню в суспільній та економічній життєдіяльності інновацій найрізноманітнішого характеру. Відбувається це насамперед тому, що статус має вимір не тільки економічний, а й соціальний.

Через це соціальний статус і прагнення до його підвищення в суспільстві, так само, як і його втрата, істотно впливають на суспільне життя. Разом із тим, якщо середній клас в Україні не перевищує 7% населення, то вважати, що своїм попитом він суттєво впливає на динаміку економічного зростання не можна, особливо ж з огляду на те, що за рік його питома вага зросла всього на 1,6 в.п., тож попит зріс на величину, що на економічне зростання суттєво не впливала. Водночас соціальний статус насамперед має суттєвий вплив на місце в ієрархії управління і навіть влади, тим самим створюючи умови для підвищення статусу економічного (табл. 1).

У цій частині середній клас в Україні, з огляду на події 2004–2005 рр. та 2013–2014 рр. і як одна з рушійних сил перетворень тих періодів, виявився достатньо успішним, посівши ключові позиції в ієрархії управління і країною загалом.

**Розподіл домогосподарств за самооцінкою рівня їх доходів,
економічними очікуваннями на наступні 12 місяців**

Показник	Усі домогоспо- дарства		У тому числі проживають			
			у міських поселеннях		у сільській місцевості	
	2016	2017	2016	2017	2016	2017
Кількість домогосподарств, тис. од.	15033,4	14985,6	10109,4	10085,5	4924,0	4900,1
Розподіл домогосподарств за самооцінкою рівня їх доходів (%) протягом останнього року:						
було достатньо і робили заощадження	6,2	7,8	6,0	7,2	6,6	9,2
було достатньо, але заощаджень не робили	45,7	49,6	46,0	51,5	45,1	45,6
постійно відмовляли у найнеобхіднішому, крім харчування	44,0	38,1	44,3	37,5	43,3	39,3
не вдавалося забезпечити навіть достатнє харчування	4,1	4,5	3,7	3,8	5,0	5,9

Джерело: складено автором за: Самооцінка домогосподарств України рівня своїх доходів: стат. збірник / Державна служба статистики України. Київ, 2018. С. 11.

Створюється враження, і в Україні є тому підтвердження, що не тільки статус і прагнення щодо його підвищення органічно властиві поведінковій домінанті індивіда, що, власне, і закладає майбутню основу як економічного розвитку, так і економічного зростання. Це характерно для системи поглядів лібералізму, закладених ще його класиками. Однак «... людина ледача і схильна до ледарства, недалекоглядності, марнотратності, і ... тільки сила обставин може змусити її поводитися економно й обачно, щоб пристосувати її кошти до її ж цілей»²⁵⁶. У такому випадку закономірно виникає запитання: звідки ж виникає сила обставин? Відповідь знаходимо у зазначених Ф. Гаєком інститутах «розширеного порядку», що необхідні для виправлення людських помилок, і, – на нашу думку, людських недоліків, – які породжуються лінню і неробством, слабкістю когнітивних здібностей, що не виникають самі по собі, а

²⁵⁶ Хайек Ф.А. Индивидуализм и экономический порядок. Москва: Изограф, 2000. С. 31.

також невмінням передбачити майбутнє без нестабільності, оскільки «... будь-які людські й соціальні взаємодії, а також вся літературна діяльність є виразом невизначеності щодо майбутнього»²⁵⁷.

Сьогодні, коли ідеологія детермінізму переглядається, «... бо порядок і безладдя виникають та існують одночасно»²⁵⁸ і можливості соціальної держави обмежені, формується позиція, згідно з якою «... поведінкова економіка санкціонує великі інтервенції держави ... В результаті сфера контролю держави різко розширюється ... Патерналістська держава ... починає приймати рішення за і замість індивідів ... у формі різних заходів (підштовхування), або ... (у формі прямих заборон і приписів) ... також дії держави вислизають з-під раціонального контролю громадян»²⁵⁹. При цьому дослідники Р. Талер і К. Сунстейн довели, що сфера дії такої держави може бути дуже широкою²⁶⁰. Тим самим ідеологія поведінкової економіки в рамках патерналістської держави по суті покликана реалізувати економічну систему шляхом звернення до детермінізму, оскільки останнє відбувається в умовах масової смартизації, в тому числі й державного управління, тож важливо визначитися із тим, що відбуватиметься із соціальною якістю. Але це вже предмет наступного дослідження – щодо взаємодії соціальної і патерналістської держави у формуванні соціальної якості майбутнього, коли рівень довіри до держави та її інститутів подолає спадну тенденцію і почне зростати.

6. Електронне урядування в трансформації соціальної якості

Електронне урядування досить часто інтерпретують як систему, орієнтовану на забезпечення нового рівня унормованості в суспільстві та державі на засадах упорядкованості й забезпечення публічності та легальності, й розглядають як нове благо, що формує нову соціальну якість. При цьому

²⁵⁷ Пригожин И. Философия нестабильности. *Вопросы философии*. 1991. № 6. С. 48.

²⁵⁸ Там само. С. 49.

²⁵⁹ Капелюшников Р.И. Поведенческая экономика и "новый" патернализм. *Вопросы экономики*. 2013. № 10. С. 29.

²⁶⁰ Richard H. Thaler and Cass R. Sunstein *Nudge: Improving decisions about health, wealth, and happiness*. London: Yale University Press, 2008. P. 84.

проблема унормованості сучасної держави надзвичайно актуалізувалася на тлі нових викликів глобального характеру, серед яких існує тенденція щодо зосередженості на внутрішніх питаннях, що може розглядатися як простий шлях до успіху, тоді як має йтися про формування такої системи адміністрування, що може не тільки зосереджуватися на внутрішній політиці, а й протистояти зовнішньому тиску і, відповідно, долати економічну й політичну залежність, яка проявляється як на макрорівні, так і реалізується через інтереси бізнесів із тим, щоб врешті-решт остаточно не залишитися державою, що перебуває в заручниках олігархату, зауважуючи, що останні невмирущі, оскільки ще з часів Арістотеля навчилися реалізовувати себе.

Разом із тим, багато в чому правомірно задатися питанням, наскільки все зазначене може сприйматися однозначно і бути орієнтованим на нову соціальну якість, яка має позитивний вплив на стан справ у суспільстві та економіці, орієнтує і навіть забезпечує їх розвиток на засадах модернізації функціонування держави як держави добробуту, або як патерналістської держави, чи як держави, в якій активну роль поряд із суб'єктами ринку відіграють громадські організації, відбувається діяльність у мережевому просторі для забезпечення благополуччя, і для цього одночасно створено відповідні рамки та процедури.

Для відповіді на поставлене вище запитання, на нашу думку, слід повернутися до проблем трактування змісту держави та ролі особи, які мають своє представництво у всіх трьох наведених моделях, оскільки електронне урядування на засадах сучасного і, особливо, майбутнього розвитку ІТ є новою моделлю розвитку державного управління, а, значить, і співвідноситься з діяльністю особистості. За умов, коли ще не настав час домінації штучного інтелекту, особистість як одна із рушійних сил, що представлена на ринку, згідно із трактуванням А. Сміта, перебуває під впливом «невидимої руки» і не ринку, а, як зазначено у його відомій роботі, що людина, «...здійснюючи виробництво таким чином, щоб його продукт мав максимальну вартість, переслідує тільки свою власну вигоду, причому в цьому випадку, як і в багатьох інших, людина невидимою рукою спрямовується до цілі, якої вона зовсім не мала наміру досягти... Переслідуючи свої власні інтереси, людина

часто підтримує інтереси суспільства ефективніше, ніж тоді, коли вона має намір дійсно їм служити. Ніколи мені не доводилося чути, що багато хорошого було зроблено тими, які робили вигляд, що торгують для суспільного блага»²⁶¹. Спираючись на наведене та з огляду на дослідження А. Сміта, це була «невидима руку» не ринку, термін «невидима руку» передбачав і відповідно містив дійсно невидимий зміст психоемоційних, моральних, культурних ознак та навіть Божого провидіння, згідно з яким власне і відбувається рух до цілі, в тому числі, а, можливо, і в першу чергу, – отримання власного заробітку, але при цьому підтримується суспільне, що набагато, як зазначає А. Сміт, вагомніше від дій тих, хто декларує свою торгову діяльність, яка не є суспільним благом. Власне в «невидимій руці», яку мав на увазі А. Сміт, мотиви виходять далеко за межі того, до чого зумовлює «видима рука» ринку в орієнтації на отримання прибутку, що домінує в неоліберальній доктрині сучасності, де, окрім всього іншого, поруч із національними існують транснаціональні інтереси глобального світу, в який досить змістовно може і реально вписується національний олігархат.

Зазначене свідчить, що, за визначених А. Смітом умов та розширеного розуміння дії «невидимої руки» в суспільному розвитку із відповідним впливом на стан справ в економіці, дія держави добробуту ідентифікується з відповідною поведінкою, в результаті якої формуються суспільні блага, і соціальні зобов'язання держави перед населенням є саме такими, їх виконання забезпечує не тільки піднесення добробуту громадян, а й реалізацію їх можливої самоорганізації та самореалізації в інтересах як окремо взятої людини, так і суспільства загалом, і при цьому розвиваються функціональні здатностей людини, які у зазначеному вище сенсі є невидимими. Це відбувається через те, що соціальна держава, або держава добробуту, як соціальний інститут, впливаючи на рівень бідності та тим самим покращуючи соціальну стабільність у суспільстві, з одного боку, реалізується як суб'єкт, який розширює і невидимі можливості людей, тим самим підтримуючи

²⁶¹ Смит А. Исследование о природе и причинах богатства народов. Москва, 2007. С. 443.

інтереси суспільства, з іншого – надає людям можливість реалізувати на основі сформованих, в тому числі «невидимою рукою», насамперед психоемоційних стереотипів, і сприйняти реальність та стереотипну поведінку в умовах індивідуальної обмеженості когнітивних здібностей. Останні в умовах, наприклад, патерналістської держави можуть цілеспрямовано формуватися завдяки «м'якому підштовхуванню» до тих чи інших дій або того чи іншого розуміння і сприйняття реальності. У рамках існуючої суперечності щодо такого характеру взаємодії держави та особистості, коли держава має суттєвий вплив з боку, перш за все, великого капіталу та транснаціональних формувань і далеко не завжди може зумовлювати активізацію процесів формування розуміння реальності відповідно до особистих інтересів, а орієнтуватися на так зване «м'яке нав'язування» корпоративних інтересів великого бізнесу і, як буде показано далі, далеко не завжди забезпечує через так звану «електронну школу» більш глибоке розуміння дійсності.

У визначених вище суперечностях існуючої соціальної реальності та відповідної соціальної якості при розвитку електронного урядування ситуація отримує (щоправда, далеко не завжди), дещо, а, можливо, і вагомо іншу якість. У чому ж її сутність?

Електронний уряд – це перш за все зниження рівня беззаконня шляхом трансформації системи державного управління, в основі якого поряд із технологічними змінами відбуваються процеси, пов'язані із забезпеченням прозорості, підзвітності на шляху до зниження рівня масових корупційних складових у діяльності держави. Загалом електронне урядування як процес відбувається в умовах нової реальності, що формується у своєму глобальному значенні за рахунок трансформацій взаємодії й економічних, і соціальних, і технологічних, і навіть психоемоційних складових суспільного життя. Добре відомо з минулого, що на перехідному етапі від одних системно організованих дій до нових посилюється так звана деструктивність у взаємодії окремих аспектів суспільного життя. Прикладом такого є суспільне й економічне життя в окремих країнах, які переживають трансформаційний стрес на шляху до ринку. Разом із тим у сучасних реаліях як розвиненого багатого світу на Заході,

так і такого світу, що переживає трансформаційні зміни в суспільно-економічному сенсі, спостерігається поглиблення деструктивності в розвитку життєвого простору, зокрема через поглиблення співвідношень між бідністю і багатством. Зокрема, для прикладу, у США «... отримана унікальна модель суспільства, в якому є вільне підприємництво для бідних і соціалізм для багатих»²⁶². Така ж нова реальність і для таких країн, як Україна, що переживає трансформаційні процеси за одночасного формування нової для нас системи електронного урядування, хоча результати досліджень процесів еволюції, зокрема українського законодавства щодо електронного урядування та практики його використання, свідчать, що впровадження електронного урядування, «фактично розпочавшись десятиріччя тому, ... й досі перебуває на стадії організаційного періоду... Відсутнє уявлення та розуміння природи електронного урядування, електронної демократії...»²⁶³. Загалом же, якщо проаналізувати законодавство, на засадах якого розвивається система електронного урядування в Україні, можна зробити висновок, що електронне урядування як таке поки що орієнтоване на формування інформаційного забезпечення та участь у ньому громадян.

На тлі зазначеної глобальної і національної деструкції в суспільному розвитку і проблемності щодо усвідомлення змісту електронного урядування та відповідної йому демократизації системи державного управління особливо актуалізуються питання законодавчого врегулювання його дії в напрямі, який би забезпечував процеси демократизації не тільки за рахунок дії системи, що забезпечує голосування, а й зміни у співвідношенні впливу основних суспільних сил на їх розстановку як щодо доступу до влади, так і доступу до суспільного багатства та суспільних благ шляхом формування інклюзивної суспільно-економічної системи, орієнтованої на оптимізацію використання

²⁶² Chang Ha-Joon. 23 Things They Don't Tell You About Capitalism. Allen Lane an imprint of Penguin Books Ltd, 2010. Hardcover. 378 p.

²⁶³ Бухтатий О.Є., Радченко О.В. Еволюція українського законодавства про електронне урядування: проблеми і перспективи. *Вісник Національного університету цивільного захисту України. Серія: Державне управління.* 2014. Вип. 2. С. 94. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/VNUCZUDU_2014_2_14

потенціалу розвитку країни, на що звертає увагу польський вчений Яцек Заковські²⁶⁴. Цим забезпечується включеність багатих і бідних, про деструктивність у співвідношенні яких стосовно як доступу до ресурсів, так і до влади йшлося вище, замість досягнення спільності в інтересах щодо погодження дій, спрямованих на розвиток, а не на поглиблення суперечностей, що ослаблює систему державного управління у здатності розв'язати чи послабити суперечності, які набули глобального виміру, перш за все – щодо нерівності²⁶⁵.

В епоху глобальної цифрової революції і, відповідно, цифрової економіки постало питання, наскільки їх потенціал розвитку дає можливість модернізувати державні інститути при створенні електронного урядування та послабити суперечності насамперед на національному рівні із тим, щоби в електронному урядуванні відображалось не тільки надання суспільних благ через їх перерозподіл при дотриманні прозорості підзвітності, а й враховувалася «невидима рука» А. Сміта, коли патерналізм держави орієнтований у тому числі й на такі дії, в результаті яких серед мотивів людської поведінки одночасно присутні думки як про власний заробіток, так і про суспільну корисність. Такою має бути логіка й економічного прагматизму.

Для відповіді на такі питання слід, на нашу думку, розгорнути пошук ширше, вивівши його за рамки електронного урядування як технології щодо логіки і змісту процесів цифровізації, оскільки остання змінює зміст ТНК, адже використання глобальної торгівлі товарами в інтересах економічного зростання знижує свою роль, а взамін зростає роль глобальних потоків інформації, завдяки збереженню руху яких відбувається феноменальна взаємодія між компаніями – як великими, так і малими, де долаються національні ознаки та, одночасно, незалежність учасників від стану справ у економіці тієї чи іншої країни походження компанії. Цим самим формується чи усталюється

²⁶⁴ Żakowski Jacek. Reforma kulturowa 2020-2030-2040. Warszawa: port ret, 2015. 181 p. URL: http://www.mazowieckieobserwatorium.pl/media/_mik/files/2460/kigraport.pdf

²⁶⁵ Стиглиц Джозеф. Цена неравенства. Чем расслоение общества грозит нашему будущему / пер. с англ. Москва: Эксмо, 2015. 512 с.

поглиблення невідповідності між інтересами бізнесу та уряду, в тому числі і його діяльності на засадах електронного урядування. У такій схемі взаємодії бізнесу, який функціонує на засадах використання цифрових технологій, однозначно проглядатиметься тенденція щодо його функціонування з ознаками прагнення до монополії і відповідного контролю сфер і видів діяльності. У результаті «... переможець захоплює все, ... блокуючи прихід нових компаній, здатних відвойовувати у домінуючих платформ частку ринку»²⁶⁶.

Викладене означає, що в рамках цифрової економіки електронне урядування і транснаціоналізація взаємодії на засадах цифровізації можуть розвиватися, не перетинаючись, як дві паралельні лінії і таким чином мотиви людської поведінки в рамках бізнесу на засадах його цифровізації можуть характеризуватися як сформовані «невидимою рукою», а можуть і не характеризуватися, оскільки в умовах монополії нових ТНК, яка прагне до максимізації прибутковості, діяльність компаній орієнтується на забезпечення контролю і за поведінкою тих, на кого орієнтована кінцева продукція чи послуга шляхом використання маркетингових технологій і їх просування до споживача. При цьому цифрові технології великих баз даних дають змогу повністю контролювати споживача в інтересах бізнесу.

Просуватися завдяки цифровізації можуть не тільки продукти та послуги, а й технології, що з часом дає змогу формувати диверсифіковані монополії, де об'єднуються види діяльності, в яких основну функцію виконує не власна технологія, а її цифровий аналог. Це означає, що за контролю за потоком інформації, представленої у цифровому вигляді, для ІТ-технологій не має значення, яка технологічна дія має відбутися з цією інформацією, важливо, що саме ця дія забезпечуватиме інформаційні потоки та контролюватиме їх об'єктну взаємодію на засадах «уберизації», в кінцевому значенні формуючи глобальні, так звані екосистеми, де на основі руху інформації взаємодіють на перший погляд далеко не споріднені технології та їх бізнеси. Ці ж процеси

²⁶⁶ Choudari S.P. The Dangers of Platform Monopolies. May 8, 2017. URL: <http://knowledge.insead.edu/blog/insead-blog/the-dangers-of-platform-monopolies-6031> (дата звернення 11.12.2017)

отримують і політичну підтримку держави, оскільки в глобальному вимірі поступово розгортається криза політики – як лівого, так і правого спрямування, і на їх основі формується політика, для якої характерні політичні рухи щодо центрризму, який зумовлює базу для врівноваження інтересів правих і лівих, що в умовах електронного врядування є тенденцією стосовно появи нової соціальної якості.

Наявність відкритих даних, їх доступність за електронного урядування дає населенню країни можливість здійснювати контроль за діяльністю держави і тим самим підштовхувати її до відповідальності. А система обробки великих масивів даних, представлених через консолідацію системи надання державних послуг, допомагає координувати міждисциплінарну діяльність органів влади. Інтеграція досягається шляхом технологій, що використовуються для обробки великих масивів даних, які вже є доступними при електронному урядуванні. Відбувається й інституційна координація між окремими секторами діяльності уряду через комунікування. Особливо важливі системи обробки великих масивів даних у системі охорони здоров'я, де медичні послуги надаються масово і їх спектр широкий.

Під час електронного урядування завдяки ІТ-технологіям відбувається наближення до населення державних послуг у їх різноманітності: технологічно ці послуги можуть поєднуватися і набувати сприйнятливого вигляду, що, очевидно, і підвищує ефект.

Як правило, поєднуються економічні, соціальні та екологічні складові, які наповнюються відповідним змістом в інтегрованому вигляді. Електронний уряд може надавати і реально надає послуги не тільки населенню, а й бере на себе зобов'язання щодо інформаційного супроводження інформацією про рівень, зокрема, цін для окремих бізнесів, що підвищує їх результативність, особливо для малого та й середнього бізнесу, що не в змозі самотійно моніторити ринки. Це допомагає їм раціонально та ефективно використовувати інвестиційний ресурс. Цим же шляхом може відбуватися надання послуг щодо отримання малим і середнім бізнесом фінансових ресурсів, які надає їм для розвитку держава.

Електронні уряди – це і можливість залучити широкі верстви населення, в т.ч. бізнес, що користується державною допомогою, до участі у бюджетному процесі на засадах рівноправності та відкритості під патронатом органів державного контролю, за відкритості даних про діяльність і фінансових, і контролюючих органів при одночасній взаємодії із парламентською діяльністю законодавців теж через системи електронного урядування.

Отже, можна стверджувати, що розвиток електронного урядування зумовлює еволюцію ролі держави в напрямі, який забезпечуватиме органічне поєднання доступності населення до благ, які надає держава, і сприяння розвитку можливостей населення щодо включеності у бізнеси, які діють на ринках кожної країни. Хоча цей процес далеко неоднозначний, оскільки діяльність держави може утверджувати в суспільстві споживчі настрої, що демотивує населення включатися як у процеси державотворення, так і в суспільне життя.

Охарактеризована можливість використання електронного урядування, як і інші, закладаються у технології відкритих даних з одного боку, і з метою досягнення країною цілей сталого розвитку. А з іншого – скоріше за все, з метою підвищеної прозорості, підзвітності, ефективності урядової діяльності. Що ж до досягнення цілей сталого розвитку в умовах функціонування системи електронного урядування, то вище ми вже визначали характерні риси щодо наближеності до означених у відомих документах цільових установок, тож успішність цього процесу на основі використання технологій відкритого доступу до даних визначається як політико-правовим спектром рішень, так і їх інституційною втіленістю та кадровою і фінансовою забезпеченістю. У забезпеченні складових, які визначають ефективність діяльності електронного урядування, далеко не останнє, а, швидше, першочергове значення мають ті елементи його системи, що формують політику і зміст опрацювання рішень, які закладаються в систему відкритих даних уряду, на основі яких формуються, відкриваються та забезпечуються підтримка й оновлення баз даних в інтересах користувачів. Це, власне, може сприйматися як основна мета досягнення успіху, коли інтереси користувачів та інтереси держави у забезпеченні

задоволення їхнього попиту зближуються чи навіть збігаються. А для цього в систему електронного урядування насамперед має закладатися можливість прийняття рішень, де було б передбачено те, що суб'єкт, який здійснює управління своєю діяльністю з огляду на власні інтереси, підтримував би й інтереси суспільства. Щодо останнього, як зазначалося на початку цього підрозділу, у суб'єкта була можливість діяти, не вступаючи у суперечність з мотивами «невидимої руки», які принаймні не суперечать особистим і суспільним інтересам. У системі управління поза рамками електронного урядування в економіці з системою відкритих даних не досягався необхідний ступінь як прозорості, так і ефективності та підконтрольності, для досягнення яких і створюється така база даних і система управління. Працівники апарату управління через ті чи інші обставини не мали необхідної кваліфікації, а в нових умовах, коли запроваджуються сучасні ІТ-технології, необхідно, щоб вони застосовували стандарти і передові практики на всіх етапах взаємодії і тих, хто формує, і тих, хто надає, і тих, хто користується відкритими даними в системі електронного урядування. Для цього потрібна нова якість кадрового потенціалу, формування якого відбувається паралельно вже у так званих «електронних школах», які починають з'являтися, і їх буде дедалі більше у міру просування до цифрової економіки. Тим самим має формуватися нова соціальна якість і нова соціальна реальність суспільного життя. З метою виявлення дійсних змін і їх оцінки як таких, Організація економічного співробітництва і розвитку (ОЕСР) провела дослідження, спрямоване на те, які наслідки цифровізації освіти і чи триває підготовка кадрів унаслідок змін у освіті школярів із застосуванням нових ІТ-технологій у навчальному процесі. Наслідки виявилися, на жаль, не такими, як очікувалось. Як стверджується у відповідній доповіді, учні, які навчалися у так званих «електронній школі», де більш широко використовується техніка, демонстрували «набагато більш слабкі результати в розумінні написаного»²⁶⁷. Ці висновки дають підстави

²⁶⁷ Pisa. Connectes pour apprendre? Les eleves et les nouvelles technologies / OECD. 2015. URL: <http://www.oecd.org/fr/education/scolaire/Connectes-pour-apprendre-les-eleves-et-les-nouvelles-technologies-principaux-resultats.pdf>

стверджувати, що у міру розширення цифровізації за допомогою «електронної школи» та даних системи електронного урядування, у тому числі відкритих, нова якість, принаймні на нинішньому етапі, не формується. А тому є підстави стверджувати, що і ті, хто формує відкриті дані, і ті, хто їх використовує, на певному етапі вже не отримують нової якості – як щодо безпечності стосовно прозорості та підконтрольності, так і ефективності, якщо в її технологічному забезпеченні не буде досягнуто нової якості розуміння того, що відбувається, оскільки ті, хто прийшов працювати після навчання за такою системою, не отримав нового, більш глибокого розуміння. Це відзначалося і в доповіді ОЕСР. Тим самим обов'язки і можливості щодо розширеної системи електронного урядування за існуючих умов не сформують очікуваної нової якості, а, можливо, навіть і звужать можливості для «невидимої руки» в тому її розумінні, яке ми зазначили на початку цього підрозділу.

На додаток для цього відкриті дані формують і можливості для зловживань. Особливо на етапі започаткування електронного урядування, коли політико-правові рамки є недосконалими. Зокрема, як приклад можна навести як від діяльності електронної системи закупівель постраждав керівник DroneUA Валерій Яковенко: шахраї, використавши дані з ProZorro, взяли на його ім'я кредит в Moneuveo. Виробник дронів написав у Facebook: «Інтернет-сайт Moneuveo.UA видав кредит третім особам, які оформили договір на моє ім'я. Про це я дізнався випадково... Договір відкритий за документами, розміщеними на сайті ProZorro. Сума за українськими мірками досить велика, 9300 гривень, особливо якщо врахувати, що серед постраждалих – особи з регіонів, ветерани АТО. І яке ж було моє здивування, коли я виявив, що два пільгові овердрафти за моїми картками на загальну круглу суму просто випарувалися. Тобто вся кредитна історія, накопичена моєю зарплатою, мільйонами гривень сплачених податків канули в Лету».

У Moneuveo, як передав «Інтерфакс-Україна», пояснили, чому при оформленні онлайн-договору не звірили ім'я власника банківської карти та того, хто був зазначений у наданих документах. «Деякий час тому у нас була можливість отримувати кредит на карту «на пред'явника». Але зараз такої

можливості немає – ми реалізували звірку власника карти багатьох банків і заявника. Все відбувається автоматично», – повідомив директор з маркетингу Moneyveo Максим Параска. «Ми активно працюємо з правоохоронними органами для пошуку шахраїв, які скористалися персональними даними учасників системи ProZorro. Окреме питання також до системи ProZorro, де персональні дані доступні всім без винятку», – зазначив він.

Перший заступник міністра економічного розвитку і торгівлі Максим Нефьодов відзначив, що приховування персональних даних у системі електронних закупівель призведе до збільшення корупційних ризиків: «Це відкриває більш прямі та очевидні способи шахрайства на тендерах. Тому ми твердо дотримуємося ідеї, що вся інформація повинна бути відкритою».

Нагадаємо, 10 жовтня Moneyveo заявили про обшуки у своєму офісі та вилучення техніки і документів. Обшуки проводили СБУ і прокуратура. За даними Єдиного держреєстру судових рішень, компанія Moneyveo фігурує в 121 справі. Пізніше стало відомо, що СБУ спільно з прокуратурою викрили топ-менеджмент однієї з приватних кредитних компаній, що використовував масиви персональних даних громадян України з метою оформлення фіктивних кредитних договорів²⁶⁸.

Як видно з наведеного прикладу, проблема демократії наразі далеко не розв'язана, адже, хоча ми й живемо у цифрову епоху, недоторканість приватного життя та індивідуальна свобода поки що не забезпечуються, хоча Міжпарламентський союз ще у 2015 р. закликав парламенти країн ухвалити всеосяжне законодавство про захист даних як державного, так і приватного секторів, яке забезпечуватиме як мінімум дію жорстких умов щодо дозволу на перенакопичення, збирання, аналізу та зберігання даних, для чітких і точних обмежень стосовно використання даних, а також заходів безпеки, які забезпечують найбільш безпечне збереження, анонімність і правильне постійне знищення даних. Наявна практика, як ми бачимо з наведеного прикладу, поки

²⁶⁸ Шахраї втягнули ProZorro в скандал. *Економічна правда*. 2018. 23 жовтня. URL: <https://www.epravda.com.ua/news/2018/10/23/641895/>

що формує нову якість далеко не того змісту, в умовах якої дотримуються і забезпечуються економічні свободи.

Незважаючи на означені проблеми стосовно підготовки освічених і відповідним чином підготовлених людей для формування соціальної якості в системі державного управління, де широко використовуються технології електронного урядування на базі системи відкритих даних, орієнтованих на соціально вразливі верстви населення з метою більш високого ступеня соціальної інтеграції в суспільне життя, ключовим у забезпеченні цієї соціальної якості, поряд із завданнями, що постали перед урядом стосовно його інституційної діяльності, слід зазначити як доступ до відповідної інформації, так і можливість здійснити цей доступ. Для соціально вразливих верств населення, серед яких насамперед люди з обмеженими можливостями, а це діти, молодь із бідних сімей, які досить часто не мають доступу до якісної освіти, це літні люди, біженці, внутрішньо переміщені особи, що, зокрема, важливо для України, це мігранти з мовними обмеженнями, важливо мати можливість отримати відповідні навички за рахунок освітянських програм, які піднімуть користувача даних та ІТ-технологій на достатній рівень. При цьому в цих програмах важливо орієнтуватися не тільки на подолання технологічної відсталості, а й на змістовне трактування тих можливостей, які дає використання відповідних баз даних із тим, щоб відбувалася соціальна інтеграція зазначених категорій осіб, у процесі якої важливо звернути особливу увагу на забезпечення достовірності та якості інформації відповідно до їхніх потреб. Ці потреби потрібно постійно моніторити й оновлювати необхідні дані, з тим щоб довіра цих верств населення до системи державного управління, особливо ж щодо використання баз даних електронного урядування, зростала. З огляду на зазначене, особливу увагу в освітянських програмах слід звернути на опанування вразливих верств населення навичками з використання даних відкритого урядування; особливе, навіть першочергове, значення має надаватися навчальним програмам як щодо інтерпретації даних, так і правової підготовки щодо використання публічної інформації в інтересах забезпечення прав і свобод, у тому числі й з метою участі цих верств у демократичних

процесах державного управління. Таким чином, через соціальну інтеграцію, через участь в управлінні досягається вищий ступінь соціальної якості. Слід мати на увазі, що поряд із програмами електронного навчання необхідно впроваджувати і соціально значимі програми, які передбачають поглиблення знань для розуміння як інформації, так і процесів управління в частині його інституційного забезпечення, що зафіксовано в ухвалених нормативних актах, з метою уникнення різночитань та різних трактувань, що допускає «електронна школа», про яку вже йшлося. Тільки в такому разі можливе формування соціальної якості нового змісту.

Зазначене вище щодо системи формування і використання відкритих даних уряду як для людей з обмеженими можливостями, так і для широких мас населення, особливо зважаючи на те, що в таких країнах як Україна, де суспільство і економіка перебувають у так званому транзитивному стані і достатнього досвіду громадянської активності не накопичено, важливо реалізовувати програми, які надаватимуть знання щодо можливостей населення використовувати відкриті дані уряду і опанування технологій великих баз даних для змістовного аналізу і відповідних моніторингових оцінок щодо функціонування інформаційних систем, які формують нову якість управлінських дій, а тим самим і нову соціальна якість – конструктивного, а не деструктивного характеру.

Розглядаючи електронне урядування як систему, що функціонує, не тільки забезпечуючи надання інформації, а й систему, в якій має місце «.. спільне прийняття рішень (що – В.Г.) може мобілізувати нові ресурси, можливості та ідеї. У минулому широка громадськість розцінювалася як пасивний одержувач послуг урядів ... сьогодні ми спостерігаємо зрушення в тому, як послуги осмислюються ... з огляду на можливість активно брати участь в наданні послуг, люди можуть розподіляти ресурси в залежності від часу, зусиль, ідей і практики. Для цього вони спільно створюють суспільну цінність за рахунок власних ідей і талантів. Участь і співробітництво людей у сфері

надання послуг сприяє інноваціям у сфері екологічної стійкості, інклюзивного економічного зростання і соціального розвитку»²⁶⁹.

При цьому найбільш складним аспектом при прийнятті рішень є, мабуть, участь громадськості (як ішлося вище). Серед кращих 25 країн цей показник істотно виріс – із 36% у 2014 р. до 62% у 2016 р. Такий прорив протягом усього двох років свідчить про те, що вся парадигма електронної участі стає дедалі більше зрілою, принаймні в деяких країнах. Подібне відбувається після багатьох років фокусування насамперед на наданні інформації, що технічно реалізувати простіше. Водночас цей прорив також демонструє, що практика електронного прийняття рішень розширилась настільки, що стає важливою частиною циклу розроблення політики, а не просто тимчасовим експериментом.

Саме поняття «вироблення політики» розширилося далеко за межі рішень, прийнятих виключно урядами. Тепер це також підтримка процесу, за допомогою якого люди формують свою думку, обговорюючи спільні позиції з використанням, наприклад, технологій колективної поміркованості та преференційного голосування. «... Традиційне значення прийняття рішень у рамках обмежень процесів державного управління трансформується у відкритий і складний процес взаємодії і формування рішень між владою і народом ...»²⁷⁰.

Виокремлені в частині позитивних результатів оцінки, надані в документах ООН щодо діяльності електронного уряду, мають сприйматися як такі, що свідчать про поступове просування вперед у напрямі досягнення нової соціальної якості. Але закономірним є питання, наскільки це просування може зумовити досягнення зокрема соціальної згуртованості в суспільстві і таким чином його стабільність як на глобальному, так і на національному рівнях? Одним з критеріїв такої оцінки є результативність у вирішенні однієї з

²⁶⁹ United nations E-government survey 2016. E-government in support of Sustainable development / Department of Economic and Social Affairs, United Nations. New York, 2016. URL: <https://publicadministration.un.org/egovkb/en-us/reports/un-e-government-survey-2016>

²⁷⁰ Там само.

ключових суперечностей сучасності, що дестабілізує розвиток, – проблеми нерівності. У світі на цю тему виконано досить багато досліджень, і всі вони підтверджують, що у сучасність повернулася нерівність, яка має довгостроковий характер і загрожує «новим середньовіччям», як інколи характеризується така тенденція. У цілому це означає, що розширення електронного урядування на тлі офіційних позитивних результатів з боку ООН, разом із тим свідчить не про фініш, а про старт процесів щодо підвищення ефективності системи державного управління та його соціалізації в рамках електронного урядування, оскільки, попри окремі результати, які свідчать про розширення його можливостей у системі удосконалення управлінських дій, ми скоріше за все стоїмо навіть не в середині – лише на старті, оскільки маємо достатньо багато нових ускладнень і викликів майбутнього часу. Крім того, сформувалася нерівність щодо доступу до системи електронного урядування широких мас населення як на глобальному, так і національному рівнях, а це означає, що аспект нерівності, про який ми зазначали раніше, посилюється на Дж. Стігліца, в умовах цифровізації доповнюється новим, який поглиблює диспропорційність у розвитку економіки і суспільства загалом. Таким чином у боротьбі за нові ознаки соціальної якості завдання ускладнюються і в практичному, і в науковому просторі.

*Гриценко А.А.,
доктор економічних наук,
член-кореспондент НАН України,
заступник директора
ДУ «Інститут економіки
та прогнозування НАН України»*

ВПЛИВ РЕКОНСТРУКТИВНОГО РОЗВИТКУ НА ФОРМУВАННЯ ЦИФРОВИХ КОМПЕТЕНЦІЙ ТА СОЦІАЛЬНУ ЯКІСТЬ²⁷¹

Показано, що цифровізація економіки є сучасною формою реалізації реконструктивного типу розвитку, який формується в процесі переходу від індустріально-ринкової до інформаційно-мережевої економіки. Розкрито суперечливий взаємозв'язок цифровізації, капіталізації та соціалізації економіки і вплив цих процесів на формування цифрових компетенцій та соціальну якість розвитку.

Ключові слова: *інформаційно-мережева економіка, реконструктивний розвиток, цифровізація, капіталізація, соціалізація, цифрові компетенції, соціальна якість.*

Одним із найбільш значимих світових трендів, які впливають на всі сфери суспільного розвитку, є впровадження в життя цифрових технологій. Воно є складовою більш загального процесу, що визначає логіку природно-історичного розвитку суспільства. Відтворення і розвиток суспільства відбувається через перманентно-дискретний процес змін умов, процесу і

²⁷¹ Стаття представляє результати дослідження, виконаного в рамках наукового проекту «Цифрові компетенції у формуванні соціальної якості в Україні».

результатів виробництва. Умови в кожний конкретний момент виступають як такі, що вже існують і з яких необхідно виходити як з даності. Процес виробництва дозволяє суб'єкту комбінувати різні умови, знаходити способи їх альтернативного і більш ефективного використання, отримуючи таким чином різні нові результати. Але далі результати частково знову перетворюються в умови виробництва, змінюючи і розвиваючи останні (наприклад, за допомогою ручних знарядь створюється машина, яка стає потім основним засобом виробництва). Постійне повторення цього процесу спричинює розширене відтворення, що включає в себе розвиток. На основі такого підходу, визначивши суттєві зміни в умовах, процесі та результатах виробництва, можна визначити найбільш загальні ступені розвитку економіки та суспільства.

Зазвичай людський розвиток починається з виготовлення знарядь праці. Але екстенсивно ще довгий час головними умовами виробництва залишаються природні фактори (перш за все, земля разом з усіма природними утвореннями на ній). Відповідно, виробництво було спрямоване на використання природних факторів задля створення корисних для людини продуктів. Розподіл цих продуктів відбувався у прямих безпосередніх взаємовідносинах між членами суспільства. Таку систему відносин людей між собою і природою у процесі виробництва можна назвати натурально-господарською. В середині цієї системи існує своя диференціація, яка, однак, не відмінює цих загальних характеристик. Пануючою сферою виробництва в таких умовах було сільське господарство.

Наступна ступінь розвитку економіки та суспільства пов'язана з тим, що визначальними факторами виробництва стають засоби виробництва, створені людиною. Це досягається в умовах, коли промисловість стає пануючою сферою виробництва, праця стає найманою, а продукт виробництва виробляється не для безпосереднього споживання, а для продажу, тобто стає товаром. Цю систему господарювання можна охарактеризувати як індустріально-ринкову економіку.

Нарешті, коли головним ресурсом і продуктом виробництва стає інформація, що має своїм природним життєвим середовищем мережу, праця перетворюється у діяльність із відтворення і розвитку людський здібностей, а

продукт набуває характеристик реципрокного блага, формується система господарювання, яку можна визначити як інформаційно-мережеву. Пануючою сферою виробництва в цих умовах стає сфера послуг.

Ці три найбільш загальні ступені розвитку економіки та суспільства базуються на різних закономірностях функціонування, мають різні економічні та соціальні структури. Перехід від однієї системи до іншої має характер революційно-поступального руху, пов'язаного з гострими формами прояву внутрішніх економічних і соціальних суперечностей.

Таким чином, суспільна система у процесі історичного розвитку проявляється в трьох найбільш загальних формах: натурально-господарській, індустріально-ринковій та інформаційно-мережевій. Однак перехід від однієї форми до іншої не можна розуміти як просту заміну однієї системи іншою. Попередня форма зв'язків не зникає, а перестає бути пануючою і перетворюється в елемент реалізації більш складної форми. Так, натурально-господарські відносини між людьми з приводу привласнення і використання продуктів праці у процесі формування індустріально-ринкової економіки не зникають, а опосередковуються товарно-грошовими зв'язками. У наступному переході від індустріально-ринкової до інформаційно-мережевої системи господарювання товарно-грошові відносини також не зникають, а ідеалізуються, переходять у віртуальний простір. Наприклад, при використанні платіжної картки для здійснення розрахунків за товари і послуги реальної еквівалентності обміну в кожному окремому випадку не досягається (покупець отримує реальний товар за електронний запис на рахунок продавця). Еквівалентність досягається тільки як загальний результат системи обмінів, а не у кожному окремому акті обміну, як це було раніше. Товарообмін перетворюється в систему умовних дарообмінів. Адже добровільна передача товару без еквівалента – це дар. Умовою цього дару є те, що у підсумку загальна вартість відданих дарунків за певний період не перевищить вартості одержаних дарунків. Цифровізація створює для дарообміну власну технологічну основу, замінюючи рух реальних знакових форм (паперових грошей і різних платіжних документів) електронними записами.

Історичному переходу від індустріально-ринкової до інформаційно-мережевої системи відповідає формування нового типу розвитку. На всіх попередніх етапах кількісні характеристики змін переважали на якісними. В цьому контексті категорії якості та кількості вживають у загальнофілософському значенні. «Якість, – писав Г. Гегель, – є в першу чергу тотожна з буттям визначеність, так що щось перестає бути тим, чим воно є, коли втрачає свою якість. Кількість є, навпаки, зовнішня буттю, байдужа для нього визначеність»²⁷². Тобто, за Гегелем, «якість – це визначеність предмета (економіка, держава, стіл, посуд тощо), а кількість – це байдужа до якості визначеність (1, 2, 3, 4 тощо байдуже чого: столів, держав, людей та ін.). Будь-яке явище чи процес завжди мають якісні та кількісні параметри, але їхня єдність може бути закладена однією своєю стороною, або, що є тим самим, в основі єдності може лежати кількісна або якісна визначеність. Так, термін «зростання» акцентує увагу на кількісних характеристиках, хоча, звичайно, певні якісні визначеності завжди є. А термін «розвиток» акцентує на якісних характеристиках, які, безумовно, мають і кількісну визначеність»²⁷³.

Перехід до переважання зміни якісних характеристик над кількісними веде до зміни міри розвитку. Старі критерії розвитку перестають адекватно відображати реальність. Наприклад, якщо винайдено спосіб виробництва освітлювальних ламп, які коштують менше чи стільки ж, або не набагато більше, ніж раніше, але можуть служити у декілька разів довше, то це означає зменшення валового внутрішнього продукту в тій частині, що спрямована на задоволення потреби в освітленні. Іншим прикладом може слугувати винахід мобільного телефону, який замінює цілу низку стаціонарних телефонів вдома, на роботі, телефонів-автоматів на вулицях тощо і коштує дешевше за них. Тут

²⁷² Гегель Г. Энциклопедия философских наук. Т. 1: Наука логики. Москва: Мысль, 1974. С. 216.

²⁷³ Гриценко А.А. Реконструктивний економічний розвиток – нова парадигма для України. *Реконструктивний економічний розвиток: основні напрями, ефективність і соціальна справедливість*: монографічний збірник / за ред. акад. НАН України Гейця В.М., чл.-кор. НАН України Гриценка А.А.; НАН України, ДУ «Ін-т екон. та прогноз. НАН України». Київ, 2016. С. 9–10. URL: <http://ief.org.ua/docs/scc/2.pdf>

потреба на більш високому рівні задовольняється при зменшенні ВВП, спрямованого на її задоволення.

Виникає запитання, якщо економіка продукує якісно інші продукти, що більш повно задовольняють потреби, витрачаючи на це значно менше ресурсів, унаслідок чого ВВП не зростає, то чи відбувається економічний розвиток? Безумовно, так. У такій ситуації економічний розвиток може відбуватися як з умов економічного зростання, так і за умов падіння ВВП. Якщо в умовах переважно кількісних змін зростання ВВП досить адекватно характеризувало зростання задоволення потреб і розвиток економіки, то перехід до переважання якісних змін робить вимірювання розвитку зростанням ВВП неадекватним ситуації. Об'єктивно змінюється міра розвитку, і це повинно бути відображено в теорії і практиці господарювання.

Тип розвитку, в якому якісні зміни переважають над кількісними, можна назвати реконструктивним, бо він базується на безперервній зміні структур економічної діяльності та її результатів. В економічній теорії розрізняють просте, звужене та розширене відтворення. Останнє включає в себе економічне зростання. Однак така класифікація неявно виходить із того, що якісні зміни суттєво не впливають на вимірювання. Адже зростання чи падіння, тобто зміну кількості, можна фіксувати лише стосовно одних і тих же, тобто однакісних об'єктів. Якщо ж суттєво змінюються якісні характеристики об'єктів, то це виходить за межі понять розширеного відтворення та економічного зростання. Такий тип відтворення доцільно називати реконструктивним, який в умовах найбільш повної реалізації починає співпадати з реконструктивним розвитком.

Граничним (і в цьому сенсі ідеальним) випадком такого розвитку є виникнення ситуації, коли кожний продукт виробляється і споживається в одному циклі. В наступному циклі виробляється інший продукт, який задовольняє адекватну потребу. Наразі така ситуація ще не стала поширеною, але рух відбувається саме в цьому напрямі. На нинішньому етапі таку ситуацію можна пояснити на прикладі індивідуального пошиву одягу: костюм виготовляють в одному екземплярі, а після його споживання продукується якісно інший, але також одиничний екземпляр.

Серед масового виробництва до такої ситуації наближається виробництво засобів зв'язку: від простого мобільного телефону до сучасного смартфона, що поєднує функції, які раніше виконувалися різними технічними пристроями. Покоління цих засобів забезпечення життєдіяльності в цифровому світі змінюється так швидко, що споживач кожну наступну покупку здійснює, одержуючи суттєво змінений, інший продукт. Це уже значною мірою описується поняттям реконструктивного розвитку, в якому поєднуються розширене відтворення одних складових, звужене – інших, та відбувається домінування якісних перетворень над кількісними.

Перехід до реконструктивного розвитку буде мати цілий ряд етапів, пов'язаних з технологічними змінами. На сучасному етапі головні технологічні зміни представлені цифровим розвитком. Процеси цифровізації у господарському житті зумовлюють створення цифрової економіки. В науковій літературі існують різні визначення цифрової економіки. «На сьогоднішній день у світі не існує єдиного розуміння такого явища, як «цифрова економіка», зате існує безліч визначень»²⁷⁴. У Доповіді про світовий розвиток «Цифрові дивіденди»²⁷⁵, підготовленій Світовим банком, використовується ціла низка «цифрових» категорій: цифрові технології, цифрова економіка, цифровий розвиток, цифрові перетворення, цифрові розриви, цифрова система, цифрова революція, цифровий ринок, цифрові платформи, цифрові фінансові послуги, цифрова ідентифікація тощо, але чітких визначень цих понять не дається. Вони використовуються на рівні описових характеристик. Наприклад, у Доповіді Світового банку зазначено: «Цифрові технології – Інтернет, мобільні телефони і всі інші засоби збору, зберігання, аналізу інформації й обміну нею в цифровій формі – поширюються швидкими темпами»²⁷⁶. У цьому випадку цифрові

²⁷⁴ Введение в «Цифровую» экономику / Кешелава А.В., Буданов В.Г., Румянцев В.Ю. и др.; под общ. ред. А.В. Кешелава. Книга первая: На пороге «цифрового будущего». ВНИИГеосистем, 2017. С.12.

²⁷⁵ Digital dividends. World development report 2016. URL: <http://documents.worldbank.org/curated/en/896971468194972881/pdf/102725-PUB-Replacement-PUBLIC.pdf>

²⁷⁶ Цифровые дивиденды. Доклад о мировом развитии 2016. URL: <https://openknowledge.worldbank.org/bitstream/handle/10986/23347/210671RuSum.pdf>

технології визначені шляхом переліку засобів діяльності з цифровою інформацією.

У Концепції розвитку цифрової економіки та суспільства України на 2018–2020 роки записано: «У класичному розумінні поняття «цифрова економіка» означає діяльність, в якій основними засобами (факторами) виробництва є цифрові (електронні, віртуальні) дані як числові, так і текстові»²⁷⁷. У Стратегії розвитку інформаційного суспільства в РФ на 2017–2039 роки цифрова економіка визначається як «господарська діяльність, в якій ключовим фактором виробництва є дані в цифровому вигляді, обробка великих обсягів і використання результатів аналізу яких порівняно з традиційними формами господарювання дають змогу істотно підвищити ефективність різних видів виробництва, технологій, обладнання, зберігання, продажу, доставки товарів і послуг»²⁷⁸. Є думка, що «цифрова економіка – це віртуальне середовище, що доповнює нашу реальність»²⁷⁹. Авторський колектив спеціального дослідження, присвяченого цифровій економіці, дійшов висновку, що «цифрова» (електронна) економіка – це економіка, характерною особливістю якої є максимальне задоволення потреб усіх її учасників за рахунок використання інформації, в тому числі персональної. Це стає можливим завдяки розвитку інформаційно-комунікаційних та фінансових технологій, а також доступності інфраструктури, разом забезпечують можливість повноцінної взаємодії в гібридному світі всіх учасників економічної діяльності: суб'єктів і об'єктів процесу створення, розподілу, обміну та споживання товарів і послуг»²⁸⁰.

²⁷⁷ Концепція розвитку цифрової економіки та суспільства України на 2018–2020. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/67-2018-%D1%80#n13>

²⁷⁸ Стратегія розвитку інформаційного суспільства в РФ на 2017–2039 роки. URL: <http://publication.pravo.gov.ru/Document/View/0001201705100002?index=2&rangeSize=1>

²⁷⁹ Цифрова економіка. Як ми будемо жити в еру digital? URL: <http://blog.easypay.ua/uk/tsifrova-ekonomika-yak-mi-budemo-zhiti-v-eru-digital/>

²⁸⁰ Введение в «Цифровую» экономику / Кешелава А.В., Буданов В.Г., Румянцев В.Ю. и др.; под общ. ред. А.В. Кешелава. Книга первая: На пороге «цифрового будущего». ВНИИГеосистем, 2017. С.12.

Безумовно, всі такі визначення дають можливість відрізнити цифрові явища від інших, але вони не відображають їх суті, що важливо з точки зору розуміння подальшої долі цифрових технологій і управління цифровим розвитком. Сутність будь-якого економічного явища полягає у специфіці відносин між людьми з природу виробництва, розподілу, обміну і споживання благ. Саме відносини між людьми перетворюють звичайні предмети в товари, надруковані папірці у гроші, гроші у капітал тощо. Специфіку цим відносинам надають предмети, з приводу яких вони складаються. У випадку визначення цифрової економіки необхідно знайти специфіку цифрових технологій, яка відрізняє їх від попередніх та інших, у тому числі інформаційних, технологій. Аналіз показує, що така відмінність полягає у дискретній кодовій системі обробки і передачі інформації. Саме це відрізняє цифрові технології від аналогових і майбутніх інформаційних (наприклад нейромережевих). Враховуючи викладене, цифрову економіку можна визначити як систему економічних відносин з приводу виробництва, розподілу, обміну і споживання благ на основі застосування цифрових технологій, що базуються на дискретній кодовій системі обробки і передачі інформації.

Становлення цифрової економіки є переходом від одного техно-соціо-еко-економічного укладу до іншого. В основі механізму такого переходу лежить суперечлива взаємодія технологічних, економічних і соціальних відносин у виробничому процесі. Технологічні відносини є найбільш динамічними. Вони змінюються разом з технічним прогресом. Економічні відносини змінюються менш динамічно, тому з часом накопичується суперечності, які розв'язуються у процесі реформ або революцій. Соціальні відносини виростають з економічних, але, набуваючи самостійних форм, активно впливають як на економічні, так і технологічні відносини. На сучасному етапі формування інформаційно-мережевої економіки взаємодія технологічних, економічних та соціальних відносин проявляється у формі взаємозв'язку цифровізації, капіталізації та соціалізації.

Цифровізація економіки є процесом впровадження в суспільне виробництво цифрових технологій. Капіталізація має своїм змістом

перетворення будь-яких ресурсів у вартість, здатну продукувати нову вартість. А соціалізація економіки означає спрямування економічних процесів на покращення умов діяльності та розвиток людини. Розвиток цифрових технологій відкриває можливості суттєвого підвищення ефективності виробництва, державного управління і задоволення потреб населення²⁸¹. Ключовим процесом у цьому є капіталізація цифрових технологій, тобто інвестування в цифрові технології з метою отримання прибутків.

Зважаючи на те, що впровадження цифрових технологій веде до стрибкоподібного підвищення продуктивності праці, а вони знаходять застосування у найрізноманітніших галузях і секторах економіки, виникає ситуація посилення нерівномірності розвитку різних видів і сфер діяльності та розподілу створеного продукту²⁸², що суттєво впливає на загальну економічну динаміку. Порушується процес синхронізації розвитку різних видів виробництва і підприємництва на базі утвердження нового технологічного укладу, як це відбувалося раніше, внаслідок чого втрачається загальна форма циклічності. Стрибкоподібний розвиток і кризова динаміка стають взаємодоповнюючими характеристиками відтворювального процесу в різних частинах світового економічного простору. Криза набуває дискретно-перманентного характеру, виникаючи в різних частинах економічного простору, перемежовуючись із зростанням в інших частинах і виливаючись у загальні коливання економіки з невизначеною амплітудою і періодичністю.

Загальна логіка розвитку цифрової економіки визначається структурою співвідношення людського розуму із зовнішньою реальністю. Всі цифрові технології виникають як певні форми екстеріоризації та технізації ідеальних моментів людського мислення як інструменту освоєння зовнішнього світу. У процесі мислення є система обробки і накопичення інформації. Вона представлена пам'яттю. Ця інформація використовується в процесі мислення,

281 Цифровые дивиденды. Доклад о мировом развитии 2016. URL: <https://openknowledge.worldbank.org/bitstream/handle/10986/23347/210671RuSum.pdf>

282 Доповідь про світову нерівність – 2018. URL: <http://wir2018.wid.world/files/download/wir2018-summary-russian.pdf>

що включає в себе формально-логічні та власне розумні операції. Перші базуються на формальній логіці. Другі теоретично віддзеркалюють сутнісні суперечності, що виходять за межі формальної логіки. Ці три структурні елементи людського мислення (пам'ять, формальна логіка та розум), які зазвичай існують в людській голові, в результаті використання цифрових технологій набувають зовнішніх форм існування, перетворюються у процеси, які відбуваються поза головою людини, хоч і у взаємодії з нею. Наприклад, у комп'ютерних іграх те, що відбувається перед очима людини і в чому вона бере участь, є зовнішнім для неї. Але таким зовнішнім, яке не існує без внутрішнього, – віддзеркалення у свідомості того, що відбувається зовні. Те, що зовні, в реальності не існує, але воно існує як реальне у свідомості. Така ситуація знаходить відображення в категорії віртуального. Віртуальне може бути зрозумілим тільки через діалектичний зв'язок реального та ідеального.

Ідеальне, за класичним визначенням, є те ж матеріальне, але пересаджене у людську голову і перетворене у ній. Це є процес інтеріоризації реальності. Віртуальне виникає як зворотній перехід, який полягає у екстеріоризації ідеального, перетворення його у зовнішній процес, що по відношенню до людської свідомості виступає як реальність. Віртуальне, таким чином, за своєю природою є те ж ідеальне, але винесене за межі людської голови і представлене як реальне. Розвиток цифрових технологій формує цілий світ віртуального, що існує поряд і у взаємозв'язку з реальним. Унаслідок цього світ стає гібридним, тобто таким, в якому віртуальне і реальне тісно переплітається.

У віртуальному просторі формуються структурні елементи, які відповідають структурним елементам людського мислення. Такому структурному елементу, як пам'ять, відповідають хмарні, туманні технології та блокчейн. Хмарні технології базуються на забезпеченні «повсюдного і зручного мережевого доступу до загального пулу конфігурації обчислювальних ресурсів (наприклад, серверів, додатків, мереж, систем зберігання та сервісів), які можуть бути швидко надані та звільнені з мінімальними зусиллями з

управління і необхідності взаємодії з провайдером»²⁸³. Туманні технології базуються на моделі, «в якій дані, їх обробка та додатки знаходяться не в хмарі, а в обчислювальних центрах на кордоні мережі (в максимальному наближенні до пристрою)... Туманні обчислення – концепція, при якій частина даних обробляється на локальних комп'ютерах, а не виключно в data-центрах»²⁸⁴. Нарешті блокчейн – «це вибудований за певними правилами безперервний послідовний ланцюжок блоків, що містять інформацію. Блокчейн як вічний цифровий розподілений журнал економічних транзакцій, який може бути запрограмований для запису не тільки фінансових операцій, а і практично всього, що має цінність»²⁸⁵.

Екстеріоризація формальної логіки відбувається за рахунок когнітивних технологій. «Одним з найбільш значущих трендів, масштаб впливу якого зараз важко уявити, – є розвиток когнітивних технологій. Завдяки когнітивним технологіями відбудеться суттєве зниження трудовитрат на рутинну офісну роботу: обробку стандартних документів, включаючи довідки, заявки, заяви, звіти, платіжні документи, декларації, договори і т.ін. Таким чином буде гранично автоматизована основна частина документообігу та практично будь-яка робота, пов'язана з обробкою інформації»²⁸⁶. Звичайно, когнітивні технології не зводяться до зазначеного напрямку. До них відносяться також «технології, які «працюють» з нашим пізнанням: оцінюють нашу увагу, відстежують наш стан, слідкують за роботою мозку і намагаються «зрозуміти» людину»²⁸⁷. Але в процес екстеріоризації мислення вони входять саме названим вище напрямом свого розвитку.

²⁸³ Облачные технологии. URL: <https://kontur.ru/articles/225>

²⁸⁴ Что такое туманные вычисления и почему это будущее Сети. URL: <http://internetua.com/chsto-takoe-tumanne-vcsisleniya-i-pochemu-eto-budushcee-seti>

²⁸⁵ Что такое Blockchain (блокчейн)? Технология, платформа, транзакции. URL: <https://mining-cryptocurrency.ru/blockchain/>

²⁸⁶ Введение в «Цифровую» экономику / Кешелава А.В., Буданов В.Г., Румянцев В.Ю. и др.; под общ. ред. А.В. Кешелава. Книга первак: На пороге «цифрового будущего». ВНИИГеосистем, 2017. С. 7.

²⁸⁷ Когнитивные технологии. URL: <http://roboinovosti.ru/tehnologii/5030-kognitivnye-tehnologii.htm>

До цього слід додати також доповнену реальність, яка базується на формально-логічних операціях і має результатом «введення в поле сприйняття будь-яких сенсорних даних з метою доповнення відомостей про оточення і поліпшення сприйняття інформації... Доповнена реальність – результат додавання уявних об'єктів (зазвичай як допоміжної інформації), що сприймаються як елементи реального світу»²⁸⁸.

Екстеріоризація власне розумних функцій людини пов'язана зі створенням штучного інтелекту, під яким розуміється «властивість інтелектуальних систем виконувати творчі функції, які традиційно вважаються прерогативою людини»²⁸⁹. Розвиток усіх цих технологій спирається на великі дані (Big Data). «По суті поняття великих даних має на увазі роботу з інформацією величезного обсягу і різноманітного складу, що досить часто оновлюється і перебуває в різних джерелах, з метою збільшення ефективності роботи, створення нових продуктів і підвищення конкурентоспроможності ... Великі дані об'єднують техніки і технології, які витягують сенс з даних на екстремальній межі практичності»²⁹⁰.

Вихід формального мислення безпосередньо до використання речей у цифровому світі утворює таку реальність, як Інтернет речей, який є глобальною мережею «підключених до Інтернету фізичних пристроїв – «речей», оснащених сенсорами, датчиками і пристроями передачі інформації. Ці пристрої об'єднані за допомогою підключення до центрів контролю, управління та обробки інформації»²⁹¹. Саме з Інтернетом речей пов'язана концепція «розумних» міст, де «міський транспорт з сенсорами переміщення, сміттєві баки з датчиками наповнення, планування маршрутів транспорту на підставі даних про

²⁸⁸ Дополненная реальность. URL: https://ru.wikipedia.org/wiki/Дополненная_реальность

²⁸⁹ Искусственный интеллект. URL: https://ru.wikipedia.org/wiki/Искусственный_интеллект; What is Artificial Intelligence? FAQ от Джона Маккарти, 2007.

²⁹⁰ Большие данные (Big Data). URL: [http://www.tadviser.ru/index.php/Статья:Большие_данные_\(Big_Data\)](http://www.tadviser.ru/index.php/Статья:Большие_данные_(Big_Data))

²⁹¹ Платформа для Интернета вещей. URL: https://www.google.com.ua/search?q=интернет+вещей&rlz=1C1MSIM_enUA797UA797&oq=ИМнтернет+вещей&aqs=chrome.1.69i57j0l5.8432j0j7&sourceid=chrome&ie=UTF-8

переміщення людей по місту, відеоспостереження, контроль за рівнем води у водоймах, датчики шуму і забруднення роблять міста зручнішими і безпечнішими. А великі дані, які збираються в результаті роботи датчиків, дають можливість владі міста краще розуміти потреби жителів»²⁹². Можна навести цілу низку різних прикладів застосування Інтернет технологій. «Найдоступніші рішення з цієї сфери – функція включення/вимикання домашньої сигналізації або двигуна і кондиціонера автомобіля через смартфон; підключені до Інтернету холодильники, настроювані через Інтернет за допомогою смартфона кліматичні системи або домашні кавоварки (щасливі власники подібних приладів можуть, не встаючи з ліжка, наприклад, призначити час, на який вранці звариться свіжа гаряча кава, або взимку, одягаючи куртку в будинку, через додаток в телефоні включити опалення в автомобілі, щоб авто встигло прогрітися, поки водій добереться до нього з квартири)»²⁹³.

У різних країнах реалізуються різні проекти «розумних» міст. Наприклад, «столиця китайської провінції Нінся – Іньчуань – цікава тим, що це єдине місто в світі, де не потрібні банківські карти, проїзні і, відповідно, готівка. Для того щоб оплатити послугу, потрібно всього лише показати обличчя системі розпізнавання осіб, і потрібна сума буде автоматично списана з вашого рахунку»²⁹⁴.

В ОАЕ з 2006 року почалася реалізація програми «розумних» міст у передмісті Абу-Дабі – Масдарі. Її основна мета – «мінімізація викиду вуглецю, тому всі системи працюють на поновлюваних джерелах енергії, а неекологічним автомобілям заборонено під'їжджати до кордону міста ближче, ніж на дві милі. У Масдарі запустили систему безпілотного електричного транспорту Personal rapid transit. Енергію місто отримує від сонячних ферм. Таким чином, місто споживає тільки 20% енергії, яка використовується в

²⁹² Інтернет вещей. Мир умных гаджетов, которые упрощают жизнь человека. URL: <https://www.unian.net/longrids/internet-of-things/>

²⁹³ Там само.

²⁹⁴ Там само.

звичайному місті»²⁹⁵. З 2016 року «у світі почалися випробування безпілотних транспортних засобів, починаючи від автобусів у Фінляндії, закінчуючи таксі в Сінгапурі»²⁹⁶. «Розумні» будинки, транспорт, помічники, сфера послуг тощо стають простором втілення Інтернету речей.

Усе це потребує розвитку інфраструктури цифрової економіки, до якої насамперед необхідно віднести різноманітні мережі з їх інженерним забезпеченням. «Ключовими складовими базової ІКТ-інфраструктури є: мережі передачі даних (локально-обчислювальні, територіально розподілені, бездротові мережі, структурована кабельна система); підсистема інженерного забезпечення (обладнання серверних кімнат: стійки, електропроводка, засоби охолодження обладнання, джерела безперебійного електроживлення – все, що забезпечує надійну роботу мережевого та іншого обладнання)»²⁹⁷. Особливе місце в інфраструктурі цифрової економіки займають платформи, що з'єднують виробників і споживачів. «Платформа «Цифрової» економіки – це цифрове середовище (програмно-апаратний комплекс) з набором функцій і сервісів, що забезпечує потреби споживачів і виробників, а також реалізує можливості прямої взаємодії між ними»²⁹⁸.

Усі ці технології спрямовуються в різні сфери діяльності, внаслідок чого формуються найважливіші напрями розвитку цифрової економіки. Серед них електронне врядування, віртуальні гроші та фінанси, індустрія 4.0, інтернет-торгівля, у загальному підсумку – застосування цифрових технологій у всіх видах економічної діяльності.

Усі ці зв'язки віддзеркалюють структуру цифрового розвитку, яку можна спрощено подати схемою (рис. 1).

²⁹⁵ Інтернет вещей. Мир умных гаджетов, которые упрощают жизнь человека. URL: <https://www.unian.net/longrids/internet-of-things/>

²⁹⁶ Там само.

²⁹⁷ Инфраструктура цифровой экономики. URL: <http://www.connect-wit.ru/infrastruktura-tsifrovoj-ekonomiki.html>

²⁹⁸ Введение в «Цифровую» экономику / Кешелава А.В., Буданов В.Г., Румянцев В.Ю. и др.; под общ. ред. А.В. Кешелава. Книга первая: На пороге «цифрового будущего». ВНИИГеосистем, 2017. С.13.

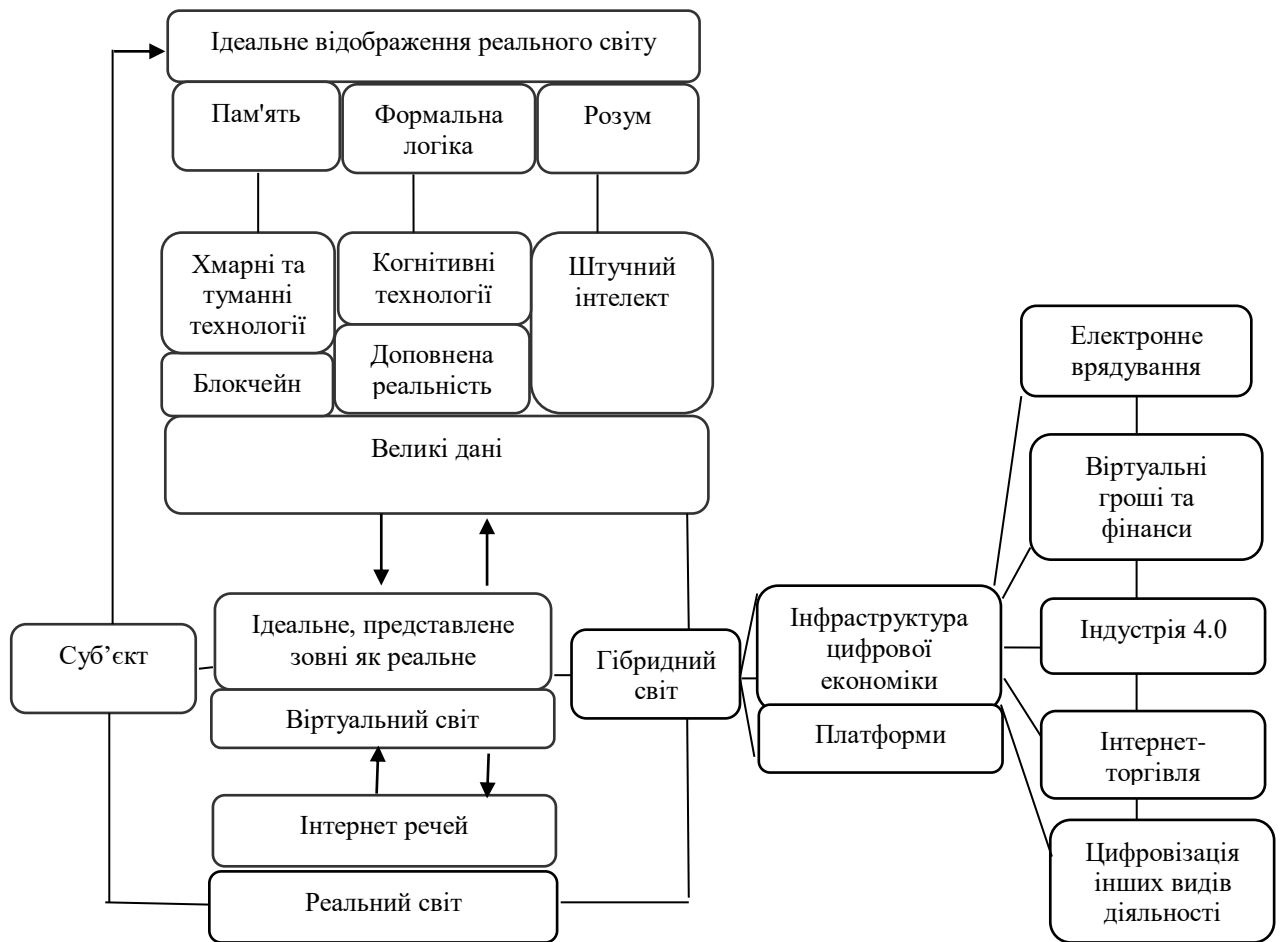

Рис. 1. Загальна структура цифрового розвитку

Джерело: розроблено автором.

У гібридному світі, куди дедалі глибше занурюється людство, яскраво висвітлюється та обставина, що взаємозв'язок технологічних, економічних та соціальних змін стає рефлексійним, тобто таким, у якому всі складові взаємно віддзеркалюються. Не тільки технологічні, економічні, соціальні зміни віддзеркалюються у свідомості, але і структура свідомості впливає на структуру технологічного, економічного і соціального розвитку. Це зумовлює необхідність вести дослідження, постійно тримаючись в тріаді: суб'єкт – об'єкт – форма діяльності.

Звідси випливає, що у гібридному світі технологічні, економічні та соціальні процеси, представлені на нинішньому етапі, відповідно, цифровізацією, капіталізацією та соціалізацією, також перебувають у рефлексійному зв'язку. Поєднання цифровізації та капіталізації разом із

суттєвим підвищенням продуктивності праці приводить до вивільнення значної частини працюючих із виробничої сфери і зростання безробіття, актуалізуючи соціальну проблематику. Нові робочі місця, які створюються разом з розвитком цифрових технологій, у багатьох випадках не потребують високої кваліфікації, а їх соціальна якість погіршується. Розвиток процесів цифровізації та капіталізації економіки даватиме суспільству позитивний ефект тільки тоді, коли він буде поєднуватися з процесами соціалізації економіки. Це передбачає суттєві зміни у соціальній системі, розвиток видів діяльності, пов'язаних із сферою вільного часу і формуванням нових здібностей людини.

Усі ці процеси є суперечливими і породжують низку проблем і викликів для суспільства. Серед них можна виділити найбільш загальні, що мають фундаментальне значення:

- цифровізація разом зі створенням нового потенціалу технологічного розвитку і підвищенням продуктивності праці значно посилює мережеві характеристики функціонування господарської системи, сприяючи зростанню можливостей фрагментації, дезінтеграції і розпаду економіки, суспільства та людини та формуючи таким чином виклики самому існуванню людства;

- капіталізація цифрових технологій посилює нерівномірність економічного розвитку, фінансіалізацію економічних процесів, змінює характер економічної динаміки, в якій криза перетворюється у дискретно-перманентний процес, а економічні коливання стають параметрично невизначеними у просторі та часі;

- цифровізація і капіталізація, поєднуючись, приводять до суттєвих змін ролі людини у виробничому процесі, змісті та характері її діяльності, співвідношенні в ній необхідності та свободи, породжує цілу низку принципово нових соціальних проблем.

Ці виклики повинні бути теоретично осмислені, а відповіді на них повинні знайти практичне втілення у формуванні програм розвитку економіки і суспільства, у підтримці соціально спрямованої структурної перебудови, у законодавстві і правовому нормотворенні, що має на меті збалансований розвиток процесів цифровізації, капіталізації та соціалізації.

Важливими напрямками пошуку відповідей на ці виклики є формування цифрових компетенцій громадян та соціальної якості розвитку. Ці проблеми активно ставляться і досліджуються у світі та в європейському просторі. У 2017 році Комісія з широкосмугового зв'язку в інтересах сталого розвитку (Broadband Commission for Sustainable Development) підготувала звіт «Цифрові навички для життя і роботи»²⁹⁹, де, крім іншого, представлено огляд навичок, які є необхідними для ефективної участі у цифровій мережі суспільства та у цифровій економіці. У звіті виділено три групи цифрових навичок.

1. Базові функціональні навички: необхідні, щоб отримати доступ і почати роботу з цифровими технологіями.

До них входять уміння поводитися з пристроями, зайти в Інтернет, завести акаунт, знайти потрібну інформацію або ресурс у Мережі. Передбачається, що людина розуміє основні ІКТ-концепти, може вибрати потрібні йому настройки (сервісів і пристроїв) і знає, як працювати з файлами. Сюди включаються психомоторні навички на зразок дрібної моторики (для друку на клавіатурі) і жестикуляції (для роботи з сенсорними екранами). Зростає значення здатності розуміти візуальні «підказки», вбудовані в софт, програми та призначений для користувача контент. Ці базові навички критичні для того, щоб перейти з розряду не-користувачів у групу користувачів – і їх набір змінюється з розвитком технологій.

2. Стандартні цифрові навички: потрібні для осмисленого і плідного використання цифрових технологій.

До цієї групи входить широкий спектр навичок і компетенцій, які часто беруться за основу при розробленні національних планів і стратегій «цифрового освіти». Їх можна описати як необхідні для ефективного використання пристроїв і розуміння, що саме роблять технології і для яких цілей їх можна застосовувати. Також сюди включаються «творчі» навички, які допомагають повноцінно існувати в цифровому суспільстві й ефективно користуватися

²⁹⁹ Digital skills for life and work. URL: https://www.skillsforemployment.org/KSP/en/Details/?dn=WCMSTEST4_193296

онлайн-додатками і послугами: месенджерами, фінансовими сервісами, соцмережами, порталами держпослуг і т.ін. Передбачається здатність створювати цифровий контент (тексти, зображення) і вирішувати проблеми, що виникають, за допомогою цифрових інструментів.

До стандартних навичок відноситься вміння працювати з отриманими даними, оцінювати їх джерела і релевантність, організовувати і зберігати інформацію, при цьому розуміючи, як поводитися з ПД і як захистити свої пристрої та інформацію від вірусів і зловмисників. Розуміння, що в Мережі діє авторське право і що на Інтернет поширюється законодавство конкретної держави, теж входить у цю групу навичок.

3. «Просунуті» навички: потрібні для розширеного і «перетворюючого» використання технологій.

Очевидно, що такі навички лежать в основі ІКТ-професій: програмування, розробка додатків, адміністрування мереж, аналітика даних і т.ін. Їх отримують у результаті спеціальної освіти та тренінгів або в процесі самоосвіти та практики. У 2010-х роках програмування (кодинг) почали активно опановувати не тільки професіонали, а й звичайні люди. Згідно з рядом досліджень, заняття програмуванням підвищують ментальні здібності людини та інтерес до науки, технології, інженерної справи та математики. Також люди починають глибше розуміти роботу цифрових систем і логіку загалом.

Крім технічних навичок, до просунутих також можна віднести «навички ХХІ століття»: вміння працювати в команді, нетворкінг, критичне мислення, творчий підхід, креативність, підприємливість. Усе це дає людям можливість отримувати комплексну інформацію, спілкуватися з колегами і клієнтами, вирішувати проблеми, складати довгострокові плани і швидко адаптуватися»³⁰⁰.

У дослідженні також показано, що розвиток цифрових навичок «залежить від ряду факторів, на зразок відповідного залучення уряду, комбінування традиційних і цифрових підходів в освіті, формальних та неформальних

³⁰⁰ Рябова В. Вышел доклад совместной комиссии ЮНЕСКО и МСЭ о цифровых навыках, необходимых «для жизни и работы». URL: <http://d-russia.ru/vyshel-doklad-sovmestnoj-komissii-yunesko-i-mse-o-tsifrovyyh-navyках-neobhodimyyh-dlya-zhizni-i-raboty.html>

методів навчання цифровим навичкам, підвищення цифрових компетенцій вчителів.

Особлива увагу в звіті приділяється так званим додатковим цифровим навичкам (які часто не беруться до уваги): розуміння принципів конфіденційності; знання основ поведінки відповідального цифрового громадянина; уявленням, як цифрові технології, великі дані і алгоритми змінюють соціум»³⁰¹.

Приведені в дослідженні дані свідчать, що «у розвинених країнах 90% професій вимагають певного рівня цифрових навичок, у той час як понад третину робочої сили має обмежену здатність продуктивного використання ІКТ»³⁰².

У Звіті також приведено рекомендації урядам:

«підтримувати участь громадськості у процесі розвитку цифрових навичок, що дедалі більше комерціалізується;

усунути нерівність у доступі до навчання цифровим навичкам;

надавати населенню якомога більше інформації про цифрові навички, щоб ідентифікувати й усунути існуючий дефіцит навичок за допомогою освітніх програм;

просувати відкриті цифрові ресурси і звертати увагу на потреби населення, не закриті комерційними провайдерами;

стимулювати партнерські відносини з різними зацікавленими сторонами, включаючи індустріальних партнерів, для розширення і підвищення якості та актуальності ініціатив розвитку цифрових навичок»³⁰³.

Враховуючи вплив формування реконструктивного типу розвитку на поведінку і свідомість людей і пов'язану з цим необхідність мати здібності виявляти сутність принципово нових реалій і системно осмислювати їх, до цих компетенцій необхідно додати:

³⁰¹ Там само.

³⁰² Там само.

³⁰³ Рябова В. Вышел доклад совместной комиссии ЮНЕСКО и МСЭ о цифровых навыках, необходимых «для жизни и работы». URL: <http://d-russia.ru/vyshel-doklad-sovmestnoj-komissii-yunesko-i-mse-o-tsifrovyyh-navyках-neobhodimyyh-dlya-zhizni-i-raboty.html>

знання місця та ролі цифрової економіки і цифрового суспільства в загальній логіці людського розвитку;

уміння за функціональними зв'язками явищ та процесів цифрової економіки знаходити їх внутрішню сутність, що не співпадає із зовнішніми проявами, і формувати на цій основі обґрунтовані висновки та підходи до вирішення актуальних проблем;

володіння системою категорій, що адекватно описує реальність гібридного світу, включаючи аналогові, цифрові та інші її складові, як інструментом теоретичного освоєння і практичного перетворення дійсності.

Формування реконструктивного типу розвитку суперечливо впливає на соціальну якість. Поняття соціальної якості по-різному розуміється дослідниками. На думку одних, воно «фіксує ті чи інші суспільно визначені характеристики особистості, соціальних груп і класів, невіддільні від способу існування і діяльності історичних суб'єктів³⁰⁴. Інші акцентують на формах діяльності і життя людей: «Соціальна якість позначає все, що відноситься до міжособистісного, до форм спільної діяльності і життя людей, форм їх спілкування. Природа соціальної якості насамперед визначається спільністю соціального життя людей. Соціальна якість втілюється в умовах, засобах людської діяльності, проявляється через буття індивідів, через буття спільності. Ці якості реалізуються в соціальному просторі, в міжособистісному спілкуванні людей і т.ін.»³⁰⁵.

У цьому контексті важливо наголосити на зв'язок характеристики якості з сутністю явища. Соціальне як таке відображає людське буття в усіх технологічних, економічних та інших процесах. Тому воно може бути оцінене за ступенем спрямованості явищ і процесів на людину та її розвиток. У такому розумінні соціальна якість означає міру реалізації людського буття і розвитку в усіх існуючих у суспільстві явищах і процесах. Можна говорити про соціальну

³⁰⁴ Качество социальное. URL: https://sociologicheskaya.academic.ru/455/КАЧЕСТВО_СОЦИАЛЬНОЕ

³⁰⁵ Социальное качество. URL: <http://www.finwords.ru/wfirs-890-1.html>

якість особистості, суспільства, домогосподарств, фірм, економіки, господарювання, життя, розвитку, політики тощо.

Соціальний вимір суспільно-економічних процесів є одним із головних в оцінці розвитку Європейського Союзу³⁰⁶. В ньому враховуються також ефекти, пов'язані з цифровізацією. За ініціативою Німеччини була підготовлена доповідь «Основні питання цифрової трансформації в G20»³⁰⁷, яка включає соціальну складову і має на меті, зокрема, на основі цифровізації «допомогти країнам, робітникам і громадянам позиціонувати себе, щоб скористатися перевагами цього важливого зсуву, а також знайти способи управління будь-якими порушеннями ринків, робочих місць і навичок»³⁰⁸. У цьому документі є також розділ, присвячений цифровим навичкам.

Оволодіння цифровими компетенціями має суттєве значення для соціальної якості у найширшому сенсі. Воно характеризує потенціал інклюзивності громадянина, можливості його включення в сучасну економіку і суспільство. Дедалі більше робочих місць передбачає володіння елементарними цифровими навичками, частина з них базується на застосуванні цифрових технологій і вимагає «просунутих» цифрових навичок. Від цього залежить і зміст праці робітника, і його дохід, і прибуток фірми, й ефективність економіки в цілому, і можливості підвищення соціальної якості суспільно-економічного розвитку.

³⁰⁶ Бурлай Т. Оновлення соціального виміру Євросоюзу: причини, підходи ЄС та орієнтири для України. *Економічна теорія*. 2017. № 2. С. 69–83.

³⁰⁷ Key Issues for Digital Transformation in the G20. Report prepared for a joint G20 German Presidency / OECD conference (Berlin, Germany, 12 January 2017). URL: www.oecd.org/g20/key-issues-for-digital-transformation-in-the-g20.pdf

³⁰⁸ The Federal Ministry for Economic Affairs and Energy and the OECD kick off G20 digital ministers' process with a conference on «Key Issues for Digital Transformation in the G20». URL: www.de.digital/DIGITAL/Redaktion/EN/Meldungen/2017/2017-01-12-kick-off-g20-digital-ministers-process.html

Яременко О.Л.,

доктор економічних наук,

завідувач сектору інституційної економіки

відділу економічної теорії ДУ «Інститут економіки

та прогнозування НАН України»

ДИХОТОМІЯ ІДЕНТИЧНОСТІ ТА ЕФЕКТИВНОСТІ У КОНТЕКСТІ ФОРМУВАННЯ ЦИФРОВИХ КОМПЕТЕНЦІЙ НАСЕЛЕННЯ³⁰⁹

Показано, що соціальна ідентичність господарчої системи та її суб'єктів задає критерії економічної ефективності. Розкрито притаманну цифровізації економіки та суспільства тенденцію щодо зняття існуючих соціальних меж і спрощення структури суспільства. Охарактеризовано небезпеку вибору між соціальною ідентичністю та цифровою ефективністю, що містить ризик втрати внутрішніх ціннісних підстав людської свободи та відповідальності. Обґрунтовано висновок, що економічні результати та соціальні наслідки поширення цифрових компетенцій населення слід розглядати не лише в актуальному, а ще й у історичному контексті фундаментальних зрушень глобально-цивілізаційного характеру. Однією з суперечливих тенденцій, що породжуються феноменом цифрових компетенцій, є тенденція до десоціалізації суспільного виробництва і взаємодії між громадянами та державними інститутами.

Ключові слова: дихотомія, ідентичність, ефективність, інститути, цифрові компетенції, соціальна ентропія.

Актуальність. Соціальний простір впровадження цифрових компетенцій населення є багатозв'язним, йому притаманна безліч очевидних та прихованих зв'язків між людьми, організаціями, інститутами. Висока порівняльна ефективність цифрових технологій сприяє виштовхуванню застарілих бюрократизованих механізмів взаємодії населення та держави з актуального

³⁰⁹ Стаття представляє результати дослідження, виконаного в рамках наукового проекту «Цифрові компетенції у формуванні соціальної якості в Україні».

соціально-економічного простору. Одночасно згортання соціальних функцій і залежностей у цифрові породжуватиме багато похідних результатів. Деякі наслідки та проблеми цих процесів можуть бути неочікуваними й небезпечними. Переваги знеособленого зв'язку людини та суспільства, що обумовлені відносною простотою та швидкістю процедур отримання необхідної інформації та прийняття рішень, можуть приховувати знецінення соціальної природи людського буття.

Перспектива глибокого переродження суспільства під впливом суперечливих тенденцій та наслідків становлення інформаційно-мережевої економіки викликає занепокоєння дедалі більшого кола фахівців. Достатньо навести висловлювання Б. Гейтса, С. Гокінга та І. Маска з приводу ризиків розвитку штучного інтелекту. Цифрові технології обіцяють швидке зростання ефективності і водночас є носіями деструктивного соціального потенціалу. Вже сама абстрактність цифрової форми відображення світу може означати й абстрагування від соціальної сутності людини. Дослідження суперечностей соціального і технологічного розвитку в контексті дихотомії ідентичності та ефективності можуть дати більш чіткі уявлення про соціально-економічні перспективи та наслідки розповсюдження цифрових технологій і компетенцій.

Огляд літератури. Ідентичність вважається відносно новим поняттям у сучасній економічній науці. В деяких публікаціях висловлюються сумніви щодо доцільності використання такого поняття, оскільки воно заперечує виключну роль загальних економічних законів по відношенню до будь-яких проявів одиницності або унікальності господарчих структур та функцій (Мамєдов, 2010). Відповідно до такого підходу, для кожного етапу розвитку технологій існує свій набір ефективних форм і тому чим більше конкретний суб'єкт наближений до цих загальних ефективних форм, тим меншу роль у його життєдіяльності відіграє його унікальна ідентичність.

Слабкою ланкою такого підходу є виведення за дужки процесів становлення і зміни як суттєвої сторони сучасного етапу розвитку глобального технологічного та інституційного простору. Найбільш ефективні форми підлягають максимальним змінам, і тому їх важко вважати суттєвими, оскільки

суттєве – це те, що залишається у суб'єкті, його ідентичність. На наш погляд, дуже важливими для подальшого розроблення цієї проблематики видається аналіз захисних та відтворювальних функцій ідентичності господарських систем та їх суб'єктів.

Поняття ідентичності виступає як втілення єдності внутрішнього і зовнішнього у становленні та функціонування соціуму. У психології під ідентичністю розуміють цілісність особистості³¹⁰. Г. Бреквелл відзначає значущість таких рис соціальної ідентичності, як стабільність та вкоріненість в структуру актуальних дій³¹¹. У будь-якому випадку носієм ідентичності у сучасній психології та соціології вважається людина, особистість, індивід. З поняттям ідентичності суб'єкта зазвичай пов'язують такі поняття, як самовизначеність та самореалізація, збереження глибинного ядра суб'єкта в умовах часткових змін. Детермінованість поведінки суб'єкта у критичних ситуаціях є однією зі складових самозбереження системи.

Е. Еріксон пропонує розглядати ідентичність у двох напрямках³¹²: 1) у органічному та індивідуальному аспектах, тобто як стійку даність фізичного зовнішнього вигляду, здібностей, тотожності, справжності та цілісності людського індивідуального буття (его-ідентичність); 2) у соціальному аспекті, внаслідок чого виділяється групова та психосоціальна ідентичність³¹³. Такий підхід дає можливість наблизитися до особливого коріння і, водночас, до загального змісту дихотомії «ідентичність – ефективність»: індивідуальна

³¹⁰ Див.: Идентичность: Личность, общество, политика. Энциклопедическое издание / отв. ред. И.С. Семененко. Москва: Весь мир, 2017. 992 с.; Крылов А.Н. Эволюция идентичностей: кризис индустриального общества и новое самопознание индивида. Москва: Издательство Национального института бизнеса, 2010. 272 с.; Нурманбетова Д.Н. Архитектоника человеческой идентичности. *Вопросы философии*. 2016. № 5.

³¹¹ Breakwell G.M. Social Representations and Social Identity. *Papers on Social Representations*. 1993. № 2(3). P. 1–21.

³¹² Эриксон Э. Идентичность: юность и кризис / пер. с англ.; общ. ред. и предисл. Толстых А.В. Москва: Издательская группа "Прогресс", 1996. 344 с. С. 25.

³¹³ «Идентичность индивида основывается на двух одновременных наблюдениях: на ощущении тождества самому себе и непрерывности своего существования во времени и пространстве и на осознании того факта, что твои тождество и непрерывность признаются окружающими» (Эріксон, 1996).

ідентичність людини як суб'єкта можлива лише за умови досягнення певного рівня соціально-економічної ефективності.

Як було показано в літературі³¹⁴, система, що побудована на суб'єктному принципі, є більш стійкою та гнучкою, оскільки має можливість трансформувати генеральну невизначеність своєї життєдіяльності у сукупність окремих часткових невизначеностей, які нав'язуються суб'єктам у вигляді їх ризиків. Структурована невизначеність уже не є невизначеністю в повному сенсі слова. Великі ризики окремих суб'єктів досить часто означають низький рівень генеральної невизначеності системи, і навпаки – низькі ризики суб'єктів можуть приховувати небезпечне наростання системної невизначеності впритул до руйнуючого рівня.

Але існування суб'єктів – це відтворення їх ідентичності, тому система зацікавлена у збереженні, відтворенні та зміцненні ідентичностей суб'єктів як умови оптимальної складності господарчої системи. Опір суб'єктів у разі «замаху» на ідентичність показує системі межі її припустимого втручання в життєдіяльність суб'єкта. Такий зворотний зв'язок сприяє оптимізації розподілу відповідальності між системою та суб'єктами у процесі функціонування та розвитку у невизначеному середовищі.

Цифрові технології, що засновані на цифрових компетенціях, мають двосторонній характер: вони не тільки дають суб'єкту можливість отримувати потрібну інформацію, а й одночасно передають (розкривають) внутрішню інформацію для зовнішнього спостерігача. Користуючись певними джерелами інформації, певним чином структуруючи її, суб'єкт уже надає інформацію для більш точної його ідентифікації з метою моніторингу та корекції поведінки суб'єкта в потрібному напрямі (технології маркетингу в широкому сенсі).

З точки зору економічної дійсності ідентичність суб'єкта завжди проявляється як єдність внутрішнього і зовнішнього. Проявом зовнішнього в ідентичності слугує обов'язкова включеність суб'єкта у систему інституційних

³¹⁴ Див.: Яременко О.Л., Панкратова Е.Н. Институты и экономическая свобода хозяйствующих субъектов. *Экономическая теория*. 2007. № 3. С. 56–71.

норм, стандартів та заборон. Завдяки виконанню інституційних вимог суб'єкт фіксує свою приналежність саме до цієї господарчої системи.

Одночасно споконвічно суб'єкт визнається як такий, що має свободу вибору, тобто сам вибір свідчить про наявність недоступних для зовнішнього спостерігача чинників. Інформація про справжні стійки глибинні ціннісні структури особистості та її переваги може бути розкрита за допомогою спеціальних методів та процедур (соціологія особистості, психометрія) з певною ймовірністю, але ніколи на 100%. Таке неповне знання, що проявляється як суспільне визнання інституту таємниці (комерційна, банківська, особистого спілкування тощо) не є недоліком соціальної системи, а, навпаки, є умовою її достатньої керованості та передбачуваності її поведінки у зовнішньому просторі.

Фізичною аналогією такої неповної детермінованості зовнішніх проявів внутрішньої ідентичності суб'єкта може слугувати принцип невизначеності Гейзенберга, відповідно до якого принципово неможливо одночасно виміряти з довільною точністю координати та імпульс квантового об'єкта. У нашому випадку зовнішня ідентичність суб'єкта є аналогією його координат у соціальному просторі (дохід, статус, ринкова ніша, професія, посада), а внутрішня – аналогією його імпульсу (спрямованість та сила бажань).

Принцип соціальної невизначеності як елемент «квантової економіки» розкриває межі керованості соціально-економічних систем. Максимальне розкриття внутрішнього стану суб'єкта для зовнішнього спостерігача (наприклад, керуючої інстанції) супроводжується мінімальною точністю інформації про стан системи в цілому, який є складною суперпозицією часткових станів суб'єктів³¹⁵.

Таким чином, зовнішня та внутрішня ідентичність суб'єкта доповнюють одна одну. Спроби якомога повнішого розкриття внутрішньої інформації про стан суб'єктів господарювання фактично спрямовані на недосяжну ціль:

³¹⁵ Цифрові методи та інструменти розкриття інформації про внутрішній стан суб'єкта для зовнішніх спостерігачів постійно розвиваються, що майже автоматично означає зростання генеральної невизначеності системи в цілому.

подолання межі між двома ідентичностями задля більш повної керованості соціально значущої поведінки суб'єктів. Відповідно до принципу невизначеності це супроводжуватиметься втратою точності інформації про стан системи в цілому. Фактичне скасування банківської та комерційної таємниці відповідно до стандартів ФАТФ призводитиме до критичного зростання ризиків життєдіяльності господарської системи загалом.

Будь-яка соціальна система як сукупність елементів (суб'єктів) характеризується наявністю «бар'єра ефективності»: до неї можуть належати лише ті елементи, які вкладаються у притаманний певному ступеню розвитку технологій та інститутів рівень використання ресурсів. Внутрішня стійка якість суб'єкта, від якої він не може відмовитися, і є його ідентичністю. Відтворення ідентичності є основним стимулом належності суб'єкта до господарчої системи на умовах подолання «бар'єра ефективності». Елементи, що перебувають по той бік бар'єра, до системи належати не можуть, існуючи позасистемно.

Технологічні зрушення останніх років характеризуються безпрецедентним потенціалом зростання економічної ефективності. Однак прогрес вимагає занадто швидкої відмови від застарілих та неефективних економічних форм, що несе ризик збільшення соціальної ентропії у вигляді критичного зростання соціальної конфліктності, нерівності, зниження ролі моральних обмежень.

Одним з каналів проникнення ентропійних процесів в економіку є реакція суб'єктів на зміни. На певному рівні зрушень адаптивні реакції суб'єктів можуть перевищувати їхній власний запас змінності, порушуючи фундаментальні соціальні структури людського буття. Ідентичність – як втілена у суб'єкті єдність біосоціальної сутності людини, історичних надбань людства та його актуальних соціальних та технологічних досягнень – є невід'ємним елементом складної системи механізмів зняття невизначеності життєдіяльності цивілізації. Деструктивні процеси у сфері ідентичності мають сильний руйнуючий потенціал, оскільки у цьому випадку розкид траєкторій соціальної поведінки набуває критичних значень.

Існують декілька рівнів ідентичності: ідентичність людини як соціобіологічного суб'єкта; ідентичність суб'єкта господарювання; ідентичність національної господарчої системи; ідентичність людської цивілізації. Саме ідентичність становить енергетичне ядро суб'єкта, що одночасно і примушує до діяльності, й надає для цієї діяльності первинний запас соціального ресурсу.

Глобальний соціум мінімізує ентропію, структуруючи себе через наявність гетерогенної сукупності національно-державних ідентичностей. Її історичним відображенням є система державних суверенітетів та національних моделей соціально-економічного і політичного устрою. Конкурентна взаємодія між ними змушує ідентичності змінюватися та адаптуватися. На рівні національної економіки одиницею ідентичності виступають суб'єкти господарювання та індивіди. Ідентичність є мінімально можливим носієм головних складових соціальної якості суб'єкта, який знімає невизначеність своєї життєдіяльності через своє самоототожнення у процесі господарської діяльності та соціальних взаємодій. Основу ідентичності становлять біосоціальні властивості людини, притаманні їй соціальні цінності та її місце у системі суспільного розподілу праці (професія або сфера діяльності). Відтворення цих трьох складових ідентичності – біосоціальної, ціннісно-соціальної та професійно-соціальної – є універсальним механізмом зняття невизначеності людського життя у сучасному світі. Професійно-соціальну складову не слід ототожнювати з професією людини, тому що в сучасній економіці людина може декілька разів змінювати свою професійну сферу діяльності, використовуючи для цього базові елементи свого професійного світогляду (наприклад, історичну ерудицію, загальну культуру, здатність розуміти у загальних рисах основні досягнення природничих наук, – і все це у контексті своєї професійної діяльності).

Дуже важливим для розуміння дихотомії «ідентичність – ефективність» є аналіз суспільного відтворення через зміни як загальний історичний спосіб виживання соціальних систем. Соціальні системи мають органічну суперечність свого функціонування: намагання максимально зняти невизначеність існування завдяки структурованій соціально-економічній

діяльності кожного разу відтворює цю невизначеність на більш високому і тому небезпечному рівні. Ілюстрацією може слугувати безпрецедентний рівень цивілізаційних ризиків, на який наштотхнулося людство на постіндустріальній стадії свого розвитку.

Свідоме повернення назад неможливе, очікування глобальної катастрофи як природного способу повернення до більш-менш звичного рівня невизначеності та ризиків є неприйнятною альтернативою, тому людство приречено іти вперед шляхом поточних та фундаментальних технологічних та соціально-інституційних змін, послуговуючись звичним стимулом підвищення ефективності.

Подальший розгляд дихотомії «ідентичність – ефективність» доцільно проводити з позицій трьох методологічних принципів: принципу життєдіяльності господарської системи як відтворення її соціально-економічної ідентичності; принципу виключної ролі суб'єктного виміру у функціонуванні та розвитку складних економічних систем; принципу трактування суб'єкта як втілення стійкості та адаптивності фундаментальних підвалин економіки, з урахуванням еволюційних та революційних змін суб'єктного виміру у процесі соціально-економічного розвитку.

Формування цифрових компетенцій населення є зміною. Зміни як такі є внутрішнім моментом будь-якого суспільного відтворення. Адаптація та внутрішнє збагачення господарчих систем відбувається через зрушення у їхній суб'єктній структурі.

Стратегія формування цифрових компетенцій відштовхується від їх переваг: збагачення сукупності соціальних здібностей; розширення доступних альтернатив соціальної поведінки; можливості вивільнення часу для творчої діяльності та зміни її напрямів, необмеженої здатності цифрових технологій до формалізації природних та соціальних процесів для використання їх у виробничих та управлінських механізмах, – і тому можливості підключення через цифрові компетенції якомога ширшого кола людей як новий крок у практичній демократизації суспільства, формування нової соціальної рівності людей – цифрової рівності.

Водночас держава та громадянське суспільство повинні враховувати ризики деструкцій соціальної ідентичності у процесі формування цифрових компетенцій населення: подальше відчуження соціальних підстав економічної діяльності через цифрову формалізацію відносин зі світом та людьми; втрата частини соціальної спадщини; подальша формалізація сутнісних сил людини як крок до штучного (нелюдського) інтелекту; посилення чинника соціального контролю за рахунок зниження ролі чинника соціальної свободи; десуб'єктивація людини та, як її наслідки, – різке зростання соціальної ентропії та невизначеності існування людської цивілізації; десоціалізація економіки через «подолання праці» у формі виштовхування людини з виробництва та впровадження інституту безумовного базового доходу.

Детерміновані зв'язки у розгортанні дихотомії «ідентичність – ефективність» у першому наближенні можуть виглядати таким чином.

Відтворення ідентичності в умовах зрушень та невизначеності можливе лише шляхом змін в інститутах, у яких ідентичність себе реалізує та підтверджує. Інакше може відбутися суттєвий відрив ідентичності від середовища, що перетворюватиме саме цю ідентичність у щось марне, що не допомагає суб'єкту – її носію у максимізації його корисності в умовах, які змінилися.

У свою чергу інституційна система як цілісність може зберігати та зміцнювати свою якісну визначеність у невизначеному середовищі лише в тому разі, коли вона надає простір для структурно-технологічних змін в економіці.

А структурно-технологічна база економіки як технологічний уклад може відтворюватися лише у випадку інноваційних змін у технологіях. Безпосередньою ж причиною технологічних змін є гонитва суб'єктів за ефективністю в умовах конкурентного доступу до обмежених ресурсів. Проблема дихотомії ідентичності та ефективності у контексті формування цифрових компетенцій населення полягає в тому, що доступ до суспільних благ не може бути конкурентним. Тому виникає необхідність певного нав'язування населенню цифрових технологій доступу до суспільних благ (електронна держава).

У той момент, коли нові технології та компетенції стають доступними широким верствам населення, вони перетворюються з інноваційних функцій на рутинні, звичайні, які набувають сили звички. Це неминуче породжує деградацію тих норм та стандартів, які відображали структуру та технології попереднього порядку доступу населення до суспільних благ. Тобто відбуваються інституційні зрушення, які співвідносяться з динамікою ідентичності як причина з наслідком. Але цей зв'язок уже видається як зворотний.

Таким чином, ідентичність та ефективність у соціально-економічній системі пов'язані прямими та зворотними зв'язками через відтворення інститутів, структурно-технологічних підвалин та інновацій. В умовах загальної невизначеності існування людства як суб'єкта історії та цивілізації такі зв'язки в системі дихотомії «ідентичність – ефективність» можуть трактуватися як одна з глибинних підстав циклічності у функціонуванні та розвитку господарчої системи.

Цифрові технології несуть у собі тенденцію до стирання меж між внутрішньою та зовнішньою ідентичністю, розкриваючи та формалізуючи внутрішні підстави вибору людини, що робить цей вибір доступним для зовнішніх маніпуляцій. Методи психометрії як прикладної галузі соціальної психології, що існує вже багато десятиліть, сьогодні отримали безпрецедентний соціальний простір для своїх вимірювань та оцінок завдяки технологіям Big Data та доступу до глобальних соціальних мереж. Це дає можливість фіксувати внутрішні підстави вибору конкретних індивідів у конкретних ситуаціях і з високим ступенем ймовірності прогнозувати (а, іноді – як свідчить виборчий скандал у США 2017 р. довкола втручання англійської консалтингової фірми Cambridge Analytics у електоральні переваги американських виборців – програмувати) вибір формально вільних суб'єктів у різноманітних ситуаціях.

У результаті вибір суб'єкта є не вільним, а більш-менш жорстко детермінованим. Детермінантами такого вибору можуть бути або обмежене коло чинників, яке підлягає максимальній формалізації (цифровізації), або вибір анонімного суб'єкта, який слідує власним цілям та перевагам. З

економічної точки зору ризику вибору для такого суб'єкта є мінімальними, що розширює простір доступних альтернатив і робить його дійсно вільним, особливо порівняно з «запрограмованими» суб'єктами. Тим більше, що втрати від можливих помилок свого вибору такий суб'єкт перекладатиме на інших суб'єктів.

До чого призводитиме можливість перекладання ризиків на інших суб'єктів можна було побачити в часи глобальної кризи 2008–2009 рр. Банки з іноземним капіталом (за погодження з материнськими банками) напередодні кризи проводили в Україні агресивну експансію споживчого кредитування, мотивуючись надзвичайно високою маржею: вартість кредитних ресурсів на європейському ринку запозичень не перевищувала 3–4%, а ефективна ставка для позичальника в Україні сягала 40% і вище. Вже сам розмір такої маржі свідчив про аномально високі кредитні ризики, але завдяки фінансовим технологіям банки могли приховувати ці ризики від зовнішніх інстанцій. Коли ж криза відбулася, материнські банки з Європи через МВФ примусили українську державу прийняти на себе ці втрати шляхом викупу акцій банків-банкрутів за рахунок коштів кредиту stand-by, а фактично за рахунок українських платників податків. Формальна відсутність ризиків окремих суб'єктів приховувала максимальний системний ризик.

Завдяки стійкому розриву між фактичними наслідками та прямими мотивами вибору суб'єктів порушується внутрішня субординована структура ринку як такого: вихідний елемент його устрою у вигляді підсистеми «цінності – ідентичність – суб'єкт» втрачає свою обов'язковість. Він просто не заважає функціонуванню цифрової економіки, оскільки вона ще не перетворилася на всеохоплюючу мережу зв'язків та функцій. Наступні елементи ринкового устрою – суспільний розподіл праці та суспільні інститути – виглядають як безумовно стійкі, але лише на перший погляд. Суспільний розподіл праці поступово вироджується у виключно технологічний розподіл виробництва, а суспільні інститути – у так звані патерни – шаблони поведінки, що прив'язані до конкретних цифрових функцій та мережових локусів.

Ефективність господарської діяльності оцінюється або за абсолютними показниками суспільного благополуччя стосовно до використаних ресурсів, або за рівнем корисності окремого суб'єкта стосовно до фактичного рівня використання ресурсів. На перший погляд, цифрова раціоналізація суспільного виробництва призводитиме до необмеженого зростання ефективності – як за рахунок зниження трансакційних витрат майже до нуля, так і за рахунок інтенсивного технологічного прогресу в умовах зняття будь-яких ціннісних бар'єрів. Такий погляд не враховує, що саме поняття ефективності є ціннісно обумовленим, тому що воно передбачає наявність суб'єкта оцінки. Якщо ефективність позбавити залежності від ідентичності суб'єкта оцінки, то простір нібито ефективних рішень відразу стає нескінченним, а соціальна ентропія – максимальною.

Значення соціальної ідентичності для функціонування ринкового механізму полягає в тому, що ідентичність так чи інакше задає критерії ефективності. Хто буде зацікавленим у подальшому зростанні ефективності, якщо рішення прийматиме штучний інтелект? Потенціал соціального комфорту (економіка щастя) як критерію стратегічних рішень суспільства є обмеженим. Намагання поширювати знання про світ та людину як стимул подальшого розвитку теж викликає сумніви, тому що зростання суми людських знань призводить до обмеження свободи.

Притаманна цифровізації економіки та суспільства тенденція до зняття соціальних бар'єрів є потужною, а її потенціал, скоріш за все, зростатиме. Вибір між людською ідентичністю та цифровою ефективністю може стати реальністю, особливо, якщо суспільство та його суб'єкти втрачатимуть внутрішні ціннісні підстави людської свободи та відповідальності.

Висновки. Формування цифрових компетенцій населення є важливою складовою процесу глибоких технологічних та інституційних змін у процесі становлення інформаційно-мережевої економіки. Соціальна ідентичність має два аспекти: 1) самоідентичність суб'єкта, або внутрішня ідентичність, основи якої – у вигляді базових цінностей як критеріїв його свободи; 2) ідентичність суб'єкта для зовнішнього світу, для інших суб'єктів, або зовнішня ідентичність,

проявом якої є суспільна ідентифікація значущих властивостей та дій суб'єкта, перш за все економічного характеру, включаючи раціональний вибір. Первинною є самоідентичність суб'єкта, адже без неї зовнішня стійка ідентифікація суб'єкта неможлива.

Концепція цифрових компетенцій повинна будуватися на чіткому розумінні їх переваг: збагаченні сукупності соціальних здібностей; розширенні доступних альтернатив соціальної поведінки; можливості вивільнення часу для творчої діяльності та зміни її напрямів, необмеженій здатності цифрових технологій до формалізації природних та соціальних процесів для використання їх у виробничих та управлінських механізмах, – і тому можливості підключення через цифрові компетенції якомога ширшого кола людей як новий крок у практичній демократизації суспільства, формування нової соціальної рівності людей – цифрової рівності. Ризики формування цифрових компетенцій є зворотною стороною їх переваг: зручність та доступність цифрових технологій унаслідок оволодіння цифровими компетенціями полегшує маніпулювання соціально значущою поведінкою суб'єктів, у тому числі й із ворожими для них цілями.

Водночас економічні результати та соціальні наслідки поширення цифрових компетенцій населення слід розглядати не лише в актуальному, а ще й у історичному контексті фундаментальних зрушень глобально-цивілізаційного характеру. Однією з суперечливих тенденцій, що породжуються феноменом цифрових компетенцій, є тенденція до цифрової формалізації та десоціалізації суспільного виробництва і взаємодії між громадянами та державними інститутами. Сфера практичного прикладання накопиченої соціальності людини вже сьогодні починає звужуватися за рахунок функціональної цифровізації побуту, взаємовідносин з державою та суспільством. Досвід ринкових реформ в Україні 90-х років минулого століття свідчить, що втрата соціальних орієнтирів та критеріїв відбувається у перехідні часи дуже легко, але це жорстко обмежує суспільні можливості у підвищенні ефективності економіки.

Близнюк В.В.,

кандидат економічних наук,

завідуюча відділом

соціально-економічних проблем праці

ДУ «Інститут економіки та прогнозування НАН України»

ВИКЛИКИ ЦИФРОВОЇ ЕКОНОМІКИ: ПРАЦЯ ПЛЮС СОЦІАЛЬНА СПРАВЕДЛИВІСТЬ³¹⁶

Розкрито зміст та характеристику віртуального ринку праці, де послуги надаються за допомогою використання віртуальної інфраструктури, а оплата праці досить часто здійснюється за допомогою віртуальних грошей. Обґрунтовано, що формування та розвиток цифрової економіки обумовлює появу та розвиток нових інноваційних форм зайнятості, поява яких забезпечена інноваційною поведінкою найманих працівників, що характеризує їх готовність, бажання ініціювати та продукувати нові ідеї, активно долучатися до цифрових технологій у виробничій діяльності. Виокремлено переваги та недоліки цифровізації соціально-трудових відносин для кожного із суб'єктів ринку праці.

Ключові слова: *цифровізація ринку праці, інноваційні форми зайнятості, цифрова робота, цифрові компетенції, автоматизація виробництва, цифрові платформи.*

В умовах третьої хвилі глобалізації роль цифрової економіки зростає, а віртуалізація підприємницької та трудової діяльності поглиблюється. Дискусія щодо наслідків технологічної революції, започаткована наприкінці ХХ ст. Дж. Ріфкіним у його праці «Кінець роботи», загострюється, оскільки застороги щодо витіснення людей машинами вже не просто футуристичні

³¹⁶ Стаття представляє результати дослідження, виконаного в рамках наукового проекту «Цифрові компетенції у формуванні соціальної якості в Україні».

прогнози, а реальність. Під впливом новітніх технологічних розробок істотно змінюється світова економіка та ринки праці. Активно запроваджуються такі технології, як робототехніка та автономні транспортні засоби, нанотехнології, 3D-друк та інше. Все це вимагає від людини постійних динамічних адаптаційних змін до мінливостей віртуальних виробничих та трудових відносин. Доповідь «Майбутнє робочих місць»³¹⁷, представлена на Всесвітньому економічному форумі, окреслила майбутній стрімкий розвиток штучного інтелекту, робототехніки, нанотехнологій, 3D-друку, генетики та біотехнології. Це, найімовірніше, до 2020 р. призведе до втрати більш ніж 5,1 млн робочих місць. За оцінками експертів, опитаних WEF, очікується, що до 2022 р. машини виконуватимуть близько 42% усіх поточних завдань на робочому місці – наразі цей показник становить 29%. Очікується, що до 2022 р. робота в середньому займатиме 58% часу життя людини, порівняно із поточним показником у 71%. На сьогодні існують оцінки, що в найближчому майбутньому на ризик зникнення наражаються від 9 до 50% існуючих професій. Так, у доповіді ВЕФ «The Future of Jobs 2018» передбачається, що до 2025 р. у світі зникнуть до 75 млн робочих місць, натомість 133 млн. робочих місць буде створено завдяки інтелектуальним технологіям.

Саме суперечливість оцінок щодо впливу цифровізації на працю в найближчому майбутньому і актуалізують цей напрям досліджень. Важливими з точки зору досліджень проблематики становлення цифрової економіки є наукові праці та практичні дослідження і розробки таких знаних учених і винахідників, як Дж. фон Нейман, Б. Елбрехт, Д. Енгельбарт, Е. Петерс. Серед досліджень українських науковців слід виокремити роботи в царині інформаційно-мережевої економіки В. Гейця, А. Гриценка, І. Єгорова, Т. Артьомової, які розвивають понятійний апарат інституціональної палітри системних досліджень цифрової економіки. Однак залишаються недостатньо

³¹⁷ The Future of Jobs 2018 / World Economic Forum. URL: http://www3.weforum.org/docs/WEF_Future_of_Jobs_2018.pdf

розкритими проблеми розвитку ринку праці в умовах цифровізації економіки.

Метою дослідження є узагальнення, систематизація та розвиток наукових поглядів щодо викликів ринку праці, пов'язаних із впровадженням цифрових технологій у трудову сферу, формуванням моделі цифрових компетенцій, яких потребуватиме вітчизняний ринок праці в найближчому майбутньому.

Цифровий світ змінюватиме світ праці та соціально-трудові відносини. Технології автоматизують робочі місця, застарілі професії зникають, нові виникають, як і нові методи отримання доходів. Автоматизація трудових процесів – явище неминуче: так, за дослідженнями Глобального інституту McKinsey³¹⁸, очікується автоматизація не менше третини операцій у майже 60% існуючих на ринку професій. Зрозуміло, що ефект відрізнятиметься за окремими державами, але в середньому це може призвести до вивільнення 15% робочих місць у еквіваленті повної зайнятості, за оцінками МОП, від 3 до 14% робітників у світі повинні будуть змінити професію. Але, як зазначають фахівці Глобальної комісії з питань майбутнього сфери праці МОП, такі оцінки є досить песимістичними, оскільки концентруються переважно на технічних наслідках заміни праці капіталом, і залишається не врахованою економічна складова, тобто не оцінюються позитивні наслідки інвестицій у нові технології³¹⁹. Дослідження 2011 р. McKinsey³²⁰ довело, що за останні 15 років розвиток Інтернету зумовив ліквідацію 500 тис. робочих місць, але, водночас, було створено 1,2 млн. інших. Автори зазначають, що у найближчому майбутньому не очікується суттєвого скорочення робочих

³¹⁸ A future that works: Automation, employment, and productivity, McKinsey Global Institute in collaboration with McKinsey Analytics. January 2017. URL: <https://www.mckinsey.com/~media/mckinsey/featured%20insights/Digital%20Disruption/Harnessing%20automation%20for%20a%20future%20that%20works/MGI-A-future-that-works-Executive-summary.ashx>

³¹⁹ Kucera D. New automation technologies and job creation and destruction dynamics. Employment Policy Brief. Женева, МБТ, 2017.

³²⁰ Technology, jobs, and the future of work. URL: <https://www.mckinsey.com/global-themes/employment-and-growth/technology-jobs-and-the-future-of-work>

місць у традиційних виробничих секторах економіки не очікується, найімовірнішим є скорочення часових та фінансових витрат на організацію виробничого процесу. Автоматизація не повністю ліквідує робочі місця, а лише, найімовірніше, змінить зміст трудових процесів та зменшить рутинність виконання професійних завдань. Кількісні оцінки можливого обсягу вивільнення робітників, робочі місця яких підлягають автоматизації, залежать від можливостей перерозподілу операцій та робітників на нові робочі місця, тобто як від організаційних та управлінських чинників, так і від гнучкості самих працівників. Нами узагальнено можливі переваги та ризики розвитку ринку праці внаслідок поширення процесів цифровізації та віртуалізації соціально-трудових відносин. (табл. 1).

Таблиця 1

Переваги та ризики цифровізації для окремих суб'єктів ринку праці

Переваги	Ризики
<i>Працівники</i>	
<p>Легкий старт професійної кар'єри незалежно від віку.</p> <p>Високий ступінь свободи щодо вибору найму та режиму роботи.</p> <p>Використання онлайн-ових платформ пошуку роботи як у країні проживання, так і в інших країнах.</p> <p>Можливості дистанційної зайнятості.</p> <p>Можливість мати гідну зайнятість та оплату праці, особливо у країнах, що розвиваються.</p> <p>Постійний розвиток та професійне навчання</p>	<p>Високі рівні самовідповідальності щодо термінів та результатів праці.</p> <p>Ризики залишитися без оплати, оскільки нерегульовані правові аспекти організації праці.</p> <p>Відсутність та слабкий рівень соціального захисту цього сегмента праці.</p> <p>Нестабільність зайнятості.</p> <p>Можливість потрапляння до прекаріату</p>
<i>Роботодавці</i>	
<p>Економія витрат на утримання персоналу, організацію робочих місць (за умови дистанційної зайнятості).</p> <p>Високий рівень динамічності (інтенсивність оновлення робочої сили)</p>	<p>Відсутність повноцінного контролю за організацією робочого процесу та робочого часу.</p> <p>Ризик порушення термінів виконання робочого процесу.</p> <p>Високий рівень динамічності (інтенсивність оновлення робочих місць).</p> <p>Необмеженість рівня трудової мобільності (цифрова мобільність).</p> <p>Підвищений рівень конкуренції</p>

Джерело: узагальнено автором.

Основними перевагами для роботодавців є економія витрат на утримання персоналу та динамічність організаційних процесів. Наймані працівники отримують певні переваги, пов'язані із гнучкістю та дистанційністю зайнятості.

Однією з переваг для найманих працівників є використання автоматизації етапів процесу пошуку та найму робочої сили, використання різноманітних цифрових платформ, що може підвищувати ефективність функціонування ринку праці, оскільки на ньому суттєво скорочуються трансакційні витрати. Як свідчать результати дослідження «Зайнятість через цифрові платформи в Україні. Проблеми та стратегічні перспективи», проведене МОП в Україні в 2018 р.³²¹, найбільш розповсюдженим видом діяльності на цифрових платформах в Україні є робота з текстами, особливо копірайт (23%), на другому місці – сфера ІТ (12%), насамперед створення та підтримка інтернет-сайтів. Цифрова робота доступна в Україні через майже чотири десятки різних платформ. Серед цих платформ і ті, що обслуговують український ринок, і також ті, що обслуговують пострадянський та міжнародний ринки. Також певна частина працівників. Деякі працівники регулярно знаходять роботу через соціальні мережі. Тобто вітчизняний ринок праці поступово набуває ознак віртуальності, що має такі ознаки: послуги праці є інформаційними або інтелектуальними продуктами, надаються за допомогою використання віртуальної інфраструктури (онлайн-платформ для пошуку роботи і пропозиції послуг, фріланс-бірж, краудфандингових платформ, професійних соціальних мереж, груп та ін.), оплата праці досить часто здійснюється за допомогою віртуальних грошей.

Очікується, що розповсюдження цифрових технологій в усіх сферах життя та соціально-трудових відносин сприятиме покращенню як якості зайнятості, так і якості життя. З одного боку, скорочуватиметься соціальна

³²¹ Зайнятість через цифрові платформи в Україні. Проблеми та стратегічні перспективи / Міжнародна організація праці. 2018. URL: https://www.kiis.com.ua/materials/pr/15082018_ILO_report/wcms_ukr.pdf

нерівність, а з іншого – саме доступ до інформаційних ресурсів та наявність цифрових компетенцій виступають конкурентними перевагами віртуального ринку праці. Компанія ACIL Tasman дослідила ефект впливу ІКТ на загальну факторну продуктивність (Total Factor Productivity, TFP) і у власному звіті визначила, що їх внесок у зростання TFP становить 33–65% для сфери послуг та 45–75% для обробної промисловості. Позитивний вплив на продуктивність праці здійснює діяльність в Інтернеті, пов'язана з управлінням запасами, відстеженням замовлень, транспортуванням та логістикою. Водночас розповсюдження ІКТ розширює комп'ютеризацію багатьох сфер діяльності, в результаті чого скорочується попит не лише на низькокваліфіковану працю³²², а й на представників середнього рівня кваліфікації (бухгалтерів, секретарів, діловодів), скорочується він навіть у сфері ІКТ (на програмістів, системних адміністраторів).

Серед основних ризиків:

- якісні зміни, що вимагають нових навичок;
- трудова діяльність та кар'єра матимуть нелінійний характер;
- використання новітніх інформаційних платформ для вирішення питань укладання трудових угод;
- недосконалість трудового законодавства в частині соціального захисту;
- розповсюдження існуючих нестандартних форм зайнятості та виникнення новітніх, що потребуватиме їх легітимізації;
- розвиток системи безперервної професійної освіти;
- поглиблення нерівності доходів та зростання структурного безробіття.

Але існують дослідження, згідно з якими виглядає малоімовірною можливість повної руйнації окремих форм зайнятості, найбільш імовірно

³²² ICT as a Driver of Productivity. A White paper prepared for Telstra by ACIL Tasman. January 2009. URL: <http://ict-industry-reports.com.au/wp-content/uploads/sites/4/2013/10/2009-ICT-as-Productivity-Driver-Telstra-Acil-Tasman-Jan-2009.pdf>

зміняться типи та кількість завдань у більшості професій та заняттях, лише 20% професій зникнуть повністю. Водночас проблема кадрового дефіциту загострюватиметься з кожним днем.

Важливим аспектом у процесі автоматизації виробництв та робочих процесів є перерозподіл технологічних дивідендів, оскільки, як свідчать дослідження, технологічні переваги розподіляються досить нерівномірно і лише поглиблюють різні види нерівностей. У статті «Середній клас без роботи: виходи зачиняються»³²³ Р. Коллінз зазначає, що технологічне заміщення праці матиме наслідками зникнення середнього класу, оскільки остання технологічна хвиля принесла із собою заміщення управлінської праці та перше скорочення середнього класу. За відсутності ефективної компенсаторної політики технологічного заміщення та створення адекватних можливостей для освоєння нових навичок, значна кількість з тих працівників, які підпадають під ризик звільнення, можуть погоджуватися працювати на робочих місцях нижчого кваліфікаційного рівня та, відповідно, заробітної плати. Це, у свою чергу, збільшує тиск до зниження заробітної плати в секторі, де заробітна плата і так є нижчою³²⁴. Результати досліджень OECD³²⁵ свідчать, що більша частина робочих місць, які вимагають середнього рівня кваліфікації і асоціюються зі стандартними трудовими угодами і нормальною стандартною тривалістю робочого дня, замінюються нестандартними формами зайнятості не лише в когнітивних професіях, вільних від рутини, але і в робітничих професіях, які базуються на ручній праці. У роботі D.H. Autor та D. Dorn³²⁶ показано, що останні 25 років на

³²³ Валлерстайн И., Коллинз Р., Манн М., Дерлугьян Г., Калхун К. Есть ли будущее у капитализма? / пер. с англ. под ред. Г. Дерлугьяна. Москва: Издво Ин-та Гайдара, 2015. 320 с.

³²⁴ Dauth W., Findeisen S., Südekum J., Wößner N. German robots: The impact of industrial robots on workers. *IAB Discussion Paper*. 2017. No. 30 (Нюрнберг, Институт исследований по вопросам занятости).

³²⁵ In It Together: Why Less Inequality Benefits All. Paris: OECD Publishing, 2015. URL: <https://doi.org/10.1787/9789264235120-en>

³²⁶ Autor D.H., Dorn D. The Growth of Low Skill Service Jobs and the Polarization of the U. S. Labor Market. *American Economic Review*. August 2013. № 5 (103). P. 1553–1597.

ринку праці спостерігається стагнація та зниження реальних доходів і зайнятості населення із самими низькими професійними навичками, тобто так звана поляризація зайнятості (розрив між попитом на кадри з високою кваліфікацією та низькокваліфіковані кадри). Вивчаючи структурні зміни на ринку праці, згадані автори роблять висновок, що до 2050 р. у США 80% робочих місць в автомобільній промисловості, 70% у резиновій та пластмасовій, взуттєвій та текстильній, 60% у сфері безпеки, 30% у сфері туризму, 45% у сфері охорони здоров'я буде комп'ютеризовано. Аналогічні висновки щодо рівня комп'ютеризації професійної діяльності в західноєвропейських країнах у 50% та ринку праці східноєвропейських країн у 60%³²⁷.

В Україні ситуація характеризується недостатністю робочих місць, які б вимагали висококваліфікованих працівників. Аналіз професійної структури зайнятих України за видами економічної діяльності дав змогу виокремити галузі, де зберігається значний попит на низькокваліфіковану працю. Лідерами тут є сільське господарство, будівництво, переробна та добувна промисловість. Також відносно високий рівень низькокваліфікованої праці спостерігається на підприємствах транспорту і зв'язку (рис. 1).

Виявлені в результаті дослідження професійно-кваліфікаційні структурні зрушення у зайнятості населення України характерні для країн, що розвиваються, тоді як у розвинених країнах і в країнах, що розвиваються високими темпами, стрімко зростає частка професіоналів та фахівців з ІТ-технологій, комунікацій, генної інженерії тощо. Інновації потребують не лише і навіть не стільки коштів для придбання нових технологій, скільки персоналу для їх впровадження і якщо не розроблення, то принаймні подальшого розвитку.

³²⁷ Pashkevich N., Haftor D. M. IIDE Proceedings 2014 – About IT Unemployment: Reflecting On Normative Aspects Of The 'Broken Link'. *Rozenberg Quarterly*. URL: <http://rozenbergquarterly.com/iideproceedings-2014-about-it-unemployment-reflecting-on-normativeaspects-of-the-broken-link/>

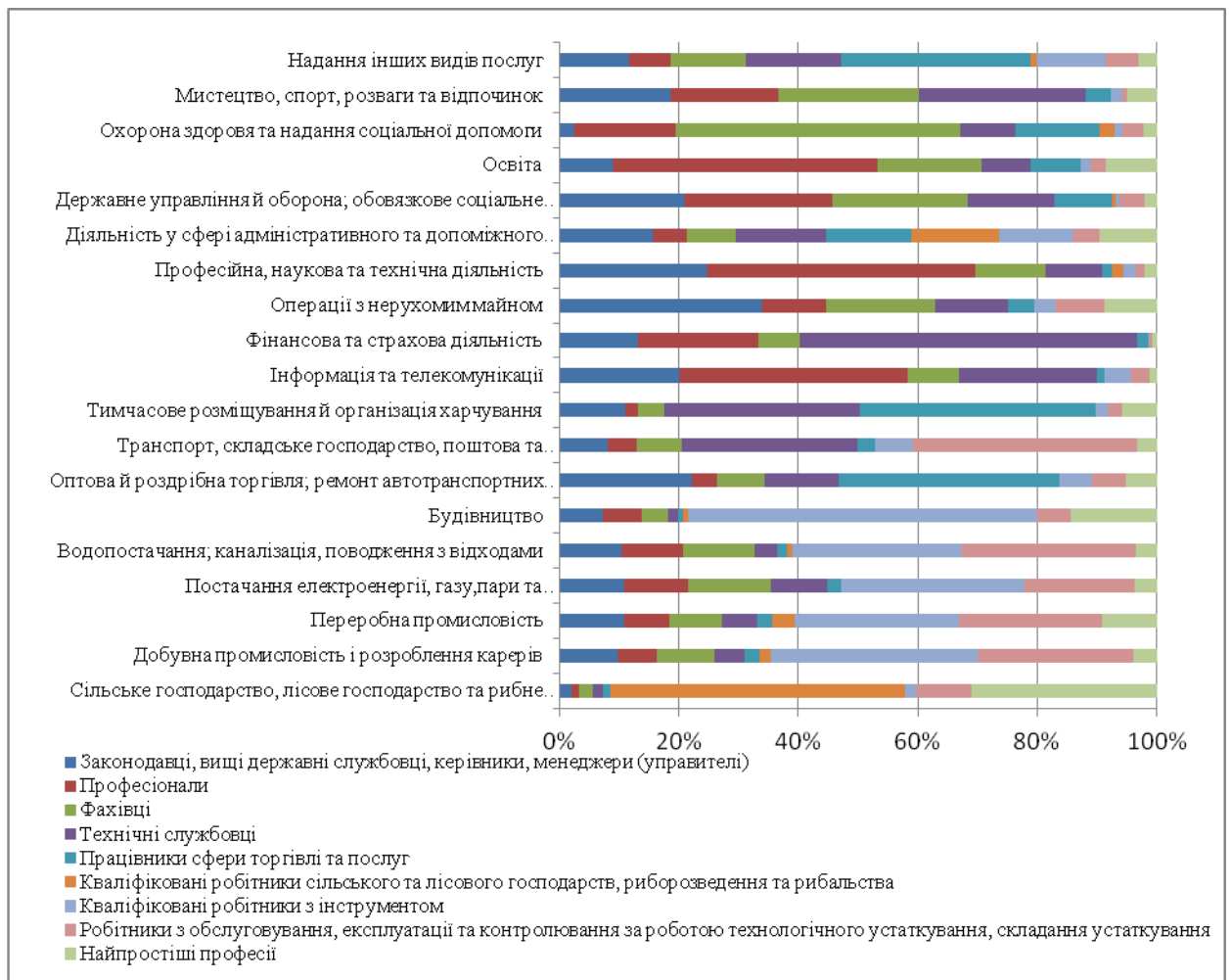

Рис. 1. Структура задоволеного попиту за рівнем кваліфікації в 2017 р. (структура зайнятих), %

Джерело: розраховано автором на основі: Статистичний щорічник за 2016 рік / Державна служба статистики України. Київ: Август Трейд, 2017. 611 с.

Одним із наслідків цифровізації є зміна структури доходів. У розвинених країнах, попри динамічне зростання економіки, зростає нерівність доходів. Найбільш ризикованими професіями стануть ті, які пов'язані з виконанням простих завдань за незначну винагороду, і, навпаки, носії інтелектуального капіталу отримають нові переваги, насамперед щодо рівнів оплати праці. Український ринок праці характеризується істотним рівнем галузевої диференціації та усталеністю розподілу галузей на лідерів та аутсайдерів, хоча простежується динаміка щодо підтягування зарплати до

середньої по економіці саме у будівництві, операціях з майном, торгівлі, транспорті.

Відмінності в динаміці заробітних плат за видами діяльності детермінували зміни у відносних зарплатах та міжгалузеву диференціацію за розмірами заробітних плат. Традиційно аутсайдерами у розмірі зарплат були сільське господарство, освіта, охорона здоров'я, готельне господарство – за рахунок високого рівня тінізації. Такі розбіжності формують суттєву варіацію зарплат. Динаміка варіації зарплат зменшується з 36,1% у 2010 р. до 31,8% у 2017 р., як зазначалося вище, за рахунок підтягування галузей із низькими зарплатами до рівня середніх показників..

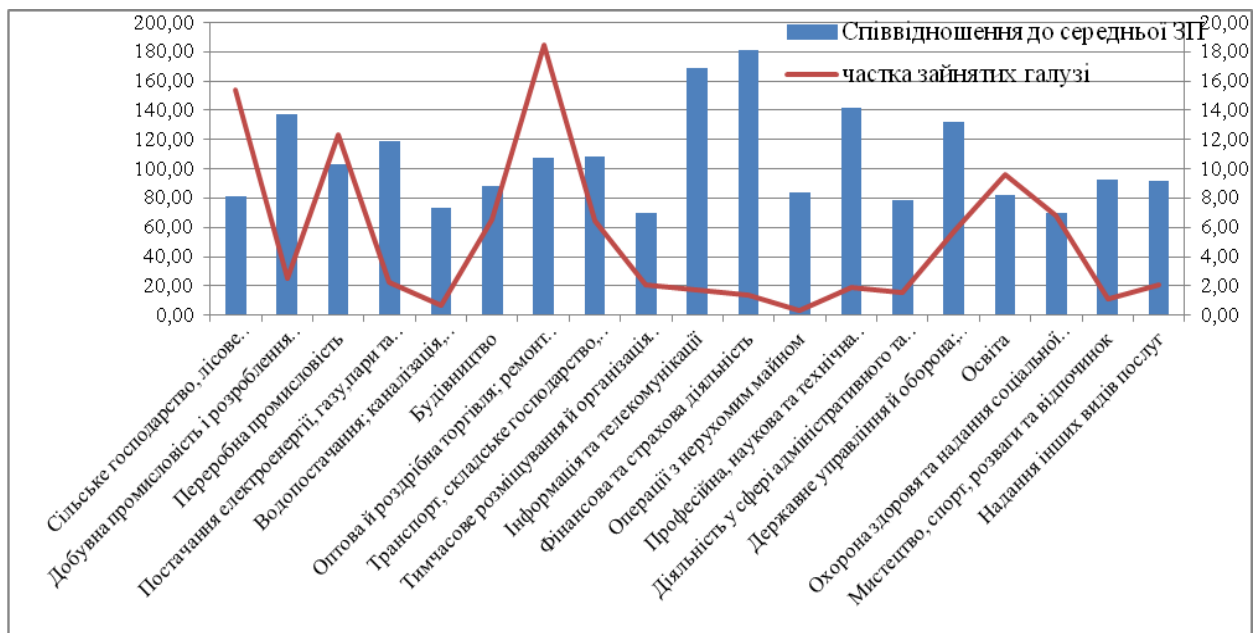

Рис. 2. Галузева диференціація зайнятості та оплати праці

Джерело: розраховано автором на основі: Статистичний щорічник за 2016 рік / Державна служба статистики України. Київ: Август Трейд, 2017. 611 с.

Так, у 2010 р. зарплата в сільському господарстві становила 31,25% зарплати у фінансовій та страховій діяльності, а в 2017 р. – 47,08%. Поряд із цим збільшився розрив у бюджетних галузях порівняно із лідерами. Так, зарплата в освіті на початку аналізованого періоду становила 40,13% від зарплати у сфері фінансів, а в 2017 р. це співвідношення становило вже

45,52%, аналогічна ситуація спостерігалася у сфері охорони здоров'я, а показники 2010 р. та 2017 р. становили 34,4 та 39,04% відповідно.

І саме в цих галузях (сільське господарство, промисловість, торгівля, освіта, охорона здоров'я) акумулюється найбільша частка зайнятих в економіці. А ті галузі, які акумулюють найменшу частку зайнятих (фінансова та страхова діяльність, операції з нерухомим майном), здійснюють вагомий внесок саме у формування галузевої диференціації в оплаті праці.

Незначна кількість робочих місць, що акумулюється цифровими галузями, та той рівень диференціації оплати праці, який склався між традиційними галузями та галузями де використовуються цифрові технології в Україні зайвий раз свідчать про ризик посилення нерівності в суспільстві при переході до цифровізації.

Основною тенденцією є розвиток нової моделі праці та зайнятості, появу якої очікують у трудовій сфері суспільства. Ця модель висуває новітні вимоги до професійної підготовки кадрів, розмиваючи звичні традиційні схеми зайнятості та організації праці, змінюючи структуру попиту та пропозиції на ринку. Предмети та засоби праці поступово оцифровуються, змінюються, а також виникають нові форми комунікацій. Також змінюється і профіль робітника та вимоги до нього, які однак ще й досі є невизначеними. Цифрове середовище потребує нових компетенцій та кваліфікації, створюються нові робочі місця, які не є прив'язаними до одного місця та часу. Інформатизація призводить до зменшення обсягів людської праці осіб із середнім кваліфікаційним рівнем, однак потреба у соціальних послугах та комунікативних зв'язках не зменшується. У сферах виховання, житлового господарства, готельного бізнесу – саме там, де користуються попитом персоналізовані відносини та послуги, зміни будуть менш радикальними.

В Україні перетворення можливостей цифрової економіки на переваги для ринку праці потребує виконання певних умов. Насамперед уявляється необхідним унормування нового формату соціально-трудових відносин (у т.ч. щодо обліку робочого часу, умов праці, її оплати, оподаткування

доходів), зокрема, в частині використання таких форм зайнятості, як дистанційної, віддаленої, фрілансу, шляхом внесення відповідних змін до законів та нормативно-правових актів, які регулюють соціально-трудова сферу. Другим аспектом є гнучкі зміни до системи професійної освіти, оскільки цифрові зміни підвищують попит на кваліфікованих працівників, які є користувачами новітніх технологій, створюють їх, мають навички щодо їх управління. Сучасні інформаційні зміни демонструють вибуховий характер, тому працівники мають дуже мало часу для адаптації та підвищення кваліфікації.

Система освіти повинна забезпечити суспільству впевнений перехід у цифрову епоху, орієнтовану на зростання продуктивності, нові типи та форми зайнятості, потреби суспільства та економіки. Цифрові ресурси, що застосовуються сьогодні у повсякденному житті, дають можливість зменшити бар'єри сучасної системи освіти: темп засвоєння програми, вибір педагога, форм та методів навчання допомагають реалізувати індивідуальний підхід у різних сферах, забезпечити безперервність навчання протягом життя (life-long-learning) та індивідуалізацію на основі advanced-learning-technologies технологій просунутого навчання, використання віртуалізації, доповненої реальності та хмарних обчислень а інших технологій.

Визначальною характеристикою вітчизняного ринку праці є його розбалансованість за якісними компонентами, унаслідок чого виникли перекося в кількісно-якісній структурі ринку праці та невідповідність рівня кваліфікації потребам роботодавців. Наявність феномена одночасно надмірної та дефіцитної праці, збільшення частки структурної складової безробіття, з одного боку, стимулює трудову міграцію, з іншого – зайнятість не за фахом.

Неузгодженість серед ключових учасників призводить до неспівпадіння кваліфікаційних рівнів робочого місця і робочої сили, що породжує феномен надмірної кваліфікації за різними професіями (табл. 3.)

Рівень надмірної/недостатньої кваліфікації зайнятих у 2016 р., %

Основні групи професій	Надмірна кваліфікація, %	Недостатня кваліфікація, %
Законодавці, вищі державні службовці, керівники, менеджери (управителі)		56,10
Професіонали	16,80	30,40
Фахівці	8,9	51,30
Технічні службовці	12,40	58,50
Працівники сфери торгівлі та послуг	5,60	26,60
Кваліфіковані робітники сільського та лісового господарства, риборозведення та рибальства	19,90	58,10
Кваліфіковані робітники з інструментом	17,70	29,90
Робітники з обслуговування, експлуатації та контролю за роботою технічного устаткування, складання	20,90	25,50
Представники найпростіших професій або ті, хто не має професії	54,20	

Джерело: розраховано автором на основі: Статистичний щорічник за 2016 рік /

Державна служба статистики України. Київ: Август Трейд, 2017. 611 с.

Основним викликом працівникам сьогодення є постійна актуалізація власних професійних компетенцій. Якихось декілька десятиріч тому людина, отримавши освіту, могла працювати та отримувати постійний дохід, однак сьогодні через швидкі технологічні зміни кожен потрапляє в зону ризику, оскільки актуальність отриманої освіти є досить обмеженою у часі.

Сучасні виклики системі освіти, можна узагальнити в такі групи.

Трансформаційні:

- виникнення нових професій та розширення переліку навичок та компетентностей працівників майбутнього, що зумовлює необхідність оновлення переліку спеціальностей та редагування змісту навчальних програм, виникнення модульних форм навчання та оцінювання;
- зростання вимог до кваліфікації, міжнародна конкуренція за таланти, які володіють унікальними цифровими навичками;

- зміна класичної уяви щодо праці та професії зумовлює необхідність обов'язкового надання освітою певного переліку компетенцій;
- унаслідок невизначеності розвитку технологій ускладнюється процес формування перспективних вимог до учнів та студентів;
- звуження інноваційного циклу: суттєве скорочення часу між отриманням нового знання та створення технологій, продуктів та послуг, їх виведенням на ринок;
- зростатиме роль неформальної освіти та формалізації самостійно отриманих компетенцій.

Трансакційні:

- виникнення нових нестандартних форм зайнятості змінюють звичний формат освіти, зумовлюють запровадження новітніх віддалених форм отримання освітніх послуг (дистанційне навчання);
- часові освітні циклі є досить тривалими, що значно ускладнює адаптацію робочої сили на ринку і вимагає скорочення термінів підготовки за спеціальностями, які підпадають під вплив цифровізації;
- інтернаціоналізація освітньої діяльності, встановлення єдиних міжнародних вимог результативності освітніх послуг та її змісту;
- процес навчання має відбуватися у тісній взаємодії з роботодавцями, що вимагає розповсюдження дуальних форм освіти.

Інформаційні:

- збільшення обсягу науково-технічної інформації, виникнення принципово нових способів роботи з нею, форм організації апаратних та програмних інструментів здійснення досліджень та розробок;
- поширення інформації про безперспективність тих чи інших професій суттєво змінить структуру попиту на освіту за традиційними професіями;
- розмивання дисциплінарних меж у дослідженнях та розробках, міждисциплінарний та конвергентних характер досліджень.

Необхідність безперервного розвитку компетенцій та підвищення кваліфікації робітників набуває особливого значення в умовах цифровізації

економіки і сприятиме розвитку Smart-education – гнучкого навчання в інтерактивному освітньому середовищі за допомогою контенту з усього світу. Набуває поширення концепція масових відкритих онлайн-курсів, в основу якої покладено теорію колективізму, сутність якої полягає в тому, що знання розподіляється по мережевих зв'язках і тому навчання полягає у можливості конструювати ці зв'язки і відбуватися за ними. Підходи до масового навчання трансформувалися у різну типологію МООС.

Європейськими документами³²⁸ цифрова компетентність визначається як впевнене, критичне та відповідальне використання і взаємодія з цифровими технологіями у процесі навчання, робота та участь у суспільному житті, що включає інформаційну грамотність, комунікацію та співпрацю, створення цифрового контенту (в тому числі програмування), компетентності, пов'язані з кібербезпекою, та здатність до розв'язання проблем.

Навички завжди вважалися кінцевим продуктом процесу навчання, але цифрова економіка змінює навіть ці погляди, попит на навички набуває ознак системності та масовості. Тому всі учасники цифрової економіки повинні володіти здатностями створювати та обробляти складні масиви інформації, мислити системно та критично, приймати рішення на основні багатокритеріального вибору, бути адаптивними та гнучкими до нової інформації.

Основними вимогами щодо цифрових навичок можуть бути такі: динамічність – здатність змінюватися в часі; взаємозв'язок з екосистемою робочого місця, тобто від змісту робочих процесів; постійне оновлення комплементарних цифрових навичок – тобто навичок, необхідних для виконання нових завдань, пов'язаних з використанням ІТ на робочому місці; міждисциплінарність – здатність охоплювати декілька конвергентних

³²⁸ Council Recommendation on Key Competences for Lifelong Learning. 2018. URL: <https://ec.europa.eu/education/sites/education/files/recommendation-key-competences-lifelonglearning.pdf>

предметних галузей; мобільність та конкурентоспроможність навичок; відповідність міжнародним стандартам.

Ґрунтуючись на результатах наукових досліджень та аналізі власного досвіду, пропонуємо таку класифікацію цифрових компетентностей, яких потребуватиме майбутній ринок праці.

Базові. Навички будь-якого виду не можуть формуватися на порожньому місці, вони повинні мати деяку базову компоненту (теоретичного або практичного характеру). Базові компетентності дають робітникам самого широкого профілю можливість використовувати інформаційні технології та програмні продукти у повсякденному житті та професійній діяльності. До базових цифрових компетенцій ми відносимо такі:

- здатність до навчання, відкритість до нового;
- уміння користуватися цифровими та хмарними засобами збереження та передачі даних як у побутовій, так і у професійній діяльності;
- діяльність, орієнтована на результат;
- здатність оцінювати достовірність та корисність інформації в мережевій економіці;
- здатність обробляти великі масиви інформації та виокремлення з неї найбільш істотних фрагментів, які мають змістовне навантаження;
- знання змісту базових понять щодо використання цифрових засобів у професійній діяльності.

Когнітивні:

- взаємодія та співробітництво з іншими людьми, уміння прийняття нестандартних рішень;
- уміння вибудовувати міжкультурні мережеві комунікації;
- уміння використовувати соціальні зв'язки та соціальні взаємодії у віртуальному просторі задля підвищення ефективності професійної діяльності.

Аксіологічні:

- вмотивованість робітника щодо застосування цифрових засобів, його ціннісні установки, ставлення та прагнення дотримуватись принципів професійної етики;

- прагнення до саморозвитку та професійного самовдосконалення;
- саморегуляція та самоконтроль;
- усвідомлення потреби використання цифрових засобів передачі та зберігання і обробки інформації у професійній діяльності;
- систематичність використання цифрових засобів для професійної діяльності;
- ініціативність та підприємницькі здібності;
- міжмережева та міжкультурна взаємодія;
- здатність розставляти пріоритети у своєму розвитку і розуміти структуру власних знань і навичок.

Праксеологічні:

- здатність здійснювати пошук та аналіз інформації, необхідної для виконання професійних функцій;
- здатність здійснювати добір оптимальних цифрових засобів;
- здатність використовувати спеціалізований програмний інструментарій у професійній діяльності;
- здатність використовувати відкриті інформаційно-аналітичні системи для пошуку потрібної професійної інформації
- обізнаність щодо актуальних електронних засобів формальної та неформальної професійної комунікації;
- уміння створювати нові ринки.

Адаптивно-рефлексійні:

- швидке реагування на появу нових ІКТ та цифрових технологій для виконання професійних функцій;
- здатність проявляти креативність, критичність та ініціативність у роботі з цифровими технологіями;
- здатність до передбачення розвитку ситуації та позначення найбільш перспективних передбачають дії, тобто «інтелектуальне лідерство»;
- здатність поглиблювати знання, вміння та навички роботи з цифровими технологіями;

– комплементарні навички використання цифрових засобів у професійній діяльності (наприклад, використання соціальних мереж для комунікації з колегами та просування комерційного бренду).

Слід зазначити, що ефективність функціонування підприємства в умовах цифрової економіки залежить від переходу від компетенцій – «зони комфорту», до компетенцій, що забезпечують динамічний розвиток і інноваційне зростання компанії. Вітчизняний ринок праці в сучасних умовах характеризується дисбалансом попиту і пропозиції робочої сили за певними групами професій, через що виникає кадровий дефіцит. Водночас більшість цих дефіцитних професій просто непривабливі через низьку оплату праці, несприятливі умов праці й відсутність додаткових соціальних гарантій. Але викликає занепокоєння той факт, що понад 50% зайнятих за найпростішими професіями мають надмірний рівень кваліфікації, що може пояснюватися як відсутністю робочих місць, які б потребували робочої сили із вищим рівнем кваліфікації, так і низькою якістю освіти. Оскільки цифрова економіка є найбільш вдалим інструментом підвищення продуктивності праці, в тому числі через механізм створення високопродуктивних робочих місць у світі, можна зробити висновок, що наявний високоосвічений потенціал робочої сили може бути використаний саме в цій галузі. Недостатній рівень соціальної захищеності може бути компенсований упровадженням нових принципів політики соціальної якості.

Яненко І.Г.,

доктор економічних наук,

провідний науковий співробітник

відділу економічної теорії,

ДУ «Інститут економіки та прогнозування НАН України»

ЗМІСТ ЦИФРОВИХ КОМПЕТЕНЦІЙ ГРОМАДЯН УКРАЇНИ В КОНТЕКСТІ ПІДВИЩЕННЯ СОЦІАЛЬНОЇ ЯКОСТІ³²⁹

Розкрито зміст та механізми взаємозв'язку цифрових компетенцій для громадян України з метою забезпечення підвищення соціальної якості. Обґрунтовано необхідність та доцільність навчання цифровим компетенціям. Визначено основні цифрові компетенції для промисловості України.

Ключові слова: *цифрові навички та компетенції, якість освіти, соціальна якість, навчання, цифрові технології.*

Стратегічні виклики Четвертої індустріальної революції, що характеризується швидкістю, широкомасштабністю і абсолютними системними інноваціями технічного прогресу, зумовлюють необхідність модернізації економіки країн для отримання максимальної віддачі від цифрових перетворень у вигляді прискорення економічного зростання, підвищення якості послуг і добробуту населення. Для України основними серед наявних викликів є: збільшення темпів розвитку цифрових технологій, прискорення інновацій шляхом використання цих технологій, а також величезна потреба у висококваліфікованих кадрах для перетворення економіки країни.

Для розвитку цифрової економіки в Україні з її подальшою інтеграцією у простір цифрової економіки країн ЄС необхідно передбачити та на відповідних

³²⁹ Стаття представляє результати дослідження, виконаного в рамках наукового проекту «Цифрові компетенції у формуванні соціальної якості в Україні».

рівнях влади закріпити документально створення організаційних, правових, технічних і фінансових умов. З огляду на зарубіжний досвід реалізації подібних стратегічних ініціатив першочерговим завданням доцільно визначити цифрову трансформацію промисловості. Це дасть змогу активізувати промислову кооперацію в науково-технічній, інноваційній виробничій сфері та розвиток об'єктів індустріально-інноваційної інфраструктури, сприятиме модернізації діючих виробництв і створенню нових інноваційних секторів промисловості. Успішна модель розвитку держави може довготривало підтримуватися лише тоді, якщо вдається встигати за стрибками технологій через цифровізацію і використання нових бізнес-моделей. Просування у руслі цифровізації економіки підвищує показник інноваційності країни в міжнародному рейтингу конкурентоспроможності.

Нестача цифрових навичок і компетенцій слугує основним бар'єром для переходу вітчизняної промисловості до Індустрії 4.0. Для підвищення рівня кваліфікації наявної робочої сили необхідно:

- визначити перелік необхідних навичок і компетенцій на майбутні роки;
- забезпечити надання якісних освітніх послуг для здобуття цифрових навичок і компетенцій;
- створити гнучку систему розвитку навичок, здатну реагувати на швидкі зміни потреб ринку;
- створити культуру безперервного навчання та кар'єрного розвитку для дорослих.

Серед зарубіжних розвинених країн, які досягли значних успіхів у використанні цифрових технологій та модернізації освіти, цікавими для вивчення досвіду є Німеччина, Ізраїль та Сінгапур.

У Німеччині вже понад 10 років уряд використовує хай-тек Стратегію³³⁰ і вважає, що саме вона допомагає покращувати конкурентоспроможність країни на міжнародній арені. У міру необхідності Федеральний уряд вносить

³³⁰ Hightech-Strategy of Germany 2017. URL: <https://ec.europa.eu/growth/tools-databases/dem>

корективи в цю Стратегію, однак інноваційний курс залишається незмінним. Наприклад, у 2017 р. були внесені такі зміни:

- встановлені тематичні пріоритети у дослідженнях та інноваціях, які концентруються на шести сферах, таких як: цифрова економіка і суспільство; стабільна економіка та енергетика; інноваційне робоче місце; здоровий спосіб життя; інтелектуальна мобільність; цивільна безпека;

- збільшено фінансування досліджень та інновацій підприємств малого та середнього бізнесу більш ніж удвічі (або на більш ніж 1,4 млрд євро) порівняно з попереднім періодом 2007–2015 рр.;

- передбачено вжити заходи для зміцнення діалогу (з учасниками інноваційних подій) та участі суспільства (шляхом цифрових форматів), щоб дати нові імпульси розвитку дослідницької політики та інноваційної політики.

Федеральний уряд Німеччини постійно звертається до всіх учасників інноваційних процесів і подій в науці, економіці та суспільстві для спільної роботи. Це допомагає досягти інтегрованої та узагальненої точки зору, що однаково враховує якість життя, суспільний добробут і економічне процвітання.

В Ізраїлі в 2017 р. розпочав працювати новий орган влади – Адміністрація інновацій Ізраїлю (Israel Innovation Authority) при Міністерстві економіки і промисловості з метою забезпечити високоякісне та ефективне обслуговування інноваційної екосистеми Ізраїлю. Для цього була розроблена спеціальна Стратегія³³¹, фундаментом якої є три тези: 1) розвиток інфраструктури для інновацій; 2) сприяння дослідженням і розробкам і створенню технологічної вартості; 3) використання економічної вартості із розрізненням інноваційних екосистем (інформаційно-комунікаційні технології, обробної промисловості, науки про життя тощо). Слід зазначити, що ця Стратегія внесла зміни в

³³¹ Israel Innovation Authority Report 2017. URL: <http://economy.gov.il/English/NewsRoom/PressReleases/Documents/2017IsraelInnovationAuthorityReport.pdf>

інноваційну політику Ізраїлю, яка досі головним чином фокусувалася на сприянні дослідженням і розробкам і створенні технологічної вартості.

В Ізраїлі діє потужна державна підтримка розвитку інноваційних технологій. Це занижені податки для хай-тек-проектів, а також розгалужена система державного фінансування. Так, фундаментальні дослідження фінансуються грантами Національного наукового фонду, стратегічні – Міністерством науки, а прикладні дослідження – через Бюро головних вчених. Державна підтримка інноваційних проектів здійснюється як на найраніших стадіях (передпосівні та посівні програми), так і на стадії доведення до комерціалізації залежно від необхідності.

Також в Ізраїлі найвища у світі концентрація стартапів на душу населення і рекордні суми інвестицій у них (4,83 млрд дол. США за 2016 р., а в Україні цей показник у 2016 р. становив лише 88 млн дол. США).

У Сінгапурі для досягнення цілей розвитку на найближчі 10 років у 2016 р. було розроблено сім взаємопов'язаних Стратегій³³²: 1) поглиблення і різнобічний розвиток міжнародних зв'язків; 2) набуття і використання глибоких навичок; 3) посилення здібностей підприємств до інновацій і розширення масштабів; 4) формування потужних цифрових можливостей; 5) розвиток жвавого і пов'язаного міста можливостей; 6) розроблення і впровадження Карт трансформації індустрії; 7) партнерство для стимулювання інновацій і зростання. Відзначається, що реалізація цих стратегій дасть змогу забезпечити країні зростання на 2–3% щорічно. Як і в інших країнах – лідерах інноваційного розвитку, в Сінгапурі роль держави є ключовою у стимулюванні інновацій. Відмінною особливістю є посилена увага системи освіти для забезпечення навичок і компетенцій, щоб іти в ногу з часом.

Досвід країн – лідерів у сфері освіти та цифрового розвитку продемонстрував, що у них є спільні чинники досягнення успіху, зокрема: прийняті Стратегії розвитку; різнобічна державна підтримка розвитку

³³² Report of the Committee on the future economy – Singapore, 2017. URL: <https://www.gov.sg/~media/cfe/downloads/cfe%20report.pdf?la=en>

цифрових навичок і компетенцій громадян; безперервне збільшення інвестицій у наукові дослідження.

В Україні поки що не створено реальні умови для переходу на інноваційний шлях розвитку і широкого впровадження високих технологій. Перш за все необхідно здійснити ряд організаційно-економічних і управлінських заходів, основні з яких: визначити реалістичні державні пріоритети науково-технічного та інноваційного розвитку й ухвалити на законодавчому рівні Стратегію розвитку держави; відповідно до пріоритетів впровадити ефективну систему стимулювання для інвесторів з метою забезпечення припливу капіталу до високотехнологічних галузей; зменшення податкового навантаження (що обумовлює значну тінізацію ІТ-бізнесу).

Для забезпечення адекватного сприйняття цифрових технологій та проведення цифрових трансформацій в економіці країни необхідні як висококваліфіковані кадри, що володіють цифровими навичками, так і компетенції громадян України, що суттєво впливатиме на соціальну якість розвитку. Формування цифрових компетенцій розглядається в ЄС як важливий фактор забезпечення належного рівня та якості життя населення, посилення рівня його соціального захисту та можливостей для гідної праці, що цілком відповідає соціальним цілям Угоди про асоціацію між Україною та ЄС.

Оволодіння громадянами цифровими компетенціями має суттєве значення для підвищення соціальної якості країни. Воно характеризує потенціал інклюзивності громадянина, здатність і можливості його участі в економіці та суспільстві. Невпинно зростає кількість робочих місць, що потребують наявності початкових цифрових навичок, частина з цих місць створена на основі цифрових технологій і вимагає поглиблених цифрових навичок і компетенцій. Наявний набір цифрових компетенцій працівника прямо впливає на зміст його праці та її оплату, на прибуток організації, де він працює, та ефективність економіки загалом, а також на підвищення соціальної якості суспільно-економічного розвитку.

Навички завжди вважалися кінцевим продуктом процесу навчання, але цифрова економіка змінює навіть ці погляди, попит на навички набуває ознак системності та масовості. Тому, всі учасники цифрової економіки повинні мати здатність створювати та обробляти складні масиви інформації, мислити системно та критично, приймати рішення на основні багатокритеріального вибору, бути адаптивними та гнучкими до нової інформації.

Пропонуємо визначати зміст цифрових компетенцій для громадян України за ключовими сферами (табл. 1). Важливо, щоб люди мали повноваження в кожній із цих сфер, що допоможе досягти цілей, пов'язаних із роботою, виконанням своїх обов'язків на роботі, навчанням, дозволяям та участю в суспільстві.

Таблиця 1

Цифрові компетенції громадян України за ключовими сферами

Сфера	Зміст компетенцій
Грамотність у сфері інформації та даних	Перегляд, пошук та фільтрація даних, інформації та цифрового вмісту; оцінка даних, інформації та цифрового контенту; управління даними, інформацією та цифровим вмістом
Комунікації та співробітництво	Взаємодія через цифрові технології; спільне використання цифрових технологій; залучення громадянства за допомогою цифрових технологій; співпраця за допомогою цифрових технологій; етикет (мережевий етикет); управління цифровою ідентифікацією
Створення цифрового вмісту	Розробка цифрового контенту; інтеграція та перероблення цифрового вмісту; авторські права та ліцензії; програмування
Безпека	Захисні пристрої; захист персональних даних та конфіденційність; захист здоров'я та добробуту; захист навколишнього середовища
Вирішення проблем	Вирішення технічних проблем; ідентифікація потреб та технологічних відповідей; креативне використання цифрових технологій; виявлення прогалин у цифрових компетенція

Джерело: складено автором за: DigComp framework for citizens / European Comission. 2016. Luxembourg: Publications Office of the European Union, 2016.

Окремо виділено загальні цифрові компетенції, яким пропонується навчати дітей зі школи (табл. 2).

Таблиця 2

Загальні цифрові компетенції

№ з\п	Група	Складові
1.	Цифрова ідентифікація	Цифровий громадянин; цифровий підприємець; цифровий співавтор
2.	Цифрові права	Свобода слова; права інтелектуальної власності; Приватність
3.	Цифрова грамотність	Аналітичне мислення; створення змісту; критичне мислення
4.	Цифрова комунікація	Онлайн-співпраця; Онлайн-комунікації; цифрові відбитки
5.	Цифровий інтелект	Соціальна та емоційна обізнаність; емоційна обізнаність/регулювання; Співчуття
6.	Цифрова безпека	Інтернет-безпека; мобільна безпека; захист паролем
7.	Цифрова стратегія	Поведінкові ризики; контактні ризики; змістовні ризики
8.	Цифрове користування	Цифрове здоров'я; участь у спільнотах; «екранний час» (час, проведений за екраном)

Джерело: WEF. 2017. URL: <https://www.weforum.org/agenda/2016/06/8-digital-skills-we-must-teach-our-children/>

Відповідно до груп загальних цифрових компетенцій (табл. 2) можна визначити галузеві цифрові компетенції. Наприклад, основні компетенції, що необхідні для цифрової трансформації промисловості України відповідно до концепції Індустрія 4.0\ наведені у табл. 3.

**Цифрові компетенції працівників, що відповідають концепції
Індустрія 4.0**

Загальні групи цифрових компетенцій для навчання дітей	Компетенції, що існують та використовуються	Компетенції, що використовуються обмежено	Компетенції, необхідні у майбутньому
Цифрова ідентифікація	Програмне забезпечення	Комп'ютерні мережі	Забезпечення комп'ютерної безпеки
Цифрові права	Мехатроніка	Наукові дані	Використання віртуальної та розширеної реальності
Цифрові комунікації	Обробка даних	Швидке прототипування – програмне забезпечення для CAD, 3D-друк	Навички взаємодії “людина – машина”
Цифрова грамотність	Електроніка	Робототехніка – програмне забезпечення та навички програмування та здібності інжинірингу	Технології мікросистем
Цифрова безпека	Продуктовий дизайн	Інтерпретація / майнінг даних, використання Великих даних та інформатика	Оцінка цифрових технологій
Цифрова стратегія	Робототехніка	Оптимізація, моніторинг та контролінг процесів	Цифрове лідерство
Цифрове користування	Специфікація, установка та налаштування обладнання систем контролю	Системний інжиніринг	Інтерфейс-менеджмент / лідерство
Цифровий емоційний інтелект	Відображення потоку значень та принципи LEAN	Менеджмент даних/ лідерство	Цифрова креативність

Джерело: розроблено автором.

Основними вимогами до цифрових навичок можуть бути такі: динамічність – здатність змінюватися в часі; взаємозв'язок з екосистемою робочого місця, тобто від змісту робочих процесів; постійне оновлення комплементарних цифрових навичок – тобто навичок, необхідних для виконання нових задач, пов'язаних з використанням ІТ на робочому місці; міждисциплінарність – охоплення декількох конвергентних предметних галузей; мобільність та конкурентоспроможність навичок; відповідність міжнародним стандартам.

Для забезпечення належної якості навчання цифровим компетенціям необхідні підготовлені фахівці, які володіють цими компетенціями та можуть професійно навчати інших. У ЄС для цього розроблена платформа цифрових компетенцій педагогів «DigCompEdu»³³³, орієнтована на вчителів та викладачів усіх рівнів освіти – від дитячого садка до вищої та післядипломної освіти, загальної та професійної, навчання осіб з особливими потребами та у неформальних навчальних контекстах. Вона визначає шість основних сфер у 22 складниках, у яких виражається компетентність педагога (рис. 1).

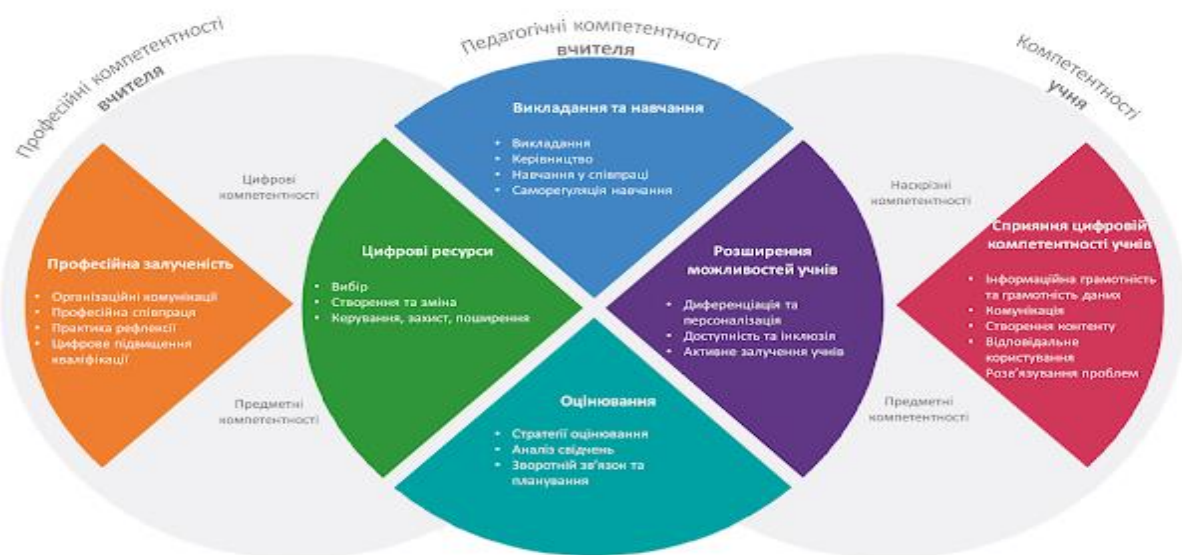

Рис. 1. Компетентності педагогів для навчання цифровим компетенціям

Джерело: розроблено автором за: DigComp framework for educators / European Commission. 2017. URL: <https://ec.europa.eu/jrc/en/printpdf/137812>

³³³ DigComp framework for educators / European Commission. 2017. URL: <https://ec.europa.eu/jrc/en/printpdf/137812>

1. Професійна замученість. Використання цифрових технологій для спілкування, співпраці та професійного розвитку.

2. Цифрові ресурси. Пошук, створення та поширення цифрових ресурсів.

3. Навчання та викладання. Керування та організація використання цифрових технологій у викладанні та навчанні.

4. Оцінювання. Використання цифрових технологій та стратегій для вдосконалення оцінювання.

5. Розширення можливостей учнів. Використання цифрових технологій для вдосконалення інклюзії, персоналізації та активного залучення учнів.

6. Сприяння цифровій компетентності учнів. Забезпечення можливостей креативного та відповідального використання цифрових технологій для роботи з інформацією, комунікації, створення контенту, добробуту та розв'язання проблем.

Ці сфери та їх складники взаємно пов'язані, як зображено на рис. 2.

Зміст цифрових компетенцій педагогів визначається сферами 2–5. Разом вони утворюють цифрову педагогічну компетентність (ступінь володіння компетенціями). Сфери 1, 2 та 3 є характерними для будь-якого навчального процесу, незалежно від того, чи підтримується він за допомогою технологій. Компетенції, перелічені у цих сферах, показують, як забезпечити ефективне та інноваційне використання технологій при плануванні (сфера 2), реалізації (сфера 3) та оцінюванні (сфера 4) викладання та навчання. Сфера 5 визнає потенціал цифрових технологій для викладання та стратегій навчання, орієнтованих на учнів. Ця сфера є наскрізною для сфер 2, 3 та 4 у тому сенсі, що вона містить перелік спрямовуючих принципів, актуальних та доповнюючих визначені у них компетенції. Педагогічне ядро цієї рамки доповнюється сферами 1 та 6. Сфера 1 спрямована на ширше професійне середовище, тобто використання педагогом цифрових технологій у професійних взаємодіях з колегами, учнями, батьками та іншими зацікавленими сторонами, для власного професійного розвитку та для колективного блага організації. Сфера 6 визначає конкретні педагогічні компетенції, необхідні для сприяння цифровій компетентності учнів.

Рис. 2. Взаємозв'язок компетентностей педагогів та учнів

Джерело: розроблено автором.

Модель прогресії компетенцій для педагогів та учнів показано на рис. 3.

Рис. 3. Модель прогресії компетенцій для педагогів та учнів

Джерело: розроблено автором за: DigComp framework for educators / European Comission. 2017. URL: <https://ec.europa.eu/jrc/en/printpdf/137812>

Поступ за окремими сферами цифрових компетенцій відображено у табл. 4. За допомогою неї можна оцінити та розробити особисті цифрові компетенції педагогічного працівника. Тут наведено шість різних етапів, через які, як правило, розвивається цифрова компетентність педагога, що дає змогу визначити та прийняти рішення про конкретні заходи із підвищення компетентності працівника наразі. На перших двох етапах (A1 та A2) викладачі засвоюють нову інформацію та розробляють базову цифрову практику; на наступних двох етапах (B1 та B2) вони застосовують це на практиці. Подальше розширення та структурування цифрової практики передбачено на вищих етапах (C1 та C2). Педагогам слід передавати свої знання, піддавати критиці існуючу практику та розробляти нові методи.

Таким чином, представлені пропозиції щодо змісту цифрових компетенцій (загальних для громадян, галузевих для промисловості та для педагогів) представляють шаблони, які дають зацікавленим сторонам змогу швидко перейти до розроблення конкретного інструментарію відповідно до їх потреб та попри необхідність розроблення концептуальної основи для цієї роботи.

Таблиця 4

Цифрові компетенції за сферами

Рівні	Професійна залученість	Цифрові ресурси	Навчання та викладання	Оцінювання	Розширення можливостей учнів	Сприяння цифровій компетенції учнів
C2 Піонер	Інноваційні професійні практики	Просування використання інтерактивних ресурсів	Інноваційне викладання	Інноваційне оцінювання	Інноваційне залучення учнів	Використання інноваційних форматів для сприяння цифровій компетенції учнів
C1 Лідер	Обговорення та оновлення професійних практик	Всебічне використання складних стратегій та ресурсів	Стратегічне та цілеспрямоване оновлення практик викладання	Критична рефлексія щодо стратегій цифрового оновлення	Цілісне розширення можливостей учнів	Всебічне та критичне сприяння цифровій компетентності учнів
B2 Експерт	Вдосконалення професійних практик	Стратегічне використання інтерактивних ресурсів	Вдосконалення викладання та навчальних діяльностей	Стратегічне та ефективне використання цифрового оцінювання	Стратегічне використання спектра інструментів розширення можливостей	Стратегічне сприяння цифровій компетентності учнів
B1 Інтегратор	Розширення професійних практик	Пристосування цифрових ресурсів до навчального контексту	Змістовна інтеграція цифрових технологій	Вдосконалення традиційних підходів до оцінювання	Обізнаність, невизначеність, базове користування	Реалізація діяльностей для сприяння цифровій компетентності учнів
A2 Дослідник	Дослідження цифрових варіантів	Дослідження цифрових ресурсів	Дослідження цифрових стратегій викладання та навчання	Дослідження цифрових стратегій оцінювання	Дослідження стратегій, орієнтованих на учнів	Заохочення учнів використовувати цифрові технології
A1 Новачок	Обізнаність; невизначеність; базове користування	Обізнаність; невизначеність; базове користування	Обізнаність; невизначеність; базове користування	Обізнаність; невизначеність; базове користування	Обізнаність; невизначеність; базове користування	Обізнаність; невизначеність; базове користування

Джерело: складено автором за: DigComp framework for educators / European Commission. 2017. URL: <https://ec.europa.eu/jrc/en/printpdf/137812>

Усі громадяни мають бути здатні активно, брати участь у цифровому суспільстві. Педагогічні працівники є взірцем для наслідування для наступних поколінь. Тому життєво необхідним та важливим є набуття ними цифрових компетенцій для як особистого, так і професіонального вжитку.

Січкаренко К.О.,

*кандидат географічних наук,
старший науковий співробітник*

відділу економічної теорії

ДУ «Інститут економіки та прогнозування НАН України»

ШЛЯХИ ТА МЕХАНІЗМИ ПОШИРЕННЯ ЦИФРОВИХ КОМПЕТЕНЦІЙ У СУСПІЛЬСТВІ³³⁴

Аналізується проблематика цифрових компетенцій: їх сутності, структуризації, значення для економіки та суспільства. Показано, що через стрімке і масове поширення цифрових технологій кожна людина, аби залишитись конкурентною на ринку праці, має засвоїти нові навички. Також відзначено, що сам зміст поняття «цифрові компетенції» постійно розширюється, так само, як і потреба суспільства у них. Основний науковий результат статті: запропонована докладна систематизація цифрових компетенцій, а також механізм їх поширення у суспільстві.

Ключові слова: *цифрові компетенції, цифрові компетенції у освіті, цифрова економіка, цифровізація, цифрове суспільство.*

Наразі проблематика такого явища, як цифровізація, широко висвітлюється у науковій та професійній літературі. Незважаючи на те, що довкола визначення сутності цих явищ точиться дискусія, існує консенсус в тому, що цифрова економіка – теж наразі сфера економічного життя, і вона чинить дуже сильний вплив на перебіг суспільних та виробничих процесів.

Актуальність статті визначається тим, що саме поняття «цифрові компетенції» змінюється дуже швидко: розширюється їх перелік, з'являються нові механізми їх розповсюдження. Ці зміни потребують наукового осмислення.

³³⁴ Стаття представляє результати дослідження, виконаного в рамках наукового проекту «Цифрові компетенції у формуванні соціальної якості в Україні».

Мета статті – розкрити суть механізму поширення цифрових компетенцій у суспільстві.

У науковій літературі поняттю цифрових компетенцій приділяються досить багато уваги. Так, перші публікації з цієї проблематики відносяться ще до кінця 1990-х років. Спершу під цифровими компетенціями розуміли новий тип навичок, які мають засвоювати студенти. Серед перших дослідників, хто звернув увагу на цей напрям освіти, був D. Hanna³³⁵. Наразі ж цей термін трактується дуже широко. Найбільш вагомим напрямом розроблення цієї проблематики є дослідження цифрових компетенцій як універсальних навичок, які потрібні для комунікації в суспільстві, зроблене M. Hirt³³⁶. Часто цифрові компетенції трактуються як складова конкурентоспроможності людини – E. Vatamanescu³³⁷. Існують і більш оригінальні погляди на проблему. Так, A. Ezrachi³³⁸ розглядає цифрові компетенції людини як принципово нові навички, якими вона мусить володіти, аби існувати у нову добу – добу віртуальної реальності та величезного інформаційного простору. В українській науковій спільноті на цю проблематику звернули увагу відносно нещодавно. Втім, вона досить швидко стала популярною серед українських дослідників.

Як свідчить закордонний досвід, перехід до цифрової економіки можливо здійснити лише за наявності відповідних інформаційних технологій і досягнення ними певного рівня розвитку. Зауважимо, що представлені цифрові платформи, які успішно розвиваються у сфері електронної торгівлі, і (віднедавна) надання державних і муніципальних послуг³³⁹.

³³⁵ Hanna Donald E. Higher education in an era of digital competition: Emerging organizational models. *Journal of Asynchronous Learning Networks*. 1998. № 2 (1). P. 66–95.

³³⁶ Hirt Martin, and Willmott Paul. Strategic principles for competing in the digital age. *McKinsey Quarterly*. 2014. № 5 (1). P 54–59.

³³⁷ Vatamanescu Elena-Madalina, Bogdan Gabriel Nistoreanu, and Andreea Mitan. Competition and consumer behavior in the context of the digital economy. *Amfiteatru Economic*. 2017. № 19 (45). P. 354–361.

³³⁸ Ezrachi A. and Maurice E. Stucke. *Virtual competition*. 2016. P. 585–586.

³³⁹ Волкова С.А., Волкова Т.А. Векторы развития человеческого капитала в условиях формирования цифровой экономики. URL: <http://izd-mn.com/PDF/02MNNPK18.pdf>

Як уже зазначалося, в науковій та професійній літературі продовжують точитися дискусії довкола питання про сутність таких явищ, як цифровізація та становлення цифрової економіки. Поза нею у цій статті явище цифрової економіки розглядається у двох аспектах. Перший з них полягає у тому, що цифрова економіка – це поява та розширення нових напрямів економічної діяльності, що спираються на застосування комп'ютерних технологій як основної складової виробничого процесу. Другий аспект розуміння цього терміна – бачення цифровізації як процесу масового і стрімкого поширення цифрових технологій у всіх сферах суспільства.

Так, за статистикою 2014 р. у країнах ОЕСР фахівці у сфері ІКТ (тут і далі – інформаційно-комунікаційних технологій) становили всього 3,6% від усіх працюючих, що, практично, корелюється з рівнем витрат у цифрову економіку та на ІКТ в цілому. Факт цей наводиться тільки для того, щоб застерегти гарячі голови від простих рішень про збільшення витрат лише на підготовку фахівців ІКТ³⁴⁰.

Поширення використання ІКТ на робочому місці зумовлює не тільки попит на фахівців у сфері ІКТ, а й потребу у загальних ІКТ-компетенціях для непрофесіоналів у сфері ІКТ. Це змінює спосіб роботи і підвищує заявки на додаткові ІКТ-навички, які хоч безпосередньо і не пов'язані з використанням спеціалізованих технологій, необхідні для виконання роботи у новій цифровій економіці. Наприклад, більш висока частота оновлення інформації та її складність, яка дедалі зростає, вимагають навичок оперативного планування дій задля швидкої адаптації до умов, які швидко змінюються. Організації, що характеризуються горизонтальною роботою із підтримкою ІКТ, потребують компетенцій для ефективної співпраці між групами.

Нинішнє зростання попиту на цифрову грамотність іще більше підкреслює ту глибоку трансформацію соціуму від індустріального устрою суспільства до суспільства, заснованого на знаннях, унаслідок чого знання стає

³⁴⁰ Куприяновский В.П. Навыки в цифровой экономике и вызовы системы образования. *International Journal of Open Information Technologies*. 2017. № 5. С. 19–25.

основним надбанням і має безперервно регенерувати шляхом навчання і виробництва. Фахівці, які працюють у цифровій економіці, повинні мати можливість створювати та обробляти складну інформацію; думати системно і критично; приймати рішення на основі багатьох критеріїв; розуміти суть міждисциплінарних процесів; адаптуватися та виявляти гнучкість до нової інформації; бути креативними; вміти виявляти і вирішувати реальні проблеми цифрового світу.

До найважливіших факторів, що характеризують новий економічний уклад, відносяться³⁴¹:

1) стиснення інноваційного циклу: істотне скорочення часу між отриманням нових знань і створенням технологій, продуктів і послуг, їх виходом на ринок;

2) розмивання дисциплінарних і галузевих меж у дослідженнях і розробках, міждисциплінарний і конвергентний характер досліджень;

3) різке збільшення обсягу науково-технічної інформації, виникнення принципово нових способів роботи з нею і форм організації апаратних і програмних інструментів проведення досліджень і розробок;

4) зростання вимог до кваліфікації дослідників, міжнародна конкуренція за талановитих висококваліфікованих працівників і їх залучення в науку, інженерію, технічне підприємництво;

5) зростання ролі міжнародних стандартів.

Цифрові компетенції наразі є поняттям, дуже широким за змістом, тому більш доречно розглядати їх у контексті організаційних рівнів. Тобто залежно від того, на якому організаційному рівні аналізувати цифрові компетенції як самостійну категорію, і термін тлумачитиметься по-різному, і механізми імплементації технологій відрізнятимуться (табл. 1).

Хоча, формально, носієм цифрових компетенцій виступає людина, сама сфера цифрової економіки значно масштабніша. І, залежно від організаційного

³⁴¹ Куприяновский В.П. Навыки в цифровой экономике и вызовы системы образования. *International Journal of Open Information Technologies*. 2017. № 5. С. 19–25.

рівня, змінюється не стільки обсяг таких компетенцій, скільки сам механізм їх набуття. Так, аби на рівні однієї особи люди мали можливість засвоювати цифрові компетенції, необхідне існування цілої цифрової інфраструктури, яка має бути створена і підтримуватися вже на загальнодержавному рівні³⁴².

Практично в усіх дослідженнях виділяються базові або фундаментальні компетенції, які, як правило, закладаються на перших етапах освітніх процесів. На основі базових компетенцій формується весь спектр цифрових компетенцій, які становлять цифрову грамотність.

Таблиця 1

**Градація поняття цифрових компетенцій залежно
від організаційного рівня**

Рівень управління	Значення цифрових компетенцій
Наднаціональний рівень	Міжнародне співробітництво у сфері освіти, стандартизації щодо цифрових технологій; діяльність транснаціональних корпорацій; існування глобальних цифрових платформ – освітніх, комерційних, інформаційних
Рівень державного управління	Реалізація державних програм щодо проблем цифровізації суспільства, підвищення конкурентоспроможності громадян, упровадження державних цифрових платформ
Галузевий рівень	Існування галузевих цифрових платформ, а також дія галузевих механізмів щодо поширення цифрових компетенцій (у сфері освіти, медицини, електронної торгівлі, електронного урядування)
Рівень підприємства (фірми, компанії)	Застосування цифрових технологій для підвищення рівня конкурентоспроможності підприємства, а також застосування нових технологій для налагодження комунікації
Рівень особистості	Цифрові компетенції як складова особистої конкурентоспроможності на ринку праці, а також як необхідний інструмент для комунікації у суспільстві

Джерело: складено автором.

³⁴² Тульчинский Г.Л. Цифровая трансформация образования: вызовы высшей школе. *Философские науки*. 2017. № 5. С. 121–136.

Цифрова грамотність – це спроможність оцінювати інформацію, що отримується з декількох джерел, на предмет її достовірності і корисності за допомогою самостійно встановлених критеріїв, а також вміння вирішувати завдання, що вимагають віднаходження незнайомої інформації за її неоднозначності та без явних вказівок. Розвиток базових (або фундаментальних) компетенцій слугує свого роду фундаментом для розвитку необхідних навичок, для безперервного навчання. Взагалі саме навички завжди були кінцевим продуктом освіти, проте в епоху цифрової економіки попит на них набув системного, масового й одночасно конкретного (стосовно приналежності до певного робочого місця³⁴³) характеру.

Щодо генезису самих цифрових компетенцій. Такі компетенції мають безпосередній зв'язок з робочою позицією, робочим місцем, без якого вони не мають сенсу. З огляду на високу динаміку процесів цифрової економіки, навички характеризуються динамікою свого життєвого циклу, прив'язаного до життєвого циклу робочого місця, що відрізняє їх від «застиглих» компетенцій. Тому формування конкретних компетенцій повинно здійснюватися, по-перше, в якомога більш стислі терміни, поки вони ще актуальні, й, по-друге, з урахуванням того, що вони зможуть адаптуватися до нових умов і розвиватися.

Іще один фактор – полідисциплінарний характер компетенцій – полягає в тому, що зміст або семантичне навантаження компетенцій може захоплювати декілька різних конвергентних предметних областей, що, природно, ускладнює опанування цих компетенцій. Їх розвиток вбачається в університетському середовищі, як сприятливому для міждисциплінарних досліджень і розробок.

Наступним фактором є швидкий розвиток екосистеми робочого місця, збільшення обсягу пов'язаної з трудовими функціями науково-технічної інформації, виникнення принципово нових способів роботи з нею. Все це вимагає постійного оновлення комплементарних компетенцій. Також необхідно

³⁴³ Тульчинский Г.Л. Цифровая трансформация образования: вызовы высшей школе. *Философские науки*. 2017. № 5. С. 121–136.

згадати про фактори їх мобільності, що, як правило, об'єднуюватимуться у віртуальному просторі для вирішення загальних завдань, оминаючи адміністративні та міжнародні кордони.

І нарешті, відзначимо фактор зростаючої ролі міжнародних стандартів, всеосяжна система яких формується світовою спільнотою, забезпечуючи продуктам і процесам такі властивості, як універсальність, здатність до трансформації, масштабність (тобто можливість їх масового виробництва без втрати якості).

Розглянуті вище чинники зумовлюють те, що процеси формування цифрових компетенцій слід будувати на основі комплексу інноваційних конвергентних освітніх рішень, включаючи: ретельне проектування і супровід актуальних базових знань для формування необхідних фундаментальних навичок; застосування технології інтегрованих освітніх програм для підвищення ефективності та скорочення термінів навчання, широке використання мережевих методів навчання, методів e-learning і m-learning, вибір гнучких шаблонів побудови навчальних програм забезпечують широкі можливості для їх диверсифікації, а також різноманітних форм додаткової освіти та самоосвіти, а на додачу до них – методи і засоби підтримки контрольнo-вимірювальних і атестаційних процесів.

У цьому контексті заслуговує на увагу ініціатива щодо підведення під цифрові компетенції фундаментальної основи у вигляді базових знань із комп'ютерних наук (Computer Science – CS) як загальнонаціонального освітнього процесу, що охоплює усі верстви населення, – запропонована урядом США «Computer Science (CS) for All» (початок програми – у 2016 р.). У ній наголошується на необхідності поглибленого вивчення основ CS як у школі, так і фахівцями будь-яких професій як другої освіти: «CS дає нові базові знання і навички (skills), необхідні для створення економічних можливостей і соціальної мобільності, що впливають на кожен сектор економіки». Слід зазначити, що для практичної реалізації зазначеної вище ініціативи зусиллями

відомого консорціуму ACM створена серйозна методична база у вигляді стандартів навчальних програмах (програм навчальних курсів) двох типів³⁴⁴:

1) перший призначений для навчання комп'ютерним наукам у коледжах і школах. Він охоплює питання навчання інформатики як у первинній школі, так і у вторинній, включаючи поглиблене навчання школярів, схильних до вивчення комп'ютерних наук. Цим стандартом є документ CSTA K-12 CS Standards;

2) другий призначений для розроблення навчальних програм підготовки на ступінь «асоціата» (Associate-Degree Computing Curricula), яка присвоюється після двох років навчання в коледжі або ВНЗ. Програми «асоціата», у свою чергу, підрозділяються на два типи. Програми першого типу призначені для підготовки кадрів для конкретної професійної діяльності. Програми другого типу, що називаються перехідними (Transfer), складені таким чином, щоб дати змогу випускникам, які отримали ступінь «асоціата», продовжити свою освіту в університетах для отримання ступеня бакалавра. Для розроблення перехідних навчальних програм «асоціата», що визнаються (сертифікуються) університетами і кредити яких зараховуються у відповідних бакалаврських програмах, і створено цілий набір навчальних програм.

Особливої актуальності ступінь «асоціата» набуває в контексті ініціативи уряду США «Computer Science (CS) for All» як розвиток цифрових навичок у рамках другого освіти. Слід зауважити, що програми «асоціата» можуть бути затребувані й у сфері додаткової ІТ-освіти, перш за все, для короткострокової підготовки прикладних програмістів, адміністраторів систем та мереж, адміністраторів веб-ресурсів і баз даних, експлуатаційників додатків тощо. Також такі програми, без сумніву, будуть корисними фахівцям будь-якого профілю, оскільки дадуть їм змогу отримати системні базові знання у сфері комп'ютерних наук та ІТ, які надалі допоможуть їм у самоосвіті.

³⁴⁴ Куприяновский В.П. Интеллектуальная мобильность в цифровой экономике. *International Journal of Open Information Technologies*. 2017. № 5. С. 46–63.

Аналіз розглянутих вище чинників, пов'язаних з особливостями природи цифрових компетенцій, зумовлює висновок про перспективу використання як однієї з базових парадигм системи освіти комплексного підходу до формування цифрових компетенцій, заснованого на проектуванні, структуризації, супроводі та безперервній актуалізації сукупність професійних знань. Особливо ефективним такий підхід уявляється для формування фундаментальних або базових компетенцій, а також для побудови гнучких освітніх стратегій і диверсифікації навчальних програм. Саме такий підхід протягом півстоліття забезпечував розвиток міжнародної системи ІТ-освіти, що готувала кадри для ІКТ-галузі, яка стала ключовою у століття цифрової економіки.

Загалом, узагальнюючи досвід роботи існуючих механізмів, за допомогою яких цифрові компетенції поширюються у суспільстві, можна виділити такі їх типи (табл. 2).

Таблиця 2

Механізми поширення цифрових компетенцій у суспільстві

Механізм	Організаційний принцип механізму
<i>Сфера державної політики щодо цифрових компетенцій</i>	
Державні програми цифровізації економіки та суспільства	<ul style="list-style-type: none"> – Державна ініціатива щодо цифровізації окремих галузей економіки; – сприяння розробленню та імплементації єдиних стандартів у сфері цифровізації; – координація зусиль усіх зацікавлених сторін у цифровізації економіки; – прогнозування подальшого розвитку цифрових компетенцій та потреби у них
<i>Сфера освіти та підготовки кадрів, самоосвіти та підвищення кваліфікації</i>	
Створення нових, інтегрованих форматів засвоєння цифрових компетенцій	<ul style="list-style-type: none"> – Оновлення програм у навчальних закладах, їх коригування з огляду на потребу у засвоєнні цифрових компетенцій; – створення нових форм засвоєння цифрових компетенцій, поєднання можливостей класичної освіти та навчальних цифрових платформ; – винайдення нових форматів освіти та самоосвіти, які б дали змогу засвоювати цифрові компетенції усім верствам населення

<i>Суспільство як найбільш масштабна сфера, у рамках якої відбувається засвоєння цифрових компетенцій</i>		
Створення системи комплексних заходів, яка поєднує існуючі формати засвоєння цифрових компетенцій («доменна модель»)		<ul style="list-style-type: none"> – Мобілізація існуючих ресурсів задля поширення в суспільстві цифрових компетенцій; – створення нової освітньої моделі, яка б дала змогу ефективно засвоювати цифрові компетенції усім верствам населення; – розроблення інформаційної та технологічної основи поширення цифрових технологій у суспільстві

Джерело: складено автором.

Державні програми цифровізації економіки та суспільства. До базових напрямів державної політики щодо розвитку цифрової економіки відносять: нормативне регулювання, кадри та освіту, формування дослідницьких компетенцій і технічних напрацювань, інформаційну інфраструктуру та інформаційну безпеку. Хоча цифровізація економіки як явище мало контролюється державою (а подекуди мало залежить від волі держави), саме на офіційну владу лягає відповідальність за готовність суспільства до існування у цифрову епоху³⁴⁵.

Створення нових, інтегрованих форматів засвоєння цифрових компетенцій. Незважаючи на те, що оволодіння цифровими компетенціями стосується всіх верств населення, попри вікові параметри, саме система освіти є тією сферою, від якої найбільше залежить готовність людей до життя в умовах цифровізації економіки. Саме система освіти має у своєму розпорядженні вже готову навчальну інфраструктуру, методологічну і кадрову базу. Так склалося, що цифрові компетенції з точки зору освітньої системи прийнято тлумачити як цифрові навички. Сьогодні обґрунтовано виділяються три групи навичок, які є особливо важливими і характерними для «цифрового» суспільства і «цифрової» економіки.

³⁴⁵ Волкова С.А., Волкова Т.А. Векторы развития человеческого капитала в условиях формирования цифровой экономики. URL: <http://izd-mn.com/PDF/02MNNPK18.pdf>

Першу групу становлять загальні навички у сфері інформаційних і комунікаційних технологій (ІКТ), які потрібні найширшому колу працівників, щоб у повсякденній діяльності отримувати доступ до інформації (в базах даних або Всесвітній мережі), використовувати професійно орієнтоване програмне забезпечення, успішно взаємодіяти з колегами.

Друга група – це професійні навички для розробки і виробництва інформаційних продуктів і послуг. Ці навички пов'язані із розробкою програмного забезпечення (ПО), створення інтернет-ресурсів (web-сторінок, мобільних додатків, баз даних, інструментальних засобів електронної комерції, фінансових і банківських додатків, рішень на основі передових інформаційних технологій (ІТ) – розподілених реєстрів, великих даних, Інтернету речей (Blockchain, Big Data, Internet of Things тощо).

Третя група навичок пов'язана зі складно організованою діяльністю, інформаційною взаємодією учасників, використанням соціальних мереж і складних ІТ-платформ. Ця група відрізняється мультидисциплінарним характером, мінливістю і вимогою високої адаптивності, найвищою загальною «освіченістю» і рівнем професійної кваліфікації³⁴⁶.

У зв'язку з наведеною класифікацією слід зробити кілька зауважень. Уже сьогодні навички першої групи більш-менш успішно формуються спільними зусиллями школи, системою середньої професійної та вищої освіти. Принаймні, ті очевидні похибки можуть бути усуненими за відповідного поліпшення програм, фінансового і кадрового забезпечення тощо. При цьому все ще понад 40% працівників, які використовують офісне програмне забезпечення, не мають достатніх навичок, щоб застосовувати його ефективно.

Система поширення таких навичок серед населення вимагає докладання суттєвих зусиль. Насамперед – через те, що засвоєння цифрових компетенцій не можна звести до одного освітнього напрямку: цей процес вимагає комплексного

³⁴⁶ Сотников А.Д., Катасонова Г.Р. Современные аспекты высшего образования в информационно-цифровом обществе. *Вестник Санкт-Петербургского государственного института культуры*. 2018. № 2. С. 138–144.

підходу і залучення широкого кола фахівців. Також засвоєння цифрових компетенцій не можна звести до інших освітніх процесів. Цифровізація як явище значно ширша за усі існуючі формати.

Поширення цифрових компетенцій у суспільстві слід будувати за такими єдиними принципами³⁴⁷:

1) диференціація напрямів підготовки відповідно до характеру діяльності ІТ-фахівців різних профілів, а саме, виділення таких п'яти базових профілів, як: комп'ютерні науки, обчислювальна техніка, інформаційні системи, інформаційні технології, програмна інженерія;

2) цілісність системи навчальних програм завдяки єдиній термінології, архітектурі, системі навчання;

3) основний зміст мають становити специфікація структури і, власне, обсягів актуальних знань, відповідних профілів підготовки;

4) єдина архітектура представлення знань у вигляді багаторівневої ієрархічної структури – на верхньому рівні ієрархії розташовуються предметні сфери, які поділяються на модулі знань. Останні, у свою чергу, розбиваються на теми, які можуть ділитися на підтеми;

5) концепція ядра системи знань – виділення мінімально необхідного змісту для всіх навчальних програм, що сприяє підтримці цілісності освітнього простору, мобільності студентів, гарантує заданий рівень якості базової підготовки;

6) чітка специфікація професійних характеристик профілів, цілей і результатів навчання;

7) включення рекомендацій методичного характеру щодо диверсифікації напрямів підготовки, складання навчальних планів, komponування курсів із модулів знань відповідно до обраної педагогічною стратегією реалізації навчальної програми, організації професійної практики, реалізації процесів навчання;

³⁴⁷ Тульчинский Г.Л. Цифровая трансформация образования: вызовы высшей школе. *Философские науки*. 2017. № 5. С. 121–136.

8) включення опису прикладів навчальних програм загалом і програм навчальних курсів, розроблених і успішно реалізованих найбільш відомими університетами;

9) колективний характер процесу розроблення системи, що інтегрує зусилля академічних, промислових, комерційних і урядових організацій, провідних фахівців освіти і галузі, забезпечуючи високий ступінь довіри і високий рівень консенсусу професійного спільноти стосовно стандартів навчальних програм.

Створення системи комплексних заходів, яка поєднує існуючі формати засвоєння цифрових компетенцій. Якщо наукове дослідження є виявленням нових, невідомих раніше знань, фактів і закономірностей взаємодії сутностей нашого світу, то освітня діяльність – це, по суті, обмін знаннями між їхнім джерелом (вченим-дослідником або викладачем – носієм знань) і одержувачем (учнем). Звідси випливає, що освітню діяльність можна розглядати як процес інформаційної взаємодії, а систему освіти – як досить традиційну інформаційну систему. При цьому технологічно значущі моменти, що стосуються способів демонстрації знань (текстів, зображень, аудіо-відео уявлень), а також способів їх доставки (аудиторні заняття, мережеві скрінкасти або вебінари) не є принципово новими. Подібний підхід дає змогу застосувати для опису освітньої системи відому доменну модель інфокомунікацій, що допомагає описати процеси інформаційної взаємодії, де з'являється можливість, не відволікаючись на велику кількість спостережуваних факторів освітньої системи, відображати тільки її першорядні сутнісні характеристики³⁴⁸.

Доменна модель інтегрує три відносно самостійні види діяльності, які відповідають фізичному, інформаційному і когнітивному домену. Освітня діяльність відповідає фізичній домену (ФД), де переважно відбуваються енергетичні процеси, оскільки навчально-методична система навчання, що

³⁴⁸ Сотников А.Д., Катасонова Г.Р. Современные аспекты высшего образования в информационно-цифровом обществе. *Вестник Санкт-Петербургского государственного института культуры*. 2018. № 2. С. 138–144.

включає лекції, практичні та лабораторні роботи, різного роду практики, відбувається в нашій реальності (фізичному світі).

Інтелектуальна діяльність (аналіз даних і ситуацій, осмислення, оцінка та вибір найкращої альтернативи, продуктом якої є прийняття рішень), навпаки, є продуктом психічної, психологічної та ментальної діяльності, яка відбувається у сфері «Ідеальна активність» і представлена в когнітивній сфері.

Інформаційний домен є «сферою, в якій присутні та циркулюють дані (інформація), що застосовуються в когнітивному домені для реалізації освітніх процесів і представляють об'єкти, явища і процеси фізичного та когнітивного доменів. Опис освітніх систем на основі доменної моделі передбачає оцінку діяльності в кожному домені та дає змогу врахувати не тільки матеріальні аспекти діяльності, що особливо важливо для освітніх систем.

В управлінських системах прийняття рішення на основі створеного на основі інформаційного подання до когнітивному домену (КД) є ключовою дією, заради якої виконується збирання, накопичення, оброблення та подання інформації з ІД у КД. Для освітніх систем справедливе твердження, що основним є нагромадження інформаційних уявлень з метою подальшого використання в діяльності суб'єкта навчання стосовно його компетенції. Таким чином, компетенції у спрощеному вигляді представляють комбінацію накопичених у процесі навчання знань – інформаційних уявлень і алгоритмів діяльності – умінь, які за допомогою особистісних здібностей до прийняття рішення втілюються в компетенціях.

Сучасні освітні стандарти, що регулюють процес навчання, стосуються процесів, які, головним чином, відбуваються в інформаційному та фізичному доменах (ФД), де педагогічна діяльність найбільш формалізована. У цифровому суспільстві на перше місце виходить здатність випускника освітнього закладу здійснювати пошук, зберігання, обробку та аналіз інформації з різних джерел і баз даних, надавати її в необхідному форматі з використанням інформаційних, комп'ютерних та мережевих технологій. Ось чому найбільший внесок у

результативність навчання та оцінку конкурентоспроможності ВНЗ надають процеси і дії інформаційного та когнітивного доменів³⁴⁹.

Однак, якщо для відображення сутностей фізичного та інформаційного доменів існують декларативні та графові моделі й ряд інших методів та специфікацій для більш-менш повного відображення об'єктів і процесів, то для когнітивної області доменної моделі методів опису процесів інформаційної взаємодії (ментальної діяльності) не тільки не існує, а й навіть основні характеристики і властивості сутностей когнітивного домену не мають точного загальновизнаного опису³⁵⁰.

Висновки. Таким чином, спираючись на викладене вище, можна зробити такі висновки щодо того, яким саме чином у суспільстві поширюються цифрові компетенції та який механізм цього поширення. Так, дифузія нових технологій відбувається у суспільстві як попри його волю, так і попри волю держави. Цифрові технології, як і будь-які інші нові технології, що приносять очевидну користь, поширюються самі собою в умовах відкритого ринку. Для самого суспільства ризик криється у декількох моментах, як от: 1) швидкість поширення таких технологій може бути недостатньою – меншою, ніж у інших країнах, що, в результаті, може суттєво зменшити і конкурентоспроможність усієї країни; 2) суспільство (чи його частина) може виявитись неготовою до існування в нових умовах, і, отже, стати відмежованим від благ науково-технічного прогресу; 3) важливі питання безпеки: тотальне поширення цифрових компетенцій актуалізує так звану цифрову безпеку – захищеність найбільш важливих цифрових комунікацій та особистих даних.

Тим не менш, цифрові компетенції наразі є невід'ємною частиною компетенцій людини взагалі. Надалі, з розвитком нового покоління цифрових технологій, стануть затребуваними такі цифрові компетенції, як: 1) соціальні

³⁴⁹ Куприяновский В.П. Информационные технологии в системе университетов, науки и инновации в цифровой экономике на примере Великобритании. *International Journal of Open Information Technologies*. 2016. № 4. С. 30–39.

³⁵⁰ Сотников А.Д., Катасонова Г.Р. Современные аспекты высшего образования в информационно-цифровом обществе. *Вестник Санкт-Петербургского государственного института культуры*. 2018. № 2. С. 138–144.

(комунікабельність, грамотна усна та письмова мова, вміння виступати публічно, емоційний інтелект, гнучкість і сприйняття критики); 2) інтелектуальні (аналітичний склад розуму, вміння бачити і вирішувати проблему, хороша пам'ять, здатність до навчання, креативність); 3) волюві (орієнтованість на результат, управління своїм часом, завзятість, стійкість до стресів, готовність виконувати рутинну роботу); 4) лідерські (вміння застосовувати рішення, відповідальність, вміння сформувати команду, наставництво, вміння вирішувати конфлікти). Аби суспільство виявилось підготовленим до існування в умовах тотального поширення цифрових технологій, необхідне застосування комплексного механізму. Він має поєднати можливості традиційної освітньої системи та можливостей цифрових платформ, які останнім часом розвиваються особливо активно. Саме поєднання можливостей засвоєння та застосування цифрових технологій особою є найбільш ефективним способом поширення цифрових компетенцій.

Наукове видання

**СОЦІАЛЬНО-КЛАСОВІ ТРАНСФОРМАЦІЇ
І ФОРМУВАННЯ НОВОЇ ЯКОСТІ ОСВІТИ
ЯК СКЛАДОВІ РЕКОНСТРУКТИВНОГО
РОЗВИТКУ ЕКОНОМІКИ УКРАЇНИ**

Монографічний збірник

За редакцією академіка НАН України В.М. Гейця,
члена-кореспондента НАН України А.А. Гриценка

Редактори: *І.І.Бажал, Т.П.Тацій*
Оригінал-макет *С.В.Чимбай*

Підписано у світ 10.05.2019.
Об'єм даних 5, 38 Мб

ДУ «Інститут економіки та прогнозування НАН України»
вул. Панаса Мирного, 26, м. Київ, 01011,
тел.: (044) 288-92-34; (044) 254-20-36
e-mail: eip@ief.org.ua